

POVIJESNO-POLITIČKI OKVIR POSTANKA USTAŠKOG POKRETA

(Objavljeno u «Hrvatskim obzorjima», časopisu Matice hrvatske Split,
god. IX./2001., br. 2, 373.-406., br. 3, 653.-690., br. 4., 939.-968., te
god. X./2002., br. 1, 33.-58.)

* * * * *

"...Mogao bi doći dan kad bi se nedopuštena sredstva tuklo nedopuštenijim sredstvima, jer od neprijatelja, koji ti se glave približi golim nožem, da ti je skine, braniš se ne kako hoćeš i kako ti pravila zapovijedaju, nego kako bolje možeš. To se događa i kod drugih kulturnih naroda, kad im dogori do nokata."

(F. Supilo, 1892.)

Uvodne napomene. Kao ni priroda, ni povijest ne pravi skokove: svaka društvena pojava ima svoje korijene i uzroke, a bez spoznaje tih korijena i uzroka nije moguće prosuđivati ni samu pojavu niti objašnjavati njezine dosege i plodove.¹ Ta zakonitost jednako vrijedi i za ustaški pokret.² Nasuprot desetljećima nametanu mišljenju, da je ustaški pokret instrument inozemnih sila nezadovoljnih rezultatima prvoga svjetskog rata, potanja raščlamba unutarnjih i vanjskopolitičkih uzroka koji su doveli do njegova utemeljenja, jasno pokazuje, da je riječ o autohtonomo revolucionarno-političkom pokretu, koji je sebi za cilj postavio uspostavu neovisne hrvatske države. Svrha postojanja tog pokreta iscrpljivala se u tome, pa su sva druga pitanja, uključujući i ideološka, bila od perifernog značenja, i korištena su tek povremeno, u ograničenom dosegu i isključivo kao sredstvo političke taktike.

¹ Ovaj je tekst skraćeni, prerađeni i prilagođeni izvadak iz drugoga (zasad neobjavljenog) dijela studije o hrvatskoj vanjskoj politici 1903.-1945. Treći dio te studije, pod naslovom *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.* (IX + 944 str.) objavljen je 2000. u nakladi zagrebačke nakladne kuće Libar.

² S obzirom na to da se utemeljenje ustaške organizacije logično nastavlja na revolucionarna previranja u Hrvatskoj u drugoj polovici 1928., kad je dr. Ante Pavelić u Zagrebu utemeljio organizaciju *Hrvatski domobran*, u literaturi se javlja mišljenje kako bi ustašku organizaciju, bar u prvim godinama njezina postojanja, bilo ispravnije nazivati ustaško-domobranskom. O tom se pitanju dade raspravljati. Međutim, kako je kod utemeljitelja i jedne i druge organizacije, A. Pavelića, u konačnici prevagnulo ustaško ime, u ovoj ćemo se raspravi, i iz razloga ekonomičnosti, koristiti uobičajenim, uvriježenim nazivom: ustaški pokret.

U prilog takvom stajalištu ne svjedoči samo eklektičnost i ideološka bezbojnost ustaških programskih dokumenata, nego i raščlamba odnosa prema snažnim ideološkim strujama u Europi koje su tada određivale društveni i politički život staroga kontinenta, a još više činjenica, da ustaški pokret nije ugušen ni nakon što mu je tijekom 1934. onemogućeno djelovanje u čitavoj Europi: iako je ostao bez ikakve političke potpore u inozemstvu, taj je pokret ne samo preživio u Hrvatskoj (domovinski ustaški pokret) i snažno ojačao među hrvatskim iseljenicima u Sjevernoj i Južnoj Americi, nego je i među hrvatskim radnicima razasutima po nesklonoj Europi nastavio uživati potporu.

Sve to ne bi bilo moguće, da se ustaštvo u nezanemarivu dijelu hrvatskog pučanstva, nezadovoljnom kolebljivim i nedosljednim postupcima drugih hrvatskih političkih snaga, nije smatralo jedinim ozbiljnim odgovorom na krvavu jugoslavensku monarhofašističku diktaturu. U tom je dijelu hrvatskog naroda ustaštvo promatrano kao jedina snaga koja u borbi za oslobođenje od velikosrpske tiranije postupa bez kompromisa. Upravo radi toga, ustaštvo treba promatrati kao odgovor na agresivnu i brutalnu velikosrpsku narav jugoslavenskog režima, ali i kao reakciju na neke druge hrvatske političke koncepcije. Naime, upravo činjenica, da se na srpskoj strani s izrazitim neprijateljstvom gledalo ne samo na hrvatske nacionalističke krugove, nego i na vodstvo Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, koje načelno u pitanje nije dovodilo opstanak jugoslavenske države, predstavljala je jasan znak da u postojećem državnompravnom okviru nije moguće postići rješenje hrvatskog pitanja.

Hrvatska nakon Radićeve kapitulacije

“Tko izgubi vjeru, taj se je unaprijed odrekao svega. Kad bi hrvatski narod zdvajao, potpisao bi sam sebi smrtnu osudu. Sve se može postići, samo kada je čvrsta volja i vjera. Mi ne ćemo nikakve abstinencije, već hoćemo svagdje najživlji rad.”

(A. Pavelić na skupštini Hrvatskog bloka, prosinca 1926.)

Pokušaj Hrvatskog bloka da se hrvatsko pitanje internacionalizira odmah nakon uspostave Kraljevstva SHS, pokazao se uzaludnim. Radićev odlazak u inozemstvo sredinom 1923., kojemu je svrha bila, po njegovim vlastitim riječima u istrazi 1925.,³ dati europskomu javnom mnijenju, naročito engleskomu, autentične obavijesti o hrvatskom pitanju, te razvidjeti kakvo je stajalište međunarodnih čimbenika prema mogućoj amputaciji Hrvatske,⁴ također nije donio nikakvih plodova. Unatoč patetičnim krilaticama o demokraciji i samoodređenju naroda, u europskim prijestolnicama nije bilo razumijevanja za interese nesrpskih naroda u jugoslavenskoj državi. Radićevi pokušaji sporazumijevanja s revizionističkim silama, Italijom i Mađarskom,

³ Hrvoje Morović, *Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine. Iskazi Stjepana Radića pred sudom za zaštitu države o boravku u Moskvi 1924. godine*, Mogućnosti, Matica hrvatska Split, god. XVIII., (I.), br. 7, srpanj 1971., 848., 880.

⁴ Projekti su se amputacije Hrvatske povremeno, ali relativno često, pojavljivali u javnosti, pa se o njima ozbiljno raspravljalo. (Usp. Slavko Cihlar, *Hrvatsko pitanje i amputacija. Sa 8 geografskih karata*. Treća naklada, Izd. Slavko Cihlar, Zagreb, 1928.)

govore, doduše, o dinamizmu predsjednika HRSS-a, pa čak i o njegovoj pripravnosti da potporu inozemstva osigura obećanjima stanovitih ustupaka, ali su u stvarnosti ostali bez ozbiljnijeg utjecaja na položaj hrvatskog naroda. Razočaran ravnodušnošću Zapada i tromošću Društva naroda, Radić krajem svibnja 1924. putuje u Moskvu, gdje će ostati skoro dva mjeseca.⁵ Kanio je, po svemu sudeći, putovati i u Sjedinjene Američke Države.⁶

Njegov odlazak u jugoslavenskoj je državi označen veleizdajničkim činom. Radić je nazvan plaćenikom kojemu je zadaća izazvati intervenciju stranih sila, pa su poduzeti brojni diplomatski i propagandni koraci kako bi se njegova djelatnost u inozemstvu onemogućila.⁷ Prigodu režimu za obračun s najbrojnijom hrvatskom političkom strankom dao je sam Radić, koketiranjem s boljševičkim sovjetskim režimom i jedva shvatljivim učlanjenjem HRSS-a u Seljačku internacionalu.⁸ Uočivši da je hrvatski prvak tim koracima svoja stajališta učinio još neprihvatljivijima europskomu javnom mnijenju, režim je uoči Božića 1924. dovršio pripreme za raspuštanje HRSS-a, pa je 23. prosinca ministar unutarnjih poslova Boža Maksimović zvaní Kundak optužio Radića i njegovu stranku za protudržavnu komunističku propagandu i predložio da HRSS bude raspušten, da se na stranku najstrože primijene odredbe čl. 18. Zakona o zaštiti i poretku u državi, da se zaplijene pismohrana, publikacije i prepiska stranke, te da se protiv stranačkog vodstva povede kazneni postupak.⁹ Posjetivši koncem prosinca 1924. Pariz, Aleksandar je tražio i dobio suglasnost za obračun s hrvatskom oporbom, uvjeravajući svoje sugovornike da se Bugarska nalazi u predrevolucionarnom stanju, a da slabost talijanskog režima dobro ilustrira udarac kojega Mussolini trpi u Albaniji. U Beogradu se vjerovalo kako se Jugoslavija nalazi u prigodi postati arbitrom na Balkanu.¹⁰ Uz potporu Pariza trebalo je samo skršiti hrvatsku oporbu. Odluku u smislu Maksimovićeve prijedloga Aleksandar je potpisao 1. siječnja 1925., a u priopćenju za javnost se HRSS optužuje za pristup Seljačkoj i naslon na Komunističku internacionalu. Dodaje se kako je Radić i objavio navodno Čičerinovo obećanje pomoći, a da su prvaci stranke krišom i noću posjećivali sovjetsko veleposlanstvo u Beču. Radiću se na teret, između ostaloga, stavljaju i veze s VMRO-om odnosno Todorom Aleksandrovim.¹¹

⁵ Opš. o Radićevu putu u inozemstvo u: Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, II. izd., Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, Zagreb-Ljubljana, 1987.

⁶ Živko Stržić, *Tresić strog pov. o Stjepanu Radiću. Nepoznate stranice hrvatske političke i književne povijesti*, Vjesnik, Zagreb, 9.III.1991. U Ameriku je još ranije otputovao zastupnik HRSS-a dr. Ljudevit Kežman.

⁷ Tako je npr. prevedena i u Parizu distribuirana Radićeva pjesma *Himna Habsburzima* koja datira još iz doba svjetskog rata. (Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Institut za savremenu istoriju - Narodna knjiga, Beograd, 1979., 155b.)

⁸ Uslijed tog koraka, Radića će se na Zapadu nazivati "neuravnoteženim", a njegov posjet Moskvi rezultat će optužbama, da su Hrvati skloni komunizmu. Od tih će se optužbi idućih desetak godina stalno morati braniti kako hrvatsko domovinsko političko vodstvo na čelu s Mačekom, tako i emigranti (Pavelić, Košutić, Krnjević).

⁹ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Izdalo Kulturno-historijsko društvo "Hrvatski rodoljub", Zagreb, 1942. (Pretisak, s predgovorom i bilješkama Hrvoja Matkovića, Školska knjiga, Zagreb, 1992.), 215-218. Stjepan Radić, *Politički spisi. Autobiografija-članci-govori-rasprave*. Priredio Zvonimir Kulundžić, Znanje, Zagreb, 1971., 102.

¹⁰ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svjetska rata. (Da li je Jugoslavija bila francuski "satelit")*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985., 79.

¹¹ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske (1918.-1929.)*. *Kronika dojučerašnje hrvatske politike*, II. izd., August Cesarec, Zagreb, 1989., 290-292.

Slijedom toga je prvih dana siječnja došlo do raspuštanja HRSS-a, a stranački su prvaci, među njima i Radić, pa čak i Maček, unatoč imunitetu kojega je imao kao predsjednik Skupštine i član državnog odbora, utamničeni. Zatočeno je oko 2.000 pristaša HRSS-a.¹² Već 2. siječnja 1925. donesena je odluka, da u BiH u državnoj službi ne smije ostati nijedan pristaša HRSS,¹³ iz čega se jasno može zaključiti kako je novu situaciju vlast odlučila iskoristiti i za udaljavanje bosanskohercegovačkih Muslimana od hrvatskih političkih stranaka, a time i od hrvatske političke misli i integracijske ideologije.

Bila je to prava novogodišnja čestitka Beograda Hrvatima. Režimski tisak je podgrijavao protuhrvatsku atmosferu i pripremao brutalan obračun s hrvatskom oporbom, a u tome se naročito isticao samostalski tisak koji je pod utjecajem Svetozara Pribićevića objavio krivotvoreni sporazum između HRSS i Kominterne, te faksimile korespondencije Radića i Aleksandrova.¹⁴ Samostalska *Reč* je pisala: "Protiv gamadi upotrebljavaju se samo radikalna sredstva na primer vrela voda i radikalna čistoća, a protiv ove gamadi treba upotrebiti radikalni zakonski postupak - Zakon o zaštiti države."¹⁵ Protezanje Obznane na HRSS općenito se smatralo ozakonjenjem obespravljenosti čitava hrvatskog naroda. Režim je vjerojatno računao da će Hrvati pokleknuti i da će "državotvorne" jugoslavenske snage nadjačati već na predstojećim parlamentarnim izborima.

Unatoč teroru, HRSS je na izborima 8. veljače 1925., uz potporu Hrvatske zajednice koja se u studenome 1924. proglasila republikanskom i pozvala pristaše da glasuju za HRSS, dobio 532.872 glasa odnosno 67 mandata.¹⁶ Ti su rezultati, razumljivo, osokolili utamničenog Radića, pa je na saslušanju pred sucem istražiteljem petnaest dana kasnije izjavio kako hrvatski narod ima pravo na preuzimanje vlasti u određenim slučajevima. Komentirajući brutalno i pristrano ponašanje redarstva i oružništva u predizborno doba, on je zažalio što se čitav HRSS nije pretvorio u borbenu organizaciju kako bi mogao obraniti narod od katastrofe. Postupci režima opravdavaju stvaranje bojnih odreda s isključivom svrhom zaštite slobode izbora odnosno obrane ustavnosti i suvereniteta hrvatskog naroda.¹⁷ Nakon izbora je u različitim dijelovima Hrvatske došlo do manifestacija i demonstracija u prilog Radiću.¹⁸

Mogućnost da vlada ipak poništi zastupničke mandate HRSS uvjetovala je suradnju oporbe koja je mogla ili složno bojkotirati parlament, ili u njemu složno nastupiti. Kod Radića se i u najužem krugu njegovih pristaša ipak iskristalizirala odluka da borbu valja nastaviti parlamentarnim sredstvima. Temeljem programa, koji su 25. veljače 1925. u Beogradu potpisali Pavle Radić, Davidović, Korošec i Spaho, a kojim se obuhvaćalo priznavanje Kraljevine SHS kao državnog entiteta čije su granice nepovredive, ali se o unutarnjem uređenju ima odlučiti

¹² R. Horvat, n. dj. 215-217., 221-227. Usp. I. Mužić, n. dj., 169-188., Zvonimir Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, Stvarnost, Zagreb, 1967., 179-183.

¹³ Tomislav Išek, *Primjena "Obznane" na HRSS i posljedice za njene pristase u Bosni i Hercegovini*, Časopis za suvremenu povijest, god. III, br. 1, Zagreb, 1971., 49. Usp. Isti, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Svjetlost, Sarajevo, 1981., 205-211.

¹⁴ Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Sveučilište u Zagrebu - Institut za hrvatsku povijest, Monografije, (1), Zagreb, 1972., 169-171.

¹⁵ *Reč*, br. 220., Beograd, 25. prosinca 1924. (Prema: H. Matković, n. dj., 170.)

¹⁶ R. Horvat, n. dj., 230-235., 236-240. I. Mužić, n. dj., 193., B. Gligorijević, *Parlament...*, 188. i d. U vladinim se krugovima razmišljalo o zabrani sudjelovanja HRSS na izborima, ali je onda ipak prevagnulo mišljenje da bi takav korak vrlo negativno odjeknuo u inozemnoj javnosti. (B. Gligorijević, n. dj., 182.)

¹⁷ H. Morović, n. dj., *Mogućnosti*, god. XVIII, br. 7/1971., 897-899. I. Mužić, n. dj., 193-194.

¹⁸ R. Horvat, n. dj., 235-236.

slobodnim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca na zakonit i demokratski način, krenulo se u stvaranje tzv. Bloka narodnog sporazuma i seljačke demokracije, koji je okupljao 37 zastupnika Davidovićeve Demokratske stranke, 20 zastupnika SLS-a, 15 zastupnika JMO-a i 67 zastupnika HRSS-a. U programu se prihvaća monarhija ali ona engleskog tipa, dok država treba biti uređena kao seljačka demokracija sa snažnom lokalnom samoupravom.¹⁹ Na sjednici Hrvatskoga narodnog zastupstva 4. ožujka 1925. odobren je pristup HRSS-a Bloku,²⁰ pa je Blok i formalno ustrojen 21. ožujka.²¹ Za razliku od dosadašnjih oporbenih koalicija, Blok je u procesu stvaranja izgrađivao elemente koji bi, pored programa, jamčili njegovu čvrstinu. Imao bi zajedničko vodstvo i zajedničke organe, a stranke članice bi preuzele obvezu da ne će ulaziti u separatno sporazumijevanje s radikalskim klubom.²²

Ugroženi se režim odlučio na zaoštavanje spora, pa je sredinom ožujka pokrenut postupak za poništenje svih mandata HRSS. Do toga vjerojatno ne bi došlo, bar ne prije nego što bi Radić bio sudskim putem proglašen krivim za čine koji su mu se stavljali na teret, jer bi politička šteta koju bi režim pretrpio u očima svjetske javnosti bila vrlo velika. Stoga je prijetnja poništenjem mandata bila zapravo u funkciji razbijanja oporbenog bloka. Na vrhuncu krize, izložen teroru i bezakonju a bez ikakve inozemne potpore, Radić se, procjenjujući situaciju bezizglednom, umjesto nastavljanja borbe i učvršćivanja oporbenog saveza uobličienog u Bloku narodnog sporazuma, čije su se članice u Skupštini žestoko usprotivile pokušaju poništenja radićevskih mandata, odlučio na kapitulaciju. Njegov je sinovac Pavle, po njegovu napatku, u beogradskoj Skupštini 27. ožujka 1925. pročitao izjavu kojom HRSS priznaje sveukupno političko stanje stvoreno Vidovdanskim ustavom i državu na čelu s dinastijom Karađorđevića.²³

Priznavanje države i odricanje od republikanstva izazvalo je potrese u samoj Radićevoj stranci, a još veću zbunjenost, pa i ogorčenje u narodu.²⁴ Većina je članova stranačkog vodstva ipak odobrila Radićev korak, opozvavši učlanjenje stranke u Seljačku internacionalu. Odravši se republikanstva, stranka se prozvala Hrvatskom seljačkom strankom (HSS), obrazlažući sve te korake potrebom jačanja narodnog sporazuma i učvršćenjem europskog mira, sukladno željama zapadnih saveznika, na načelima narodnog suvereniteta i prosvijećene demokracije.²⁵

Iako je s Pribičevićem ponovno (29. travnja 1925.) formirao vladu, Pašić je zametnuo pregovore s Radićem. Uskoro je, 14. srpnja, sklopljen i formalni sporazum između Narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke. Radikalsko-radićevski sporazum najviše je koristio Aleksandru, dok je Pašić zapravo bio nesklon iskrenu sporazumijevanju s HSS-om, vjerujući kako će to naškoditi prestižu njegove stranke.²⁶ Kraljevom je odlukom 18. srpnja sastavljena nova vlada (iz koje je izbačen Pribičević, koji se nikad više ne će vratiti u ministarsku stolicu), a Radić je aktom o aboliciji pušten iz zatvora. U novu je vladu prvi put ušao HSS, pa je Pavle Radić postao ministrom agrarne reforme, Nikola Nikić ministrom šuma i ruda, Benjamin

¹⁹ I. Mužić, n. dj., 195-196.

²⁰ R. Horvat, n. dj., 245-246.

²¹ R. Horvat, n. dj., 251-252. Ponegdje se u literaturi navodi i drugi nadnevak, 22. ožujka 1925., a J. Horvat (n. dj., II., 299.) piše kako se to zbilo 23. ožujka 1925.

²² Usp. B. Gligorijević, n. dj., 196-197.

²³ Opš. o okolnostima pregovora i Radićevim razmišljanjima u to doba v. u: I. Mužić, n. dj., 196-202. R. Horvat, n. dj., 244-245. i d., 261-268. Tekst izjave v. i kod J. Horvata, n. dj., II., 299-305.

²⁴ Vrijedno je spomenuti da je odmah nakon što je P. Radić pročitao izjavu o priznanju države i režima, Skupština odbila verificirati znatan broj mandata HSS, između ostaloga i mandat S. Radića, A. Košutića, V. Mačeka, J. Predavca, J. Krmjevića i S. Košutića. Do verifikacije mandata došlo je tek tri mjeseca kasnije. (R. Horvat, n. dj., 269-270., 273.)

²⁵ Zaključci o tome doneseni su na sjednici održanoj 26. travnja 1925. u Zagrebu. (R. Horvat, n. dj., 271.)

²⁶ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb, 1990., 57-58. B. Gligorijević, n. dj., 202-203.

Šuperina ministrom pošta i brzojava, a Ivan Krajač ministrom trgovine i industrije. Nakon što je u studenom iste godine V. Vukićević predao ostavku na mjesto ministra prosvjete, Radić je 18. studenoga 1925. postao ministrom.²⁷

Unutarnji i vanjski poslovi, ministarstvo obrane i financija Radićevim će drugovima unatoč kapitulaciji ostati nedostižni. Hrvati će i iz toga izvući pouku. Međutim, činjenica da je HSS na čelu s Radićem prihvatio jugoslavensku državu i Vidovdanski ustav, u borbi protiv kojega je proliveno toliko krvi, na hrvatskoj će strani dovesti do pregrupiranja političkih snaga i stvaranja novih saveza.

Radićevi ponižavajuće servilni brzojavi zahvale kući Karađorđevića i apoteoze jugoslavenstvu, odjeknuli su kao bomba. Najavljen je njegov susret s kraljem na Bledu, nakon kojega je prvak HSS-a prvi put otputovao u Beograd, prethodno izjavivši da "nema naroda kao što je naš, ni kralja kao što je naš".²⁸ Njegove izjave u danima i tjednima nakon izlaska iz zatvora prepune su hvale za kralja i novu vladu, kao i težnje za sporazumom sa Srbima. Ne želeći poremetiti sporazumašku atmosferu, on se jasno odriče težnje za hrvatskom državom, izjavljujući kako je zahtjev za sazivanjem Hrvatskog Sabora nekad bio primjeren, a inzistirati na tome danas, značilo bi ići unatrag, u krizu i kaos. "Hrvati su imali dva ideala. Prvi je ideal sporazum sa srpskim seljakom, drugi je ideal hrvatski Sabor. Ovo prvo mora biti, ovo drugo može biti. U tome je stvar. *Nije toliko važno da li Hrvati imaju posebnu hrvatsku državu, koliko je važno da imaju seljačku i da žive u ljubavi s braćom*".²⁹ Ovacijama kojima je dočekan u Beogradu, Radić se zahvaljuje prigodnicom ("Hrvatski sokol sad k Tebi leti / Zvijezdo Karađorđeva doma..."), spjevanom u čast Aleksandrova dolaska u Zagreb na proslavu 1000. obljetnice hrvatskoga kraljevstva.³⁰

Pravaško glasilo *Hrvatsko pravo* objelodanilo je 6. kolovoza 1925. niz Radićevih izjava u kojima on govori kako nova stranačka orijentacija nije nikakva taktika, nego politika koju diktira razum i srce. Monarhističko raspoloženje nije posljedica straha ili pokušaj da se iziđe iz tamnice, nego se radi o prelasku u konstruktivni period stvaranja, koji se ne bi dogodio da vodstvo stranke ne raspolaže točnim obavijestima o pozitivnim kraljevskim osobinama. Nova hrvatska politika "od koje mi nikako ne odustajemo, ima političkog smisla, ako s njome privedemo hrvatske široke slojeve kralju, državi i sporazumu sa Srbima." U budućnosti ne će biti ništa poduzeto što bi otežalo sporazum Hrvata i Srba, pa Hrvati čak ne traže ni skoru reviziju ustava. Neka se ustav ostavi još nekoliko godina, pa će se vidjeti je li revizija potrebna. "Mi ne postavljamo" - ističe Radić – "nikakovih državnopravnih zahtjeva i ne kanimo ih ni postavljati." Sporazum znači da i Hrvati i Srbi dobiju državu u kojoj će se oba naroda osjećati svojima na svome, pa je stoga samouprava važnija od državnopravne autonomije.³¹

Iako je kao ministar prosvjete, ostavši u vladi do travnja 1926., ispravio mnoge nasilne čine dojučerašnjega pribećevićevskog sustava u hrvatskim zemljama, reaktivirajući više stotina učitelja i profesora, podižući više škole na rang fakulteta i nastojeći podići prosvjetnu razinu hrvatskog naroda, Radić time nije ublažio negativne posljedice ulaska u beogradsku vladu, što će se najjasnije pokazati gubitkom trećine glasova na skupštinskim izborima u rujnu 1927.

Slabljenje potpore među Hrvatima on stoga pokušava kompenzirati širenjem seljačkog pokreta u drugim dijelovima Kraljevine SHS. Tom će nastojanju posebno žustro prionuti nakon što Uzunović 1. veljače 1927. sastavi vladu od radikalskih i pet Korošćevih ministara, ali bez

²⁷ R. Horvat, n. dj., 276-277., 299-302.

²⁸ I. Mužić, n. dj., 210.

²⁹ Isto, 211. Istaknuto u izvorniku.

³⁰ Usp. J. Horvat, II., 318-319.

³¹ R. Horvat, n. dj., 280-283.

ijednog Hrvata. Iako se ponovno našao u oporbi, Radić nije napustio već samo prilagodio sporazumašku politiku.³² Očito je vjerovao da će širenjem seljačke ideologije slomiti velikosrpsku intransigentnost i tako doći u situaciju u kojoj može suodlučivati o sudbini države. Već u veljači je pridobio tri zastupnika crnogorskih federalista, a pokrenuo je pregovore s Demokratskom zajednicom koju su činili Davidovićeви demokrati i JMO. Savez HSS i crnogorskih federalista dobio je naziv *Narodni seljački klub*.³³ Makar su stranke u njemu zadržale vlastiti identitet i organizaciju, pa čak i vlastita imena, odstupanje od nacionalnog predznaka bilo je, promatrano u kontekstu Radićeve držanja nakon kapitulacije, znakom za ozbiljnu uznemirenost u hrvatskim krugovima. I sâm je Klub izjavio da stoji na stanovištu "postojećeg ustavnog i pravnog poretka".³⁴ Međutim su se i beogradski vladajući krugovi uplašili da bi im primamljive ideje o seljačkoj državi, čovječanskoj pravici i bratstvu mogle izmaknuti tlo pod nogama u krajevima u kojima su dotad dominirale srpske snage, pa je Uzunović Radiću ponovno ponudio ulazak u vladu, istodobno pregovarajući s Demokratskom zajednicom. Međutim su i HSS i Demokratska zajednica odbili ući u vladu, a Radić je nastavio rad na proširenju seljačke ideologije u druge krajeve jugoslavenske države, uključujući i Makedoniju.³⁵ Najavio je, kako je spomenuto, osnivanje Narodne seljačke stranke koja bi bila "hrvatska u Hrvatskoj, a narodna izvan Hrvatske."³⁶

Pavelić u potrazi za inozemnom pomoći

"Idem u Rim spasiti Hrvatsku!"

(F. Supilo, 1915.)

Od ustupaka koje je Radić učinio, Hrvati nisu imali posebne koristi. Naprotiv, ključni plod Radićeve politike 1925.-1928. bilo je razbijanje hrvatske političke fronte, koja je dotad bila zapravo jedinstvena u otporu beogradskom centralizmu i velikosrpsstvu. Time se, s jedne strane, inozemstvu pružao dokaz, da se Hrvati mogu privoljeti novoj državi, ali je istodobno, s druge strane, hrvatskoj javnosti postalo jasno, da na srpskoj strani ne postoji pripravnost na iskren sporazum, što je značilo da je svaki pokušaj reformiranja jugoslavenske države bezizgledan. Radićev put po Europi 1923./24. također je potvrdio, da za hrvatsko pitanje u zapadnoeuropskim prijestolnicama nema razumijevanja. Hrvati nisu europski mir doživljavali kao mir u slobodi, nego kao mir koji perpetuira njihovo ropstvo. Stoga se pomoć mogla očekivati samo od zemalja koje su i same bile nezadovoljne postojećim poredkom i koje su povrh toga bile neprijateljima jugoslavenske države: samo su njezini neprijatelji mogli eventualno postati saveznicima

³² Tako su se oblasne skupštine pod nadzorom HSS-a natjecale u izjavama lojalnosti kralju i državi. Usp. R. Horvat, n. dj., 335-336. Kraljevina SHS bila je, naime, Vidovdanskim ustavom podijeljena na 33 "oblasti", tj. upravna područja. (U hrvatskome jeziku oblast ne znači područje, nego vlast.)

³³ R. Horvat, n. dj., 336.

³⁴ Prema kasnijoj Drljevićevoj tvrdnji, smisao te zajednice bilo je "zaokruživanje i izoliranje Srbije". (Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1901-1905.*, (pretpisak) Harmica Press, Zagreb, 1990., 143.)

³⁵ Usp. I. Mužić, n. dj., 222-223.

³⁶ R. Horvat, n. dj., 348. Kulundžić napominje da su pripreme za stvaranje Narodne seljačke stranke otišle tako daleko da je na vratima kluba HSS u Narodnoj skupštini istaknut natpis Seljački klub. (Z. Kulundžić, *Atentat...*, 197-198.)

Hrvatske. Krug tih mogućih saveznika bio je uzak. U nj su ulazile samo Mađarska, Bugarska, Njemačka i Italija.

Znajući, piše Mijo Bzik, da "Srbija u savezu s versajskim čuvarima pljačke, ne će nikad dozvoliti stvaranje samostalne države Hrvatske", Pavelić se obraća inozemstvu. "Razumije se da on traži prijatelje kod neprijatelja Beograda, pa je on prvi od hrvatskih političara, koji ne mežnari po Parisu i Londonu, već ide u Italiju, Njemačku, Mađarsku i Bugarsku, dakle u zemlje, koje su posl[i]jeratnim diktatom također prevarene i osakaćene, i koje će jednoga dana neminovno morati povesti borbu protiv nametnutoga stanja u Europi i tako postati saveznici Hrvatske."³⁷ Tražiti pomoć u Londonu i Parizu značilo je - pokušavati reformirati Jugoslaviju. Tražiti pomoć u Sofiji, Budimpešti, Rimu i Berlinu, značilo je ići za rušenjem te neprirodne i nasilne tvorevine versailleskog poredka. Na temelju negativnog iskustva kojeg je hrvatskom narodu donijelo razdoblje radićevske kohabitacije u beogradskoj vladi i vjerojatno ocjenjujući da Radićevo približavanje Pribićeviću znači konačni odustanak od težnji za hrvatskom državnom neovisnošću, u nacionalističkim se krugovima ponovno javlja ideja o potrebi internacionalizacije hrvatskog pitanja. Tomu u prilog su išle i međunarodne okolnosti i sve slabiji položaj jugoslavenske države koja je ušla u fazu zaoštavanja sporova s većinom svojih susjeda.³⁸

U sklopu priprema za mogući oružani sukob s Beogradom, Rim se u to vrijeme približava Budimpešti i naglo pojačava interes za hrvatsku separatističku emigraciju. Ta je emigracija već godinama pokušavala pridobiti prije svega mađarsku i talijansku potporu za realizaciju svojih političkih ciljeva, ali bez velika uspjeha. Ipak, talijanske joj službe od 1927. počinju posvećivati veću pozornost. Emigrantsko je vodstvo tvrdilo da ima oko 600 pristaša u Beču, isto toliko u Grazu, a oko 18.000 u Sjevernoj Americi. Prema talijanskim podacima, bili su organizirani u poluvojne skupine pripravne na revolucioniranje hrvatskoga osloboditeljskog pokreta i predvođenje borbe za oslobođenje Hrvatske u budućem ratu. Nisu (za razliku od nekih makedonskih emigrantskih skupina) imali nikakve veze s Moskvom, a računali su na znatnu potporu u djelatnom i umirovljenom časničkom i vojničkom kadru u domovini, kojega bi se dalo aktivirati ako bi Italija pomogla određenom količinom bombi i ustupila nekoliko tisuća revolvera.³⁹ Drugi su talijanski izvori, među njima i talijanski poslanik u Beogradu, general Bodrero, sve te procjene smatrali nerealnima. Promemorija koju je u svibnju 1927. talijanskom vojnom izaslaniku u Beču Carlu Vecchiarelliju predao bojnik V. Stipetić, a u kojoj se predlaže da Italija nastupi kao osloboditelj Hrvata (budući da Hrvati nisu dovoljno Balkanci da bi se sami mogli osloboditi iz srpskog ropstva), pokazivala je kako ni samo emigrantsko vodstvo nije kompaktna cjelina.⁴⁰ S druge strane, kombinacije da bi Britanija dala zeleno svjetlo za razbijanje Kraljevine SHS bile su posve netočne: britanska je diplomacija, naprotiv, izvršila pritisak na Italiju u smjeru smirivanja spora i njegova rješavanja mirnim putem. Britanski je pritisak

³⁷ Mijo Bzik, *Ustaška borba. Od prvih dana ustaškoga rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju. Počeci i bit Ustaškoga pokreta*, Izdaje Državni izvještajni i promičbeni ured, Zagreb, 1942., 12.

³⁸ Zbog skučenosti prostora, ovdje je nemoguće ulaziti u raščlambu tadašnjih europskih političkih i gospodarskih sporova, u koje je bila upletena i Kraljevina SHS. Posebnu težinu imale su prilike u Albaniji, koje su zaprijetile talijansko-jugoslavenskim ratom i zategnutost između SSSR-a i Velike Britanije, koja je, prema općenitim prosudbama, bila pripravna na svoju stranu raznim ustupcima primamiti Italiju.

³⁹ James J. Sadkovich, *Italian Support for Croatian Separatism, 1927-1937*, Garland Publishing, New York-London, 1987., 28-29.

⁴⁰ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 29-30.

presudno utjecao na to da Mussolini koncem lipnja ipak nakon tri mjeseca primi poslanika Rakića.⁴¹

U sklopu tih previranja hrvatski će nacionalisti vidjeti prigodu da se korjenito riješi hrvatsko pitanje. U dodir s talijanskim čimbenicima stupa i dopredsjednik Hrvatske stranke prava, zagrebački odvjetnik i zastupnik u skupštini Zagrebačke oblasti dr. Ante Pavelić. Pavelić se, inače, hvalio da je najvjerniji i zapravo jedini sljedbenik Starčevićeva nauka, a držalo se da istodobno u cijelosti prihvaća socijalni, prosvjetni i gospodarski program braće Radić. Vjerovalo se, kako se prisjeća Slavko Kvaternik, "da uživa povjerenje Stjepana Radića više od svih drugih političara raznih stranaka."⁴²

Nezadovoljan Radićevim sporazumaštvom i politikom Seljačko-demokratske koalicije, a sâm izrazito separatistički orijentiran, Pavelić je ocijenio kako je hrvatskom pokretu potrebna i inozemna pomoć, pa je na početku 1927. bezuspješno pokušao uspostaviti kontakte s Madžarima, a onda se obratio Talijanima. Madžari u to vrijeme nisu pokazali volju za suradnju s hrvatskim separatistima, iako je u prvoj polovici 1927. došlo do novog pogoršanja u ionako stalno napetim jugoslavensko-madžarskim odnosima. Na to je pogoršanje utjecala i promadžarska kampanja lorda Rothermera, vlasnika i izdavača lista *Daily Mail*, u britanskome tisku. Rothermerovo otvoreno podupiranje mađžarskih revizionističkih zahtjeva u Beogradu se (pogrješno) tumačilo kao simpatiziranje službene Britanije s mađžarskim iredentizmom.⁴³ Paveliću će, izgleda, ipak poći za rukom da se krajem 1927. ili početkom 1928. susretne s regentom Horthyjem i mađžarskim političarem Gyulom Gömbösem.⁴⁴ To, međutim, još nije značilo nikakvo uspostavljanje čvrstih veza. Horthy je i u srpnju 1928., nakon atentata na Radića i drugove, uvjeravao Jugoslaviju da Mađžarska nije talijanski satelit i da želi prijateljstvo s Beogradom. Gömbösa je, pak, premijer Bethlen, zagovornik suradnje Berlina, Budimpešte i Rima, tek u rujnu 1928. imenovao državnim tajnikom u ministarstvu vojske.⁴⁵ Ipak talijansko-madžžarski sporazum o prijateljstvu iz travnja 1927. govorio je kako se Kraljevina SHS nalazi u prilično nezahvalnoj poziciji koju karakteriziraju izrazito napeti odnosi s revizionističkim susjedima, Italijom, Mađžarskom i Bugarskom. S obzirom na to da je na unutarnjopolitičkom planu sazrijevala Radićeva suradnja s Pribićevićem, hrvatskim separatistima je moralo biti posve

⁴¹ V. Vinaver, n. dj., 112., 119.

⁴² Slavko Kvaternik: *NDH i dr. Pavelić*, u: Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Golden marketing, Zagreb, 1997., 176.

⁴³ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva 1921-1938.* (Knjiga prva 1921-1930., knjiga druga 1931-1938.), Arhiv Jugoslavije - Globus Zagreb, Zagreb, 1986., I., 440-442.

⁴⁴ Taj se susret u biografskoj bilješci u djelu A. Pavelić, *Putem hrvatskoga državnoga prava. Članci-govori-izjave, I., 1918-1929*, Djela IV. (Izd. Domovina, Buenos Aires – Madrid, 1977., 541.) smješta na početak 1928. Vinaver, pak, na temelju istraživanja M. Ormos tvrdi da je Pavelić odmah poslije izbora narodnim zastupnikom, u listopadu 1927. s Perčecom krenuo u Budimpeštu. Tamo im se pridružio Perčević (očito kao posrednik!), a izaslanstvo Hrvatske stranke prava je primio zamjenik ministra vanjskih poslova (ili državni tajnik?) grof Sándor Khuen Héderváry. Razgovaralo se o mogućem nastanjivanju hrvatskih revolucionara u Mađžarskoj (sic!) i mađžarskoj pomoći hrvatskim separatistima. Ujedno se kušalo nagovoriti Mađžare, da Italiju, kao najjaču revizionističku silu u tom trenutku, zainteresiraju za hrvatsko pitanje. (Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971., 360.) U uspomenu, Pavelić navodi kako je u Budimpeštu otputovao 29. listopada 1927., odmah nakon prvog nastupa u beogradskoj Skupštini. Tamo je razgovarao s Horthyjem i glavnostožernim časnikom Gömbösem, s kojim ga je "vezalo dugogodišnje prijateljstvo još iz vremena prije Svjetskog Rata, kad je on službovao u Zagrebu". Mađžarske je sugovornike upoznao "s namjerama i odlukama naše stranke, to jest, nepremostivih prava hrvatskog naroda za svoju slobodu i nezavisnost", a istom je prigodom posjetio I. Franka. (A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 144.)

⁴⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska....*, 139-140.

jasno da Radićeva politika ne će dovesti do razbijanja jugoslavenske države i da je stoga potrebno intenzivnije nego dosad tražiti nove putove. U tom svjetlu treba promatrati Pavelićeve prve dodire s Talijanima, Mađarima i Bugarima.

U prvim mjesecima 1927. došlo je, međutim, do značajnog približavanja između sofijske i beogradske vlade. Tomu su presudno kumovale Francuska i Čehoslovačka. Talijanska je diplomacija u sklopu žestoke protujugoslavenske akcije računala i na bugarsku potporu, ali je Sofija odbijala sve ponude. Bugarski je poslanik u Berlinu čak molio njemačko posredovanje u bugarsko-jugoslavenskom izmirenju. Njegova vlada nije prihvaćala opetovane talijanske prijedloge da se zaoštri makedonsko pitanje, a istodobno su se širili glasovi da je novi jugoslavenski poslanik Lj. Nešić izložio plan teritorijalnih ustupaka: Bugarskoj bi za neutralnost u predstojećem mogućem jugoslavensko-talijanskom ratu imali pripasti Caribrod i Bosiljgrad. Jugoslavija bi se ionako namirila osvajanjem Albanije.⁴⁶

U tim je okolnostima krug potencijalnih hrvatskih saveznika bio posve uzak, a najozbiljnijim se činila Italija. Novi talijanski generalni konzul u Zagrebu Ubaldo Rochira bio je posve svjestan slabljenja Radićeva utjecaja u Hrvatskoj. Uočavao je da Hrvatski blok, unatoč svim svojim nedostacima (nedostatak dinamičnog vodstva, razlike i razrožnosti u samom vodstvu te prevladavajući osjećaj "pasivne ogorčenosti") ima sve veću političku težinu posebno u građanstvu i među inteligencijom, pa se više, po njegovu sudu, Radić ne može smatrati vođom cijeloga hrvatskog naroda. Naprotiv, Blok bi mogao postati ključnom političkom snagom, a samim time i mogućim talijanskim saveznikom.⁴⁷

Vjerojatno je stanje o kojem govori ova Rochirina procjena Paveliću poslužilo kao stanovita legitimacija za razgovore s Talijanima. Proturječne obavijesti o prvoj hrvatskoj emigraciji kojima je Rim raspolagao nisu dopuštale donošenje nikakva zaključka niti su stvarale pretpostavke za ozbiljniju hrvatsko-talijansku suradnju u kojoj su se obje strane kanile međusobno iskoristiti za vlastite ciljeve. Niz nagovještaja da hrvatska emigracija djeluje sporazumno s Pavelićem i Trumbićem (dakle, Hrvatskim blokom) povećao je specifičnu težinu i emigracije, ali i Bloka.

Iako je njihov sugovornik bio relativno nepoznat i ograničena utjecaja u Hrvatskoj, Talijani su pristali na razgovore. Nema nikakve dvojbe da su u njima odlučno posredovali pripadnici prve hrvatske emigracije koji su uglavnom boravili u Beču i koji su na taj način kušali iskoristiti napetosti u svezi s austrijskim pitanjem i naglo pogoršanje jugoslavensko-talijanskih odnosa. U prvim su mjesecima 1927. hrvatski emigranti uspostavili dodire s talijanskom diplomacijom u Beču, kušajući postići oslobođenje Hrvatske u talijansko-jugoslavenskom ratu koji se činio na pragu. U tome su posebno aktivni bili Sarkotić i Perčević koji su u više navrata razgovarali s talijanskim vojnim izaslanikom.⁴⁸ Postoje znaci da su prvi dodiri hrvatskih separatista s talijanskim vlastima pokušani 1925.,⁴⁹ iako je posve sigurno da su stanovite veze (preko Radića i Kežmana) postojale još od 1919., a Radić ih je obnovio 1923. Vrlo je vjerojatno da se na talijanskoj strani dvojilo o uvjerenosti prosudbi prvaka prve hrvatske emigracije, s obzirom na to da su već čitavo desetljeće bili izvan Hrvatske, pa je bila upitna već i njihova

⁴⁶ V. Vinaver, n. dj., 112.

⁴⁷ J. J. Sadkovich, n. dj., 21.

⁴⁸ Vuk Vinaver, "Austrijsko pitanje" i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927-1932), Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju, god. III., br. 1., Beograd, 1985., 10.

⁴⁹ Giancarlo Carocci, *La politica estera dell'Italia fascista 1925-1928*, Bari, 1969., 1-17. (Prema: Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931-1937.*, Studije i monografije, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987., 44.)

obaviještenost, a kamoli politički utjecaj. Moguće je i da su oni sami oćutjeli potrebnim svoja stajališta potkrijepiti nastupom kojega viđenijeg domovinskog političara.⁵⁰

Neovisno o tome s koje je strane došao poticaj (jer su Talijani godinama održavali veze sa svim jugoslavenskim emigrantima, pa tako i s Makedoncima, Crnogorcima i Albancima, koji su središta svojih organizacija također imali u Beču), nije bilo teško zaključiti da će hrvatski nacionalisti koji su težili stvaranju samostalne hrvatske države i koji su već godinama bili vrlo nezadovoljni Radićevom politikom, pristati na kontakte s inozemnim silama, u svrhu ispitivanja raspoloženja i prilagođavanja borbe na unutarnjopolitičkom planu. Prilike u prvoj polovici 1927. činile su se idealnima. Sarkotić u svibnju uvjerava Petruccija da je hrvatska mržnja na Srbe toliko duboka da samo vanjski poticaj nedostaje da bi buknuła revolucija. Kao mamac (tako Sadkovich!), barun Sarkotić Rimu nudi "talijansko-hrvatski kondominij" u Dalmaciji, tijesne hrvatsko-talijanske gospodarske veze i perspektivu Jadranske konfederacije koju bi predvodila Italija. Talijani ovaj prijedlog nisu uzimali ozbiljno, ocjenjujući da je general prestar i bez pravog utjecaja, pa se njegova razmišljanja mogu koristiti eventualno tek u obavještajne svrhe. Općenito, emigracija koja se sastoji mahom od umirovljenih časnika ne može biti valjan sugovornik.⁵¹

Rim je bio svjestan da se prava politika uvijek vodi u domovini, a da emigracija, doduše, može poslužiti kao poticaj ili pomoć, ali nikad ne može ponijeti glavni teret. I među separatističkim krugovima u Hrvatskoj je sazrijevalo shvaćanje da su prilike za akciju zrele, a da bečki odnosno budimpeštanski emigranti ne mogu biti nositelji prave akcije, tim prije što su njihovi politički ciljevi nedovoljno jasni, a u javnosti su obilježeni kao pristaše restauracije Habsburga, što nipošto nije ideja koja bi mogla mobilizirati hrvatski narodni pokret. Iz domovine se na akciju prvi odlučio dr. A. Pavelić koji je već po naravi bio odlučan i dinamičan, a s pripadnicima prve emigracije imao je ne samo zajedničke stranačke simpatije, nego i osobnih veza. Prema vlastitim tvrdnjama, u veljači 1920., je u dogovoru s dr. Aleksandrom Horvatom, predsjednikom HSP-a, ilegalno prešavši granicu posjetio Beč radi dogovora o suradnji sa Sarkotićem, Duićem i Perčevićem. Tom je prigodom dogovoreno, da se *Hrvatski komitet* u Beču sačuva, a da se u domovini organiziraju prevratne skupine. Nakon sloma boljševičke revolucije u Mađarskoj, pukovniku Duiću je čak pošlo za rukom kod Viszvara ustrojiti logor za hrvatske vojne bjegunce i druge protivnike beogradskog režima.⁵²

O prvome svom dodiru s talijanskim vlastima, ne računajući povremene i politički uglavnom nevažne dodire koje je kao višegodišnji gradski zastupnik imao s talijanskim generalnim konzulom u Zagrebu, Pavelić je pisao već 1951., pod pseudonimom *AS.*, u osam nastavaka u buenosaireškoj *Hrvatskoj*, pod naslovom *Značenje i uloga emigracije*. U tim člancima on opisuje događaje do uključivo 1932. Izvornike i hrvatske prijevode objelodanjenih talijanskih diplomatskih dokumenata o prvim Pavelićevim kontaktima s Talijanima objavio je dr. Jere Jareb u *Hrvatskoj reviji*.⁵³ Dio tih dokumenata i opis događaja uglavnom istovjetan onome iz 1951., objavljen je u drugome svesku Pavelićevih doživljaja.⁵⁴

⁵⁰ O djelovanju *Hrvatskoga komiteta* u Beču i vezama HSP-a s njim, ponešto piše i sam Pavelić, u: *Doživljaji*, II., izd. Vratna Gora d.o.o., Zagreb, 1998., 33-41. i d.

⁵¹ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 30-31.

⁵² A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 38.

⁵³ *I documenti diplomatici italiani (IDDI)*, ser. VII., Vol. V, Roma 1967., dok. 273, 286, 313 i 324., s. 270-271., 280., 302-305, 317-318. Usp. Jere Jareb, *Šest dokumenata o prvom dodiru dra Ante Pavelića s talijanskom vladom 1927*, Hrvatska revija, god. XX., sv. 4 (80), prosinac 1970., 1165-1168.

⁵⁴ Ante Pavelić, *Doživljaji*, II., 137-144., 298-302.

Pavelić 1951. piše: "Dr Pavelić je u ljetu 1927. bio izaslan skupa s Drom Srkuljom u Pariz, da tamo zastupa obćinu grada Zagreba na evropskom kongresu gradova. Na putu u Pariz zaustavio se je u Beču, gdje je sa generalom Sarkotićem i pukovnicima Duićem i Perčevićem dogovorio, da putem italijanskog poslanstva u Beču obavieste talijansku vladu, da će se na povratku iz Pariza svratiti u Rim, gdje bi želio govoriti s mjerodavnima. Stigavši u Rim posjetio ga je u hotelu jedan činovnik ministarstva vanjskih poslova, koji mu je dao mjesto i ime osobe, koja je za razgovor odredjena. Bio je to član velikoga fašističkoga vieća Roberto Forges D'Avanzati (Davanzati, op. T. J.), jedna onda od najprominentnijih osoba vladavine. Tu je uočio pravo stanje, koje je za onda vladalo između Rima i Beograda, te je ustanovio, da ti odnošaji u budućnosti mogu biti od koristi za hrvatsku revolucionarnu akciju."⁵⁵

U drugome svesku *Doživljaja* navodi kako je Srkulj prvi putovao u Pariz, jer je on, Pavelić, morao obaviti još neke poslove za predstojeće gradske i parlamentarne izbore. Na putu u Pariz zaustavio se u Beču, gdje je posjetio članove *Hrvatskoga komiteta*, Sarkotića i Perčevića, a (brzobjavno pozvan iz Graza) pridružio im se i pukovnik Duić. Pavelić im je kazao kako će se iz Pariza vraćati preko Rima, gdje bi se "zadržao nekoliko dana i gdje bi pokušao doći u dodir s kojim faktorom, preko kojega bi mogao dobiti povjerljive informacije o odnosima Italije i Kraljevine S.H.S. General-pukovnik Sarkotić i pukovnici Perčević i Duić odlučili su odmah stupiti u vezu s osobama talijanskog poslanstva u Beču, s kojima su podržavali vezu, te da će me obavijestiti u Pariz, s kojom osobom ću moći u Rimu razgovarati"⁵⁶

U istrazi pred jugoslavenskim komunističkim vlastima 1947., Perčević dopušta mogućnost da je Pavelića, prigodom njegova prolaska kroz Beč, upoznao s attachéom za tisak talijanskog poslanstva, Eugeniom Morrealeom. Vjerojatnije je da se Pavelić ipak nije sreo s talijanskim službenim predstavnicima u Beču, nego da je kontakt s njima poduzeo netko od tamošnjih hrvatskih emigranata: general Sarkotić, kako navodi uredništvo talijanske zbirke diplomatskih dokumenata, ili Perčević, kako misli Krizman.⁵⁷ Bauer tvrdi kako je talijansko poslanstvo u Beču bilo vrlo aktivno, pa je tražilo kontakte s nezadovoljnicima iz mnogih europskih zemalja. Hrvatski emigranti oko Sarkotića, Duića i Perčevića održavali su veze poglavito s Morrealeom. Kad je Pavelić došao u Beč (jer izravne veze za Pariz nije bilo!), potražio je Perčevića. Iako se u Beču zadržavao samo jedan dan, s Perčevićem i Duićem je otišao Sarkotiću. Na tom je sastanku odlučeno da se Perčević posluži dobrim vezama s talijanskim poslanstvom, preporuča Pavelića i omogući mu susret s relevantnim talijanskim čimbenicima u Rimu, prigodom povratka iz Pariza.⁵⁸

Talijanski poslanik u Beču Giacinto Auriti 22. lipnja izvješćuje Mussolinija da se talijanskomu vojnom izaslaniku obratio jedan protusrpski orijentiran Hrvat, bivši časnik austrougarskoga glavnog stožera, te ga obavijestio da se potpredsjednik Hrvatske stranke prava ("to je najodlučnije protusrpstvo") dr. A. Pavelić pri povratku iz Pariza želi u Rimu, 25. i 26.

⁵⁵ As. (Ante Pavelić), *Značenje i uloga emigracije*, Hrvatska, Buenos Aires, br. 2 (78), nastavak 5., 20.I.1951. Tekst je uvršten i u već spomenutu emigrantsku zbirku Pavelićevih članaka, izjava i govora na s. 192. Jareb u citiranom djelu navodi da je Davanzati (Napulj, 23.II.1880 - Rim, 1.VI.1936.) bio talijanski novinar i političar, član Velikoga fašističkog vijeća i neko vrijeme glavni tajnik Fašističke stranke. U vrijeme susreta s Pavelićem bio je ravnatelj rimskoga dnevnog lista *Tribuna*. Stoga nije sasvim precizno govoriti o Pavelićevim dodirima s *talijanskom vladom*, iako on sam u *Doživljajima* odgovarajuće poglavlje naslovljava: *Prvi kontakt s Mussolinijem*.

⁵⁶ A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 141-142.

⁵⁷ Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978., 9-10.

⁵⁸ Ernest Bauer, *Posljednje godine generala Stjepana pl. Sarkotića od Lovčena. Stanje u Bosni i Hercegovini u ranu jesen 1918.*, Hrvatska revija, god. XL, sv. 3 (159), München-Barcelona, rujan 1990., 568.

lipnja sastati s kojom od vodećih osoba fašističke stranke.⁵⁹ Iz ovoga bi jasno proizlazilo, da se Pavelić u Beču nije sastao s nekim talijanskim diplomatom.

Komentirajući objavljene dokumente talijanskog ministarstva vanjskih poslova, Jareb ističe kako Pavelić u svojim sjećanjima u *Hrvatskoj* potpuno prešućuje dr. Ivicu Franka s kojim da se susreo u Budimpešti u lipnju 1927. i tom prigodom raspravljao o budućem Pavelićevu kontaktu s Talijanima.⁶⁰ Na tom je susretu, po Jarebovu sudu, sastavljena promemorija za talijansku vladu. Ta je promemorija - uvjeren je Jareb - zajedničko djelo I. Franka i A. Pavelića, te predstavlja "sjeme iz kojeg su iznikli kasniji Rimski ugovori".⁶¹ Pavelić u svojim uspomena doista uopće ne spominje bilo kakav lipanjski susret s Frankom, nego ga smješta pred kraj listopada 1927. Bez obzira na to, je li tog susreta bilo ili ne, bitno je da se tako apodiktičan sud o kauzalnoj svezi između dodira s Italijom 1927. i Rimskih ugovora 1941. nipošto ne može dati. Već je Vrančić upozorio, da Jareb razmatra stvar "kao osamljen slučaj, izlučivši ga iz okvira političkih prilika onoga vremena u Hrvatskoj, kada je promemorija pisana. Tko nema pred očima tadašnje stanje u Hrvatskoj, stiče dojam, da se radilo o nekom osobnom, proizvoljnom koraku, bez političkog temelja, pozadine i nužde."⁶² Drugo, na umu treba imati opću europsku, pa i svjetsku situaciju, koja je nužno utjecala na razmišljanja i prosudbe hrvatskih političara. U svakom slučaju, nije previše ozbiljno izreći tvrdnju da su Pavelićevi dodiri s Talijanima sjeme Rimskih ugovora, a pritom apstrahirati neobičnu sličnost kontakata i "sporazuma" s Italijom koje su imali predstavnici tzv. prve hrvatske emigracije, ali i Stjepan Radić i, pogotovo, Vladko Maček.⁶³ Je li se radilo o "konstanti izdaje" hrvatskih interesa u korist Italije ili, pak, o nužnom, taktičkom potezu, iznuđenom tragičnim (očajnim, kako i sâm Jareb kaže) položajem Hrvata u jugoslavenskoj državi i posvemašnjim nedostatkom razumijevanja u Europi? Pri odgovoru na ovo pitanje valja spomenuti bar dvije činjenice. Prvo, Pavelić se ponajprije pokušava obratiti Madžarima, a tek kad u tom ne uspijeva, traži dodir s Italijom. Drugo, Pavelić svoje uspomene u *Hrvatskoj* objavljuje prije nego što su objavljeni talijanski diplomatski dokumenti, tj. u vrijeme kad se nije moglo znati postoje li uopće kakvi pismeni tragovi o njegovim dodirima s Talijanima u ljeto 1927., a kamoli da će ti dokumenti biti objelodanjeni. Stoga iz njegova nespominjanja Frankova imena nema razloga izvlačiti dalekosežne zaključke, osim ako se hoće iskonstuirati kako su Pavelić i Frank zajednički ne samo napravili promemoriju namijenjenu Rimu, nego se kanili i pridržavati njezina sadržaja: dakle, tretirati je kao ugovor.⁶⁴

⁵⁹ J. Jareb, n. dj., 1168. Sarkotić je bio poznatiji kao poglavar BiH, nego kao član austro-ugarskoga glavnog stožera, pa bi i to moglo upućivati da je posredovanje preuzeo Perčević.

⁶⁰ Pavelić i Frank svojedobno su skupa radili u odvjetničkoj pisarnici prvaka Hrvatske stranke prava dr. Aleksandra Horvata. Jareb je, iz činjenice postojanja Frankove promemorije i navoda talijanskog poslanstva u Budimpešti da su u tom gradu nedavno boravili (odvojeno, dakako) Korošec i Pavelić, požurio zaključiti, da su se Frank i Pavelić susreli u lipnju i tom prigodom priredili promemoriju.

⁶¹ S Jarebovom se ocjenom, dakako, slaže i Krizman (Krizman, n. dj., 23b. i 524.), kao i većina drugih jugoslavenskih povjesnika.

⁶² Vjekoslav Vrančić, *Branili smo Državu. Uspomene, osvrti, doživljaji*, I/II, Knjižnica Hrvatske revije, knj. XI-XII., Barcelona-München, 1985., sv. I., 275.

⁶³ Opš. Tomislav Jonjić, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, Zagreb, 2000., passim.

⁶⁴ Iako su mu i tada bili poznati dokumenti o Pavelićevim prvim dodirima s Talijanima (jer su u zbirci talijanskih diplomatskih dokumenata objavljeni 1967.), Jareb 1968. drugačije vrjednuje Pavelićevu moralnu i političku poziciju. Komentirajući Radićeve dodire s fašističkom Italijom i naglašavajući da je zbog Albanije došlo do zategnuća talijansko-srpskih odnosa, što je za posljedicu imalo približavanje Beograda Parizu te, s druge strane, Mussolinijev pokušaj da se radi pritiska na Srbiju odnosno Kraljevinu SHS posluži hrvatskim nezadovoljstvom, Jareb piše: "...Hrvati, u ovom slučaju dr. Ante Pavelić, prihvaćaju iz očaja suradnju s Mussolinijem, iako su bili svjesni, da će ih ta suradnja koštati novih hrvatskih teritorijalnih žrtava, ako bi došlo do rušenja Jugoslavije i obnove hrvatske države

Uvjerenom – pogrješno – kako je Frankova promemorija zajedničko djelo Franka i Pavelića, te kako u njezin sadržaj nije bio upućen nitko od drugih hrvatskih političara,⁶⁵ Jarebu nije poznato da se 1927. Rimu obraća niz hrvatskih političara, pa on navodi da je Frankova promemorija (on koristi naziv *memorandum*) predana šefu talijanskog poslanstva u Budimpešti, opunomoćenom ministru knezu Ercoleu Duriniju di Monza 2. srpnja 1927., a u srpnju da ju je Pavelić predao Davanzatiju. Točno je, međutim, da je promemoriju Frank, kako proizlazi iz njegova pisma, di Monzi poslao u prilogu pisma od 13. lipnja. Durini di Monza 2. srpnja piše predsjedniku vlade i ministru vanjskih poslova B. Mussoliniju da se prije par dana sreo s Frankom, pa na njegovu molbu upućuje u Rim tekst promemorije "koja u zbitom sadržava izjave koje mi je dao". Di Monza je Franka primio naglašavajući kako je njegov "običaj primiti svakoga onoga tko želi sa mnom razgovarati i da stoga ne bi trebao pridavati nikakovu posebnu važnost mojoj odluci, niti vidjeti u njoj slaganje i ohrabrenje u njegovom protujugoslavenskom stavu."⁶⁶ On dodaje kako su predstavnici Hrvatskog bloka pokušali uspostaviti kontakte s mađarskom vladom, pa i sâm Pavelić "...nastojao je što više doći u vezu sa samom vladom, da bi sondirao teren i učvrstio veze za eventualnu potporu hrvatskom separatističkom pokretu. Međutim doznajem, da je ovdašnja vlada, bojeći se vjerojatno nekog iznenadjenja ili zbog pomanjkanja povjerenja u takove manevre, odbila uspostaviti dodir s Pavelićem..."⁶⁷

Promemorija koju je Frank predao talijanskom diplomatu pisana je u prvom licu jednine i u njoj se bez ikakva preciziranja tvrdi kako ona izražava misli mnogih hrvatskih političkih glava. Dokument u kojem se Kraljevina SHS dosljedno naziva Jugoslavijom, u cijelosti glasi:

"Ekscelencijo,

Duboke suprotnosti između Italije i Jugoslavije, koje su došle na površinu u zadnje vrijeme, pobudile su u hrvatskom narodu s jedne strane nadu, da će biti moguće u ne suviše dalekom vremenu zbaciti sramotni i nepodnosivi srpski jaram, a s druge strane pridonijele su tome, da je u duši stanovitog broja ozbiljnih i odlučnih ljudi, koji zauzimaju važan udio u javnom životu Hrvatske, sazrela odluka, da uzmu djelatnog učešća u razvoju stvari, kako bi došlo što prije do oslobođenja.

Po mišljenju tih ljudi prvi korak koji treba učiniti jest, da se obavijesti talijanski narod i njihov (sic!) veliki Vodja i državnik o pravom stanovištu Hrvata i cilju kojemu teže, svraćajući im pažnju na činjenicu, da pomoć Italije borbi Hrvata ne bi bila samo od ogromnog značenja za evropsku kulturu, nego takodjer i od prvenstvene važnosti za razvoj Italije kao velike sile.

Nastojanja spomenutih hrvatskih političara dovela su već do rezultata, da je postignut sporazum između dvije stranke, koje predstavljaju svu inteligenciju zemlje, a to su Hrvatski Blok i Hrvatska Federalistička Seljačka Stranka, kojima pripada skoro cjelokupno građansko pučanstvo hrvatskih krajeva Jugoslavije, dobar dio seljačkog pučanstva i organizacija Hrvatskog

uz talijansku pomoć. Pavelićeva obrana takve politike mogla bi se ukratko ovako opisati: Prvi i glavni zadatak hrvatske politike jest razbijanje Jugoslavije i obnova hrvatske države, te je prema tome u takvoj situaciji Srbija glavni hrvatski neprijatelj. Da bi se postigao taj glavni politički cilj, hrvatska politika ne treba prezati od suradnje s Italijom, vjekovnim hrvatskim neprijateljem, iako će u slučaju obnove hrvatske države morati vjerojatno žrtvovati Italiji dodatni dio hrvatskog teritorija, osim onog već izgubljenog poslije Prvog svjetskog rata. *Jednom kad Hrvatska bude obnovljena kao država i postane međunarodnim subjektom, tada će biti zadatkom hrvatske vanjske politike oslobodjenje hrvatskih zemalja od talijanskog jarma.*" (Jere Jareb, *Tri dokumenta o dodirima Stjepana Radića s Talijanima 1923.-1924. S kratkim nacrtom Mussolinijeve politike prema Srbima i Hrvatima 1922.-1941.*, Hrvatska revija, god. XVIII., sv. 4 (72), prosinac 1968., 527. Sva isticanja T. J.)

⁶⁵ J. Jareb, n. dj., 1166. Hrvatskim političarima Jareb očito ne drži ni članove Hrvatskoga komiteta u Beču.

⁶⁶ U istom izvješću di Monza podsjeća da su I. Frank i V. Sachs-Petrović 5. srpnja 1920. potpisali Ugovor saveza.

⁶⁷ J. Jareb, *Šest dokumenata...*, 1169-1170.

Sokola, odlično disciplinirana, ustrojena na sličan način kao fašističke organizacije, s više od 40.000 djelatnih članova u svim krajevima zemlje. Isto tako pretežna većina Radićeve stranke priznaje, da pristaje uz političke i narodne ciljeve, kako su proglašeni po gore spomenutim skupinama, iako zbog stranačkih i klasnih razloga, a osobito radi terorizma, koje[g] vrši njihov predsjednik Stjepan Radić ne usudjuje se još otvoreno izjasniti.

U mojem svojstvu bivšeg zastupnika Hrvatskog Sabora i glavara hrvatske emigracije, koja je radila u godinama 1919-20., budući da sam s obzirom na moj boravak u inozemstvu - u Budimpešti - u sigurnosti od represalija jugoslavenske vlade, primio sam mandat od najutjecajnijih vodja započete akcije, da predložim ovaj memorandum, koji - vjerujem, da mogu reći bez pretjeravanja - izražava želje i težnje 80 po sto hrvatskoga naroda.

Hrvatski narod, koji je izgubio svoju autonomiju protiv svoje volje u času raspada Austro-Ugarske monarhije, traži obnovu svoje države, nezavisne od Srbije ili Jugoslavije, koja bi bila suverena u svakom pogledu.

Na temelju svoga tisućugodišnjeg državnog prava i nacionalnog načela, Hrvati u teritorijalnom pogledu traže sve one nerazdjeljive upravne pokrajine, kojima je svojevrjemenom vladala Austro-Ugarska monarhija, u kojima je hrvatsko pučanstvo u velikoj većini i poimenično:

- 1) Hrvatska i Slavonija
- 2) Dalmacija (u gore označenim granicama)
- 3) Bosna i Hercegovina
- 4) Medjimurje (o ovome će se trebati sporazumjeti s Madjarskom)
- 5) oni otoci Kvarnera, koji se sada nalaze pod jugoslavenskom upravom.

Oblik i ustav te države, istina, trebali bi se utvrditi vlastitom odlukom hrvatskog naroda, ali uzevši u obzir sadašnji položaj skoro je sigurno da bi se Hrvati odlučili za republikanski ustav.

Iako bi takva hrvatska država, zamišljena kao instrumenat mira i zapadne kulture, prirodno težila da živi u pravoj slozi sa svojim susjedima, ona bi pod težinom gospodarskih, geografskih i kulturnih uvjeta, a prije svega zbog svojih velikih političkih interesa, koji su joj zajednički s njima, nastojala podržavati njihove što uže veze s Italijom i Madjarskom. Da bih označio s više točnosti koje bi bile te veze, ovlašten sam izjaviti, da su Hrvati za svoje odnose s Italijom prihvatili slijedeća načela:

I) Hrvati smatraju, da se pitanje istočnoga Jadrana ne može riješiti nego dogovorom jadranskih naroda Hrvata, Crnogoraca i Albanaca s Italijom.

II) Hrvati priznaju bez ikakve rezerve pravo Italije na premoć na Jadranu i osudjuju svako nastojanje koje bi išlo, da oslabi to pravo ili da ga stavi u sumnju.

III) Hrvati priznaju pravo Italije, da se za potrebe svoje prenapučene zemlje koristi prirodnim bogatstvom Balkana, u mirnoj izmjeni svojih industrijskih proizvoda i da tako nužno može vršiti svoj snažni utjecaj na polju civilizacije i kulture.

IV) Hrvati su spremni prilagoditi se sferi talijanskih probitaka kako politički tako i gospodarski, a takodjer i u vojničkom pogledu.

Iz tih temeljnih načela Hrvati su spremni izvesti skrajnje posljedice, još dalje od ograničenja Rapallskog ugovora, kao i svih kasnijih ugovora u vezi s njima koji još nisu ratificirani.

Osim utanačenja političkog, gospodarskog i teritorijalnog značenja sadržanih u tim ugovorima, koje Hrvatska u cijelosti i bez rezerve priznaje, Hrvatska je odlučila:

- a) odreći se održavanja ratne mornarice, ako Italija želi preuzeti zaštitu hrvatske obale.

b) odstupiti Italiji u tu svrhu Boku Kotorsku s onim uzvisinama, koje su od strategijske važnosti na teritoriju Dalmacije i Hercegovine i potrebne za uspostavu mostobrana i za dovršenje ratne luke Boke Kotorske; osim toga, priznati Italiji pravo na otocima ili kopnu na upotrebu službi potrebnih za efikasnu zaštitu i vojničku kontrolu od strane Italije.

c) dati Italiji na gospodarskom polju sve koncesije, koje mogu dovesti do ostvarenja načela spomenutih pod III, koliko na samom zemljištu Hrvatske, toliko preko nje na Balkanu.

d) Hrvatska se odriče izgradnje trgovačke luke za stanoviti broj godina, koji se ima još utanačiti, da ne bi omela razvitak Rijeke; toj luci će se garantirati veze s Madjarskom.

Što se tiče drugih zemalja, koje su sada pod upravom Jugoslavije, Hrvatska izjavljuje svoju apsolutnu nezainteresiranost:

1) za Srbiju, Staru Srbiju, Makedoniju i Crnu Goru; međjutim namjerava pomagati na svaki način težnje Crnogoraca za nezavisnošću.

2) za sudbinu slovenskih zemalja (Kranjska, južna Štajerska); međjutim je spremna pomagati nastojanja koja teže, da se uspostavi talijansko-madjarska granica.

3) Što se tiče slovenskog područja Prekmurja, Baranje, Bačke i jugoslavenskog Banata, Hrvatska smatra, da je u njenom interesu, da se ta područja povrate u zajednicu s maticom zemljom; ona će stoga učiniti sve što može, da se te pokrajine stvarno uključe u Kraljevinu Madjarsku.

Hrvati priznaju gore spomenuta načela i obaveze za slučaj osnutka Nezavisne Države Hrvatske.

No i prije njezinog ostvarenja Hrvati su odlučili uspostaviti talijansko-hrvatsku suradnju u pogledu zajedničkog protivnika, da se suprotstave srpskim težnjama na Jadranu, što je tim potrebnije, jer nema sumnje, da će se Srbija prije ili kasnije pridružiti interesnoj sferi jedne obnovljene Rusije i djelovat će kao njezin eksponent na Jadranu.

U slučaju talijansko-jugoslavenskog vojnog sukoba, moji opunomoćitelji⁶⁸ izjavljuju, da će Hrvati

I) djelatno provoditi defetizam na štetu jugoslavenske vojske i države, što će imati utjecaja na sve grane vojničke akcije

II) da će u pogodan čas putem članova Sokola, koji imaju vojnički odgoj, također započeti vojničkom akcijom protiv Srba

III) da će pružiti talijanskom vojnom zapovjedništvu važne obavijesti i podatke.

U intelektualnim krugovima Hrvatske već je u toku zamašna propaganda u tome smislu, protiv koje srpsko novinstvo i jugoslavenska vlada rade svim sredstvima.

Da bi se pojačala italofilska propaganda, a oslabila srpska, bilo bi od izvanredne važnosti da se pobrine

I - da se u talijanskom novinstvu i na skupštinama i sastancima po mogućnosti što više izbjegavaju izjave, koje aludiraju na sticanje hrvatskih zemalja

II - da koji neslužbeni ali ugledni član fašističkih organizacija od zgođe do zgođe daje po koju prijateljsku hrvatofilsku izjavu, kako bi se na temelju nje moglo opravdati kod hrvatskog naroda italofilski pokret u Hrvatskoj i pokazati, da Italija pravi preciznu razliku između Srba i Hrvata.

Obraćamo se s potpunim povjerenjem talijanskom narodu, kojemu dugujemo u velikoj mjeri našu kulturu i čijom se pomoći nadamo prije ili kasnije postići naše oslobođenje.

⁶⁸ U izvorniku stoji: *i miei mandatari*, što je kod Jareba krivo prevedeno kao "moji opunomoćenici".

Položaj koji bi četiri milijuna Hrvata zauzeli u slučaju sukoba s Jugoslavijom ne može biti indiferentan niti moćnoj talijanskoj naciji. A u slučaju njihovog oslobodjenja, Italija može računati sa sigurnošću na nepromjenjivu i vječnu zahvalnost cijeloga hrvatskoga naroda."⁶⁹

Ovaj dokument zaslužuje potanju raščlambu, s obzirom na to da ga se hoće predstaviti kao politički, a možda i pravni temelj "izdaje" ostvarene Rimskim ugovorima 1941.⁷⁰ Promemorija je, kako je već kazano, pisana u prvom licu jednine. Da su joj suauktori Frank i Pavelić, bilo bi logičnije da je pisana u prvom licu množine, tim više što se u njoj tvrdi kako ona izražava misli mnogih istaknutih Hrvata, a ujedno bi se potvrdila (inače u tekstu ničim potkrijepljena) izjava o čvrstoj suradnji hrvatskih političara u domovini i u emigraciji. Uostalom, u tekstu se auktor poziva na to da je bio bivši zastupnik Hrvatskog Sabora, pa je jasno da ju je pisao sâm Ivica Frank. To ne dovodi u pitanje ni Sadkovich, koji skreće pozornost na sličnost Frankove promemorije s onom koju je predao bojnič Stipetić i sa Sarkotićevim izlaganjima Petrucciju.⁷¹ Vrančić ne raspravlja izrijekom o auktorstvu promemorije, očito je držeći zajedničkim djelom I Franka i A. Pavelića, koji pri njezinoj izradi predstavlja Hrvatski blok, dok je zadaću da Talijanima preda promemoriju dobio Frank, budući da on boravi u inozemstvu, pa se ne mora bojati represalija jugoslavenskog režima.⁷² Nu ono što je bitnije u svezi s Frankovom promemorijom, a što valja istaknuti, jest sljedeće:

a) promemorija je pisana u vrijeme zategnutih srpsko-talijanskih i srpsko-madžarskih odnosa, te predstavlja pokušaj da se ta zategnutost iskoristi za Hrvatsku. Možda je preciznije kazati da je ona pisana pod pretpostavkom i u iščekivanju jugoslavensko-talijanskog rata odnosno ozbiljnoga europskog ratnog zapletaja. Prvi korak poduzimaju Hrvati, jer oni nisu bili u poziciji u kojoj su bili Talijani, tj. nisu mogli čekati i dalje trpjeti jugoslavenski režim, a povrh toga se Italija, i kad je koristila hrvatski uteg u raspravi s Beogradom, nije odlučivala na razbijanje jugoslavenske države, samim time ni na ozbiljnu suradnju s hrvatskim separatistima. S druge strane, Radićevo sudjelovanje u beogradskim vladama pokazalo je nedjelotvornost bilo kakve suradnje sa Srbima, a njegovo približavanje S. Pribićeviću upućivalo je da se najjača hrvatska oporbena snaga, Hrvatska seljačka stranka, odlučuje na reformiranje jugoslavenske države, a ne za njezino razbijanje;

b) povjeravanje mandata za sastav vlade V. Vukićeviću u travnju 1927. i činjenica da je vlada odgodila zasjedanje Skupštine prije nego što je je od nje zatražila potvrdu, bilo je neuobičajeno i u jugoslavenskom pseudoparlamentarnom režimu, pa su neki političari i promatrači zbivanja ocjenjivali da se "plovi punom parom prema diktaturi."⁷³

c) pisac promemorije svjesno, iz taktičkih razloga, podilazi Rimu, tvrdeći da je prvi korak njegovih opunomoćitelja bio da se o hrvatskim težnjama obavijesti talijanski narod i njegov vođa. Istina je da su se Hrvati najprije obratili Budimpešti;

d) pisac je svjestan da su Hrvati neskloni Italiji, pa u tu svrhu predlaže stišavanje iredentističke propagande i davanje hrvatofilskih izjava;

⁶⁹ J. Jareb, n. dj., 1170-1175. Usp. B. Krizman, n. dj., 13-16.

⁷⁰ Iako bi vrijedilo usporediti položaj Hrvata i Hrvatske u situaciji zamišljenoj u Frankovoj promemoriji s onom u kojoj su se i stvarno i pravno nalazili u Kraljevini SHS, kao i s onom u kojoj se, primejrice, nalazio veći broj europskih država "ograničenog suvereniteta" u doba hladnog rata, ovdje se u to ne ćemo upuštati.

⁷¹ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 31-33.

⁷² Usp. V. Vrančić, I., 278. Vrančić se očito pouzdao u Jarebovu tvrdnju, da je u lipnju 1927. došlo do susreta Franka i Pavelića, iako – bar zasad – za takvo što nema dokaza.

⁷³ Usp. S. Pribićević, n. dj., 48-49.

e) svaka suradnja s Italijom - pa i sve političke i gospodarske obveze navedene u promemoriji - uvjetovane su talijanskom pomoći pri oslobođenju Hrvata i stvaranju neovisne hrvatske države.⁷⁴ Hrvatska se odriče držanja ratne mornarice, čime se naglašava da su hrvatski interesi na Jadranu gospodarske, a ne vojničke odnosno imperijalističke naravi.⁷⁵ S obzirom na to da je demilitarizacija jadranske obale predstavljala jedan od bitnih elemenata i kasnijih Rimskih ugovora, potrebno je naglasiti da se ne radi o zahtjevu koji je postavljen isključivo pred Pavelića odnosno Franka, pa čak ni o zahtjevu koji je ekskluzivno talijanski. Italija je i u pregovorima o Londonskom ugovoru odnosno o kasnijem razgraničenju s jugoslavenskom državom trajno inzistirala na razvojačenju Jadrana (na što je Aleksandar bio uvelike spreman pristati). I druge su velesile koje su htjele gospodariti Jadranom postavljale isti zahtjev, pa je tako, primjerice, i u mirovnom ugovoru postignutom na Berlinskom kongresu 1878. bilo (člankom 29.) utanačeno: "Crna Gora ne smije imati ni ratnih lađa ni ratne zastave. Luka Bar i sve vode, koje pripadaju Crnoj Gori, ostaju zatvorene ratnim lađama sviju naroda." Bio je to jedan od uvjeta za priznanje crnogorske neovisnosti. Isto se može reći i za slučaj opisanih hrvatsko-talijanskih razgovora. Dakle, nema govora o tome da bi se Hrvatska u državopravnom smislu pretvorila u talijanski protektorat, jer se traži "suverenost u svakom pogledu". Od Italije se očekuje poštivanje te hrvatske suverenosti, slobode i neovisnosti, pa će samo u tom slučaju ona moći računati na nepromjenjivu i vječnu zahvalnost i prijateljstvo hrvatskog naroda. Nije izrečeno, ali je *argumentum a contrario* posve jasno, da bi u protivnom Hrvati Italiju doživljavali kao neprijatelja.

f) promemorija naglašava da Hrvati svoje pravo na državu ne temelje samo na historicističkoj argumentaciji (hrvatskomu državnom pravu), nego i na narodnosnom ("nacionalnom") načelu, te zahtijevaju za sebe sve većinom Hrvatima nastanjene upravne jedinice bivše Austro-Ugarske, tražeći da se u Italiji obustave sve manifestacije koje "aludiraju na sticanje *hrvatskih zemalja*". Isticanje narodnosnog načela ima svrhu upozoriti Italiju da u teritorijalnoj ekspanziji ne može ići dalje od onoga što je već postigla u godinama iza prvoga svjetskog rata. Primjenom tog načela većina bi Italiji pripojenih područja trebala biti vraćena Hrvatskoj, ali je odnos snaga takav da bi svaki zahtjev u tom smjeru *rebus sic stantibus* bio nerealan;

g) u pogledu hrvatsko-talijanskog razgraničenja, sintagma "Dalmacija u gore označenim granicama" bjelodano predstavlja postojeću jugoslavensko-talijansku granicu. Ne računajući Boku Kotorsku, nema daljnjih ustupaka u Dalmaciji, osim onih na koje je već pristala jugoslavenska vlada.⁷⁶ Ovakvo žrtvovanje u biti predstavlja mamac (engl. *lure*, kako kaže Sadkovich) Italiji, a posve je razumljivo, jer Frank traži pomoć i ne može je očekivati ako istodobno postavlja revizionističke zahtjeve;

⁷⁴ Stoga je nategnuta i neargumentirana tvrdnja da je Pavelić (odnosno Frank i Pavelić) u kontaktima s Talijanima 1927. priznao "pravo Italije na prevlast na Jadranu (...) bez rezerve". (Usp. Neva Scotti, *Rimski ugovori od 18. svibnja 1941. godine u priopćenjima predstavnika Nezavisne Države Hrvatske*, Zadarska smotra, Časopis za kulturu, znanost i umjetnost, Matica Hrvatska - Ogranak u Zadru, god. XLI, br. 4-5, Zadar, 1992., 46.).

⁷⁵ I Nikola Pašić je, podsjetimo, tražeći kompromis s Italijom u nastojanju da izbori Veliku Srbiju, 1916. izjavio: "...Mi Srbi ne možemo ne priznati neosporivo pravo Italije na hegemoniju na obalama Jadrana. Mi također težimo k moru, no nipošto ne tražimo ratnih luka s pravom, da tamo zatvorimo flotu. Mi jedino nastojimo, da dobijemo jedan ekonomski izlaz..." (Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja. Povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora, Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji*, knjiga 1, JAZU, Zagreb, 1956., dok. 149., s. 222-223. Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor (Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.-1918.)*, Izdala Prosvjetna nakladna zadruga, Zagreb, 1925., 187-188.)

⁷⁶ Boka Kotorska je još prije Vidovdanskog ustava (1921.) i Uredbe o podjeli zemlje na oblasti (1923.) izdvojena iz Dalmacije i pripojena crnogorskim okruzima.

h) Hrvati su spremni ustupiti Boku Kotorsku s okolnim strateški važnim točkama Italiji, ali *samo u svrhu obrane hrvatske jadranske obale*. U istu svrhu bi na otocima ili na kopnu dopustili podizanje ograničenih vojnih postrojenja.⁷⁷

Last but not least, iako pisac promemorije tvrdi kako je ovlašten ne od naroda, nego od "stanovitog broja ozbiljnih i odlučnih ljudi", on zapravo sâm daje promemoriji značaj privatne isprave, jer prije spominjanja bilo kakvih koncesija koje bi slobodna, neovisna i suverena Hrvatska dala Italiji, naglašava da bi *oblik i ustav hrvatske države trebao biti utvrđen odlukom hrvatskog naroda* (što je karakteristično i za Stipetićevo odnosno Sarkotičevo izlaganje). Samim time priznaje da bi i te koncesije bile podložne odluci i/ili reviziji hrvatskog naroda odnosno tijela o čijem bi sastavu i ustroju on odlučio.

Slijedom ovih izlaganja, može se držati kako nema dokaza da bi Pavelić u tehničkom smislu bio suautor teksta promemorije, ali je zato jasno, da se poslužio njezinim sadržajem ili, još bolje, koncepcijama koje su u ranijim dodirima s Italijom razvili Stipetić, Sarkotić i Frank, pripremajući tako teren za hrvatske kontakte s Italijom. Činjenica je da je 14. srpnja državni tajnik u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova, Dino Grandi, svom poslaniku u Budimpešti javio kako mu je talijanski poslanik u Beču 22. lipnja prenio Pavelićevu želju za susretom s nekom ovlaštenom osobom i kako se Pavelić nekoliko dana ranije sastao s jednom "povjerljivom osobom koja ne pripada ovom ministarstvu", kojoj je Pavelić predao "jednu promemoriju, koja je istovjetna onoj, koju je poslala Vaša Ekscelencija pod brojem 1723/544 2. ovog mjeseca. Bilo bi mi drago, kad bi Vaša Ekscelencija pažljivo pratila spomenuti pokret, zadržavši rezervirano držanje, koje ste tako prikladno znali zauzeti prema eksponentima hrvatske separatističke stranke."⁷⁸

Do Pavelićeva susreta s Talijanima u Rimu ipak nije došlo u lipnju, kako je on želio, nego u srpnju. Osim Perčevićeve bečke preporuke, Pavelić je dobio preporuku i od francuskog novinara André Otta, ali je pitanje je li se njome koristio.⁷⁹ O tome svomu prvom osobnom dodiru s Talijanima Pavelić piše kako ga je u rimskome Hotelu Flora posjetio Roberto Forges Davanzati, a razgovor se vodio u Davanzatijevu stanu. Pavelić se raspitivao o jugoslavensko-talijanskim odnosima, te je sugovorniku opisao raspoloženje u Kraljevini SHS i držanje hrvatskih političkih stranaka. Posebno je istaknuo odlučnost HSP-a da izbori hrvatsku neovisnost ne samo unutarnjom oporbom, nego i suradnjom sa svim podjarmljenim narodima. Zatražio je talijansku moralnu pomoć, posebno zahtijevajući da se Rim odrekne protuhrvatskih teritorijalnih zahtjeva, koje Beograd koristi za pridobivanje Hrvata na svoju stranu. Davanzati mu je kazao kako fašizam "smatra završenim nedavni jadranski spor". Pavelić je na to upozorio, "ako bi bilo tko došao u ime naše stranke i zatražio bilo kakovu materialnu korist od toga, samim tim činom je desavouiran, jer to nije u suglasnosti s našim principielnim postupkom".

Pavelić i Davanzati su se sastali i sutradan, te je iz toga razgovora Pavelić zaključio da bi moglo doći do daljnjega pogoršanja talijansko-jugoslavenskih odnosa. Dogovoreno je da ostanu u diskretnoj svezi preko Davanzatijeve supruge, čija je sestra udana za Paola Cortesea, službenika talijanskoga ministarstva vanjskih poslova.⁸⁰

O tome postoji i Davanzatijeva bilješka, objavljena u zbirci talijanskih diplomatskih dokumenata pod naslovom "*Razgovor s doktorom Antom Pavelićem*". Bilješka u cijelosti glasi:

⁷⁷ Slične je ustupke Italiji kao cijenu mira i suradnje nudio i Aleksandar. (B. Krizman, n. dj., 132-140.)

⁷⁸ J. Jareb, n. dj., 1175-1176. A. Pavelić, n. dj., 193.

⁷⁹ E. Bauer, n. dj., 569.

⁸⁰ A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 142-143.

"Po obavijesti koja je stigla na Ministarstvo, pokušao sam potražiti doktora Antu Pavelića u hotel Flora i vidio sam ga dva puta u mojoj kući. Obavješćujem.

Ličnost čedna, mirna, ograničena, koja na sreću nema običnih oznaka balkanskih agitatora i zavjerenika. Prije [s]lični na seljaka. Razumije dobro talijanski; ali ga govori s naporom unoseći uvelike istarski dijalekat. Izlaže mirno bez velikih obećanja. Postavio je zanimljivu opasku: *da bilo tko - tko bi došao u ime hrvatske povijesne stranke u svrhu sporazumijevanja s Italijom, dolazi i djeluje na vlastiti trošak i ne pita za ikakovu novčanu pomoć. Tko bi postavio slične zahtjeve, samim tim bi se desavuirao.*⁸¹

Izlaganje. Hrvatska povijesna stranka, čiji je izaslanik Pavelić, zalaže se za nezavisnost Hrvatske. Bilo mi je moguće ustanoviti točnost memoranduma, što ga ima to ministarstvo i zato ga ne ponavljam. Pavelić mi je samo nadodao, da je djelovanje stranke nužno prikriveno i oprezno, ali da se ipak ne smatra tajnom organizacijom; da međutim u borbi protiv srpskog centralizma i razvijajući legalni otpor, stranka djeluje u skladu s radićevskim disidentima i sa skupinom federalista, koje vodi doktor Trumbić, bivši ministar vanjskih poslova iz vremena Konferencije mira. Dogovor s doktorom Trumbićem podrazumijeva - tako me je uvjeravao - prihvaćanje kategoričkih ciljeva hrvatske povijesne stranke s njegove strane i strane njegovih sljedbenika. Za sada rad stranke ne pripravlja neku protusrpsku organizaciju, ni gradjansku ni vojničku. Više nego na išta drugo ona računa na jasnu razliku i na nepremoštenu i nepremostivu antitezu između Hrvatske i Srbije, kako na području gospodarstva, kulture, kao i vojničke organizacije, tako i na nemoć Beograda, da sastavi jednu zaista jedinstvenu vladu.

Ali budući da smatraju, da je srpska premoć jaka i odlučna na sve, razumije se da računaju na talijansko-jugoslavenski sukob, da dobiju ono što se ne nadaju, da bi mogli postići vlastitom snagom i učinkom unutarnje krize.

Iako priznaje da je grupa Crnogoraca opredijeljenih za nezavisnost po svojoj aktivnosti nikakva, Pavelić mi je izjavio, da Hrvati čekaju na priliku da podupru crnogorsku nezavisnost.

Zahtjevi. Službene izjave i manifestacije iz kojih proizlazi, da Italija ne cilja na protuhrvatske teritorijalne zahtjeve. Srbi vrše propagandu, da pokažu Hrvatima, da su talijanske smjernice, u slučaju rata, uperene protiv hrvatskog teritorija i pučanstva, i da je stoga obrana hrvatskog integriteta temeljni razlog jugoslavenskog prototalijanstva. Hrvatska stranka želi demantirati tu srpsku propagandu, koja posebno uzimlje kao izliku zahtjeve na Dalmaciju.

U slučaju da nema predrasuda sa strane fašizma, početi uspostavljanjem dobrih i srdačnih sporazuma, i za sada rezerviranih dodira.

Odgovorio sam rekavši, da *fašizam smatra zadnji jadranski spor svršenim, ali traži da se u potpunosti održi talijanstvo Dalmacije*. Složio se, da bi nezavisna Hrvatska pod talijanskom zaštitom automatski riješila problem Talijana Dalmacije, kojima bi se dale sve garancije jednakosti. Politika Hrvatske ne bi mogla biti nego politika uredjenih odnosa s Italijom i Madjarskom, na čelu s fašističkom Italijom kao velikom silom. U slučaju sukoba s Jugoslavijom, Hrvatska bi, sigurna da će postići nezavisnost, trebala pomagati talijansko oružje, izravno i neizravno, bilo da ometa operacije, bilo da se pobrine za što veće hrvatsko dezertiranje u vojsci.

Nije mi bilo moguće dobiti točne podatke o načinu, na koji bi se trebale popularizirati službene fašističke izjave protiv srpske propagande, koja podržava otvorenim talijansko-hrvatski spor.

Da bi se osigurala tajnost možebitnih veza, dao sam mu adresu moje žene s djevojačkim prezimenom za slanje korespondencije, da se ne prouzroči sumnja.

⁸¹ "Hrvatska povijesna stranka" je Hrvatska stranka prava. Istanja T. J.

Uzimljem na se, da pribilježim ta saopćenja, čekajući upute. Držim, da se radi o slučaju, koji se ne bi smjelo propustiti, nego, dapače, da bi se trebalo staviti istovremeno u djelatnost naše konzularne vlasti i obavještajni ured Glavnog stožera. Moglo bi se naći načina, da se uputi u Hrvatsku kulturna propaganda (konferencije, svečanosti, koncerti).

Medjutim primjećujem, da u očekivanju izjava, koje se trebaju uskladiti i autorizirati, a mogle bi se novinarski prirediti, da bi se izbjegle čisto vanjske manifestacije posmrtnog filodalmatizma (nemam potrebe podsjećati, što sam smatrao, što bi se postiglo revindikacijama, kad je bilo potrebno i korisno). Na primjer, pred nekoliko dana mogao se čitati prikaz sastanka nekog društva (?) *Jadranska Savjest* (Coscienza Adriatica) u Genovi, koje je do jučer bilo tajno. Obične konferencije i mali vašar taštine. Pa ipak tamo se pokazivala poruka Glavnog tajnika stranke, što će sigurno iskoristiti srpska propaganda o kojoj gore."⁸²

Stipetićeva promemorija iz svibnja, Sarkotićevi razgovori iz istog mjeseca i Frankova promemorija predana talijanskim diplomatima u lipnju 1927., te Pavelićevo pozivanje na njezin sadržaj tijekom razgovora s Davanazatijem u srpnju iste godine moraju se - unatoč zamjetnim razlikama - tumačiti kao cjelina i strogo u kontekstu tadašnjih političkih prilika u Hrvatskoj, Kraljevini SHS i Europi. Bez Radićeve kapitulacije i njegovih vatrenih jugoslavenskih izjava, s jedne, kao i bez zaoštavanja europskih političkih prilika i prijetnje jugoslavensko-talijanskim ratom, s druge strane, do tih dodira nesumnjivo ne bi došlo ili bi oni bili bitno različiti. Pri svemu tome je važno naglasiti, da hrvatski političari u dodirima s Italijom, na temelju desetljetnog iskustva života sa Srbima u istoj državi, nastupaju u uvjerenju da je razbijanje jugoslavenske države i stvaranje neovisne Hrvatske primarni interes hrvatskog naroda i ključna zadaća hrvatskoga političkog vodstva. U takvoj situaciji, kao predstavnici maloga i obespravljenog naroda koji predstavlja objekt tuđih interesa, oni se trse zainteresirati potencijalne saveznike. Posve svjesni svog položaja, oni znaju da se Italiji ne može pristupiti sa zahtjevom za reviziju nepravedno nametnutih granica poslije prvog svjetskog rata, nego se na talijansku potporu eventualno može računati samo stavljanjem u izgled stanovitih probitaka koje bi Rim mogao dobiti.⁸³

Valja skrenuti pozornost na činjenicu koja dosad nije potanje obrađena, a koja bi bitno pripomogla rasvjetljenju prvih Pavelićevih dodira s talijanskim čimbenicima. Oni se događaju baš u vrijeme kad je dugotrajno približavanje hrvatskih federalista Hrvatskom bloku okončano njihovim formalnim pristupom Bloku. Iako za to zasad nema posve pouzdanih dokaza, mnoge okolnosti upućuju na to da je Pavelić razgovore s Talijanima odnosno uopće s inozemnim čimbenicima zametnuo dogovorno s Trumbićem ili bar nakon prethodnog savjetovanja. Teško je vjerovati da bi samo na svoju ruku doveo Hrvatski blok u prilično rizičnu situaciju baš u vrijeme kad je on ojačan pristupom HFSS-a i u trenutku kad se, bez obzira na to što su stranke u Bloku zadržale vlastiti identitet, sprema zajednički nastup na parlamentarnim izborima. Stoga je vrlo

⁸² J. Jareb, n. dj., 1176-1178. Usp. A. Pavelić, *Putem...*, 194-197. Dokument je s hrvatskim prijevodom objavljen i u: A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 298-302.

⁸³ Protiveći se tvrdnjama da je koncem 20-tih godina Trumbić postao zagovornikom hrvatske državne neovisnosti, Boban konstatira kako je on u dodirima s Talijanima "ostavljao [je] dojam sklonosti za odvajanje Hrvatske od Jugoslavije, ostavljao je dojam separatista", te piše dalje: "Kako se može objasniti takvo Trumbićevo držanje? Mislim, višestrukim razlozima. Prije svega, samo na toj osnovi on je i mogao komunicirati s talijanskim političkim faktorima, a ne na programu kakav je zastupao javno i kako ga je prikazivao u Beču, Parizu i Londonu. Rim nije bio zainteresiran za integritet Jugoslavije, za njezinu unutrašnju konsolidaciju. Ako se bilo što računalo s Rimom, moglo se to samo na separatističkim parolama..." (Ljubo Boban, *Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojarmurskog režima (1929-1935), Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, (2), II. izd., Zagreb, 1989., 19.) Isto, *mutatis mutandis*, vrijedi i za Franka odnosno Pavelića, s tim da njihov separatizam, bez ikakve dvojbe, nije bio samo parola.

vjerojatno da Pavelićevo pozivanje na sporazum s Trumbićem nije izmišljotina. Nesporno je da on kasnijih godina svoje kontakte s mađžarskom i talijanskom diplomacijom ne krije od vodećih hrvatskih političkih osoba, nego naprotiv, posreduje u, primjerice, Mačekovim nastojanjima da stupi u dodir s inozemnim čimbenicima. Stoga je sasvim nelogično da bi i u ljeto 1927. akciju poduzeo posve na svoju ruku, tim više što su stranke Hrvatskog bloka bile u fazi najintenzivnije suradnje koja će 4. rujna biti okrunjena pobjedom na izborima za zagrebačko gradsko zastupstvo, a tjedan dana kasnije i Trumbićevim i Pavelićevim izborom za narodne zastupnike. Postoji, štoviše, svjedočanstvo da je o kontaktima s Talijanima izvijestio i Mačeka.⁸⁴

Vrlo je zanimljivo svjedočenje dr. Branimira Jelića koji u svojim uspomenu tvrdi da je Pavelić o svojim razgovorima s Talijanima u ljeto 1927. izvijestio Mačeka, a "kratko vrijeme iza toga njih obojica sastali su se u Pavelićevoj advokatskoj kancelariji s talijanskim podkonzulom Rocca". Jelić je tom prigodom, tvrdi on, skupa s Antom Valentom držao stražu kako ih beogradski agenti ne bi slijedili i eventualno napali. Pavelić je i inače nekoliko puta u Zagrebu sretao toga talijanskog diplomata.⁸⁵

Nije naodmet upozoriti da se i u kasnijim talijanskim spekulacijama glede Hrvatske na Pavelića i Trumbića gleda kao na cjelinu, što je očito u svezi s njihovim zajedničkim nastupom u doba postojanja Hrvatskog bloka.⁸⁶ Stoga je sasvim izvjesno da je Trumbić znao za Pavelićev susret s Talijanima 1927., na što upućuje i činjenica da je Trumbić i kasnije, kad se Pavelić našao u emigraciji, nastavio s njime održavati srdačne odnose i prisno politički surađivati. Napokon, prema izvještajima talijanskog konzula u Zagrebu, Pavelić i Trumbić su predstavljali snage koje su najnezadovoljnije stanjem u Kraljevini SHS. Njih dvojica su se u ljeto 1928. obratili konzulu molbom da talijanska vlada i tisak pomognu hrvatsku borbu protiv režima i kralja. Rim je 14. srpnja 1928. uzvratilo da bi se njihovoj želji moglo izići ususret kampanjom u talijanskom tisku, ali uz uvjet da prethodno dostave plan akcije.⁸⁷

Kako zadaća povijesne znanosti nije samo konstatirati što se dogodilo, nego i objasniti zašto se dogodilo i s kakvim posljedicama, korisno je upitati se, je li ono o čemu su hrvatski emigranti, a za njima A. Pavelić, razgovarali s talijanskim vladinim i nevladinim predstavnicima, u nerazmjeru s težinom hrvatskog položaja i može li se to na bilo koji način tretirati kao (pred)ugovor. I za odgovor na to pitanje nužna je rasprava o kontekstu.⁸⁸ Također treba imati na

⁸⁴ Radić je u srpnju 1928., unatoč ranijim razočaranjima, u *Narodnom valu* objavio članak *Mussolini nije za rat, a nije ni proti Hrvatima*, u kojem je izložio uvjerenje utemeljeno na razgovoru s nekim Talijanima, da Hrvati zbog svoje jedinstvenosti i političke te kulturne organizacije, uživaju potporu svega kulturnog svijeta, pa tako i Italije. (I. Mužić, n. dj., 255.) Pitanje je, je li Radić i nakon atentata doista bio tako naivan ili je ovakvim tekstovima htio samo osokoliti svoje pristaše, istodobno signalizirajući kako u novim prilikama, nakon 20. lipnja 1928. nije protivnik ni tješnjem sporazumijevanju sa svakim tko bi mogao pomoći pri razbijanju Jugoslavije. Postoji, naime, niz svjedočanstava, da je Radić nakon atentata zagovarao prekid s Beogradom, makar uz cijenu suradnje s Italijom i Mađžarskom. Zbog složenosti teme, ovdje o njoj nije moguće potanje raspravljati.

⁸⁵ *Političke uspomene i politički rad Dra Branimira Jelića*. Priredio dr. Jere Jareb. Izd. Mirko Šamija, Cleveland, 1982., 108. "Rocca" je, očito, Rochira.

⁸⁶ Lj. Boban, *Prilozi...*, 47.

⁸⁷ E. Milak, n. dj., 44.

⁸⁸ U jednom razgovoru iz studenoga 1932. godine, hegemonističkom politikom Beograda revoltirani Trumbić izjavljuje da je Hrvatima preostalo jedino tražiti samostalnost. Na prigovor da bi razbijanje jugoslavenske države vodilo do potpadanja (i Hrvatske) pod strani utjecaj, Trumbić uzvraća kako Hrvati žele sami vladati sobom, a to je nemoguće dok postoji srbijanska hegemonija. Kad ona bude dokinuta, bit će moguće razgovarati o ravnopravnoj zajednici koja bi bila asocijacija interesa. "Danas je Jugoslavija - nastavlja Trumbić - smatrana kao jedno bolesno tijelo i na strani grosso modo dobiva se uvjerenje da je ovo pakao koji nije moguće urediti i da je ovdje barutana, od

umu, da se Ciano 1940. odnosno Mussolini i Ciano 1941. ni u intimnom krugu, ni u pregovorima o razgraničenju, ni prigodom sklapanja Rimskih ugovora *ne pozivaju* na neke ranije preuzete obveze, što bi, da su te obveze postojale, bilo logično i sukladno običajima i međunarodnoj praksi.

Valja dometnuti još i sljedeće: a) Stipetić, Sarkotić, Frank, baš kao ni Pavelić nemaju mandat za sklapanje bilo kakvih pogodbi; b) dok se u Frankovoj promemoriji govori kako ga je na takav korak ovlasila skupina ozbiljnih i utjecajnih hrvatskih političara, sâm Pavelić obesnažuje svaku moguću sličnu spekulaciju izjavom da ni on ni bilo koji drugi predstavnik HSP nema mandata ni stranke, a kamoli naroda, već dolazi i djeluje samo i isključivo u vlastito ime i na vlastiti trošak, nemajući ovlaštenja tražiti ni novčanu pomoć; c) svaka žrtva s hrvatske strane strogo je i izrijekom uvjetovana, te vrijedi samo u slučaju da Italija pomogne stvaranje neovisne i slobodne hrvatske države; d) nema govora o ustupanju hrvatskog teritorija u Dalmaciji. Štoviše, prema Davanzatijevoj zabilješci, nakon što je talijanski sugovornik izjavio da Italija "zadnji jadranski spor smatra završenim", Pavelić ističe kako bi neovisna Hrvatska pod talijanskom zaštitom "automatski riješila problem Talijana Dalmacije", jamčeći njihovu jednakost; e) da se radilo samo o ispipavanju pulsa Rima, potvrđuje Pavelićeva jasna izjava da Hrvatski blok zasad ne priprema ustrojenje nikakve, ni vojničke ni građanske protusrpske organizacije. Kako bi takva organizacija predstavljala *conditio sine qua non* ostvarenja "pogodbe" po kojoj bi Hrvati uz talijansku pomoć uspostavili svoju državu, bjelodano je da se radi o političkom razgovoru, a ne o sklapanju sporazuma;⁸⁹ f) u prilog postavci da se ne radi o ugovoru, govori i činjenica da sâm Pavelić ne predlaže oblike i načine na koje bi Italija mogla i trebala demonstrirati svoju sklonost Hrvatskoj i odustajanje od teritorijalnih aspiracija. Naprotiv, on izbor tih sredstava prepušta Talijanima; g) da su razgovori iz ljeta 1927. predstavljali ikakav sporazum, bilo bi posve bespredmetno spomenuto Pavelićevo nastojanje u listopadu iste godine, da u Budimpešti privoli Mađare na zagovaranje hrvatske stvari kod Talijana; h) činjenica da se u promemoriji dopušta razgovor o ustupanju rubnih područja Italiji, ne sklapa se nikakav sporazum. Spominjanjem Boke Kotorske zaziva se talijansko-srpski spor, a valja imati na umu i to, da u brošuri namijenjenoj inozemstvu (*Uzpostava hrvatske države, trajni mir na Balkanu*) Pavelić 1929., tj. u vrijeme dok boravi u Italiji kao na smrt osuđeni politički emigrant, hrvatske zemlje opisuje na način da Boka Kotorska i sva jadranska obala do Rijeke pripada Hrvatskoj, što je, primjerice, B. Krizman, spominjući tu brošuru u svojoj knjizi *Pavelić i ustaše* jednostavno prešutio;⁹⁰ i) napokon, glas koji je od doba Mirovne konferencije u talijanskim iredentističkim krugovima bio dr. A. Trumbića, još jedna je potvrda da se ne može govoriti o Pavelićevoj "pogodbi s vragom" koja predstavlja preludij Rimskih ugovora, jer ako je itko od hrvatskih političara bio poznat kao nepomirljiv protivnik daljnjih teritorijalnih ustupaka Italiji, onda je to baš Trumbić. Paktirati s

koje prijete opasnost miru. Od toga do uvjerenja da bi (bilo) najbolje da se ovaj pakao radikalno sanira *time da se zadovolje susjedi* (ist. T.J.) i oni se podijele (sic!)." (Lj. Boban, *Prilozi...*, 66-67b.)

⁸⁹ Usporedbe radi, pripovijedajući Trumbiću 1936. u Palermu o svojim odnosima s Mađarima, Pavelić spominje ugovor kojega je 1933. s T. Eckhardtom potpisao u Zürichu, te ističe kako se ni tu ne radi o ugovoru, nego o konstataciji mišljenja. Značaj sporazuma ima jedino uglavak da će se dvije strane uzajamno podupirati. Opš. o razgovoru Pavelića i Trumbića v. u: Ljubo Boban, *Vanjskopolitička aktivnost vodstva Hrvatske seljačke stranke 1935-1941., Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, (3), Školska knjiga-Stvarnost, Zagreb, 1990., 25-26.

⁹⁰ *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. Petar Požar, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995., 27. Usp. B. Krizman, n. dj., 74-75. Ovakav Krizmanov "znanstveni" postupak nije usamljen.

Italijom u čvrstom savezu s Trumbićem, i još taj savez isticati, predstavlja *contradictio in adiecto*.⁹¹

Nakon Frankovih i Pavelićevih dodira s Talijanima u ljeto 1927., nastojanja Hrvatskog bloka da se iskoristiti talijanska poluga za vlastite nacionalne ciljeve nisu prestala. Sadkovich ne ostavlja nikakvu dvojbu o tome da je promemorija predana generalnom konzulu u Zagrebu U. Rochiri u kolovozu 1927. djelo Hrvatskog bloka.⁹² Taj je podatak nedvojbeno argument u prilog tvrdnji da se i ranije Pavelićev put odnosno susret s talijanskim čimbenicima, dogodio u sporazumu s Trumbićem. U promemoriji Hrvatskog bloka se ističe da je u talijanskom interesu jačati Hrvatsku, Albaniju i Mađarsku nasuprot slavenskoj (!) opasnosti s istoka, posebice s obzirom na neizbježno sučeljavanje Istoka i Zapada. Jačati Hrvatsku, prema toj promemoriji, znači podupirati Hrvatski blok koji predstavlja "konzervativno građanstvo" i predvodi borbu protiv "destruktivne akcije Radićeva boljševizma", unatoč tome što HSS još predstavlja nadmoćnu snagu.

Rochira je, međutim, već početkom rujna 1927. pokazao manje zanosa u svojim razmišljanjima o djelotvornosti Hrvatskog bloka. Ocijenio je da se glavna energija usmjerava u mržnju prema Srbima i optuživanje Radića za izdaju nacionalnih interesa. Bilo bi bolje da se Blok potruži izgraditi pozitivni program, pronađe snažnu osobu za vođu i poradi na jačanju unutarnje organizacijske strukture. Unatoč nedostatku samopouzdanja, Blok po Rochirinoj ocjeni još uvijek predstavlja snagu vrijednu pozornosti.⁹³ Poslom preopterećeni talijanski generalni konzul (osim njega, u konzulatu su radile samo dvije osobe: konzularni službenik i daktilograf, što govori o (ne)važnosti pripisanoj Zagrebu iz Rima) u prosincu 1927. je ipak predlagao da se investira u kulturnu suradnju sa Zagrebom, kako bi se pariralo francuskom utjecaju. Pošlo mu je za rukom priskrbiti manju subvenciju za Trumbićev *Hrvat* i pravaško *Hrvatsko pravo*. Ta je subvencija bila namijenjena širenju ovih listova u ruralne dijelove Hrvatske odnosno proširenju utjecaja Hrvatskog bloka.⁹⁴ Talijani su imali jasan interes u jačanju separatističkih snaga u Hrvatskoj ne samo radi slabljenja jugoslavenske države koja se pojavljivala kao talijanski konkurent u Albaniji i na Jadranu odnosno kao eksponent francuskoga europskog poretka, nego i radi smirivanja mogućih revolucionarnih previranja unutar slovenske odnosno hrvatske manjine koja je ostala pod talijanskim vrhovništvom. Hrvatska nastojanja za odcjepljenjem od Kraljevine SHS nedvojbeno su - čak i usprkos stalnoj slovenskoj kolaboraciji s beogradskim režimom - predstavljala argument protiv slavenskog iredentizma u Italiji. Potpirivanje hrvatskog

⁹¹ Zanimljivo je spomenuti tvrdnju E. Milaka da je na jednom susretu talijanskog konzula u Zagrebu Umilte s Mačekom, Budakom, Trumbićem, Košutićem i još dvjema neidentificiranim osobama koncem 1932. postignuta suglasnost o stvaranju neovisne hrvatske države uz talijansku pomoć. "Svaki od učesnika sastanka dobro je poznavao talijanske aspiracije prema Dalmaciji i znalo se da će Italija tražiti izvesne teritorije. Posle rasprave došlo se do zaključka da će se Italiji morati ustupiti deo ili cela Dalmacija. U načelu je prihvaćeno da se Italiji ustupe zatražene teritorije, ali da se Italija obaveže da će omogućiti miran nacionalni razvitak stanovništva u Dalmaciji (škole, jezik, crkva, imena itd.) i da će se odreći politike denacionalizacije u Istri. Prilikom glasanja sedam prisutnih je glasalo za ovo rešenje, a Trumbić i još jedan od dvojice neidentifikovanih bili su protiv toga da se Italiji ustupi Dalmacija. Maček je tom prilikom izjavio da je glasao za, jer je tako učinila većina prisutnih..." (E. Milak, n. dj., 65.) Na ove se tvrdnje vrlo ozbiljnim protuargumentima okomio Lj. Boban u *Prilozima...*, 50-52.

⁹² J. J. Sadkovich, n. dj., 21-22.

⁹³ Na margini ovog izvješća Mussolini je zabilježio: "Zanimljivo." (J. J. Sadkovich, n. dj., 22.)

⁹⁴ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 40-41. Među talijanskim je diplomatima bilo i bizarnih ideja. Jedna od njih jest sustavno gušenje antislavenskih ispada dalmatinskih Talijana, kako bi se tamošnji Hrvati pridobili za suradnju i u konačnici bila stvorena Dalmacija koja bi rasno odnosno narodnosno bila hrvatska, ali bi se u njoj govorilo talijanski. To bi bio korak prema talijanskoj Dalmaciji. (Isto, 41-42.)

separatizma bio je ujedno odgovor na beogradsko simpatiziranje s talijanskim antifašističkim krugovima i pogodno sredstvo za unutarnju mobilizaciju.

*

Najdinamičniji političar Hrvatskog bloka, Pavelić, odlučio je iskoristiti svaku prigodu za internacionalizaciju hrvatskog pitanja i za demonstraciju neodrživosti Jugoslavije. U prosincu 1927. nastupio je kao branitelj u procesu koji se u Skopju od 15. studenoga 1927. vodio protiv dvadeset dva mladića, mahom sveučilištarca. Oni su po Zakonu o zaštiti države bili optuženi za pripadanje Omladinskoj makedonskoj tajnoj revolucionarnoj organizaciji (Mladeška Makedonskata Tajna Revolucionarna Organizacija, MMTRO), koju su 1922. u Sofiji utemeljili Ivan Vančo Mihajlov i Jordan Čkatrov.⁹⁵ MMTRO je smatrana podružnicom probugarski orijentirane Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (Vnutrešna Makedonska Revolucionarna Organizacija, VMRO).

Proces se odvijao u vrijeme kad su ionako tradicionalno zategnuti bugarsko-jugoslavenski (točnije, bugarsko-srpski) odnosi, bili na vrlo niskim granama. Albanska su previranja ugrozila bugarske planove izlaska na Jadran preko Drača i ponovno u prvi plan dovela makedonsko pitanje. Jugoslavenska nastojanja da se sklapanjem balkanskoga garantnog pakta i pakta o obveznoj arbitraži sporna pitanja riješe po uzoru na sporazum iz Locarna, ostala su bez uspjeha, s obzirom na to da bugarska vlada nije htjela prihvatiti uglavke kojima bi se obvezala na onemogućavanje propagande koja je išla za izmjenom postojećeg stanja i na paraliziranje djelatnosti VMRO-a. Bilateralni pregovori su prekinuti, a oružane aktivnosti makedonskih revolucionara ponovno su intenzivirane. U tisku je započeta žestoka protubugarska kampanja.⁹⁶ Nakon niza terorističkih akcija, Beograd se odlučio na zatvaranje jugoslavenske granice za Bugare, a Sofija je odgovorila uvođenjem opsadnog stanja u područjima uz Kraljevinu SHS. Srpske su vlasti posegle za represalijama protiv civilnog življa u Makedoniji.⁹⁷ Jugoslavenski ministar vanjskih poslova V. Marinković zatražio je od bugarskih vlasti da onemoguće djelatnost makedonskih revolucionara, jer će u protivnom Kraljevina SHS biti prisiljena na poduzimanje oštrih koraka. Marinković je - na upit S. Radića - u Skupštini odgovorio da to ne znači navještenje rata Bugarskoj.⁹⁸ Silna je napetost ipak bila očita.

Pavelić je doputovao u Skopje početkom prosinca, te je nastupio kao branitelj četvorice optuženika. Njegov je pravnički vješt, a politički oštar i sadržajan završni govor, skrenuo bugarsku pozornost na zagrebačkoga odvjetnika i narodnog zastupnika, kojemu će, kako kaže Krizman, pristup u bugarske protujugoslavenske krugove ubuduće biti uvijek otvoren.⁹⁹

U napetim bugarsko-jugoslavenskim odnosima skopski je proces imao specifičnu političku težinu. U završnoj je riječi obrane, 7. prosinca 1927. Pavelić istakao da svaka mladež sve što čini, čini iz idealnih pobuda. Mladež je idealna i nikad plaćena, pa tako i mladiće iz optuženičkih klupa valja staviti uz bok mladeži koja je u svakom narodu pokretač narodnih težnji. Potom je optužio sud i režim za namještanje ovoga i drugih sličnih procesa, dodajući kako je u Makedoniji suđeno više od 50.000 ljudi. To je posljedica činjenice da je Makedonija nakon oslobođanja ispod turskog ropstva silom podijeljena između tri države, pa je normalno da se u narodu bude snage koje kušaju izboriti slobodu i nacionalnu cjelovitost. Ako su u jugoslavenskoj

⁹⁵ Jovan Pavlovski, *Vančo Mihailov*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1985., 317.

⁹⁶ Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 367-369.

⁹⁷ Isto, I., 431-433. Koncem listopada 1927. tako su ubijeni otac i brat Ivana Vanča Mihajlova.

⁹⁸ *Politika*, Beograd, 24.XI.1927. (Prema: Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 432b.)

⁹⁹ B. Krizman, n. dj., 23.

državi priznati ne samo Hrvati, Slovenci i Srbi, nego i Nijemci, onda treba priznati i Bugare, kao što treba priznati postojanje Makedonije koja je postojala stoljećima.¹⁰⁰

Skopski je proces početak intenzivne hrvatsko-makedonske odnosno hrvatsko-bugarske suradnje,¹⁰¹ u kojoj će krupnu ulogu odigrati i Pavelićev suradnik, Stanko Hranilović, koji ga je kao novinski izvijestitelj pratio u Skopju. Nu i drugi su promatrači s velikom pozornošću pratili ovaj, kao i druge političke procese. Skopskom je procesu, zapaža beogradska *Politika*, svaki dan bio nazočan dužnosnik tamošnjega talijanskog konzulata.¹⁰² Zbog spektakularnosti procesa, lošeg postupanja s optuženicima i drakonskih kazni, makedonski su revolucionari dobili velik publicitet, pa i simpatije u javnosti.¹⁰³ Nisu, dakako, svi oni koji su simpatizirali s njima ujedno simpatizirali s makedonskom neovisnošću, nego je kod mnogih ta simpatija bila izraz želje da se ukloni još jedna rak-rana jugoslavenske države.¹⁰⁴

Interes međunarodne javnosti Pavelić je iskoristio i za predstavljanje hrvatskih nacionalnih težnji, pa je tako talijanskom listu *Lavoro d' Italia* dao izjavu o makedonskoj borbi protiv beogradske strahovlade, ali i o politici Hrvatskog bloka, kojoj je cilj odcjepljenje Hrvatske od jugoslavenske države.¹⁰⁵ Slično je izjavio i osječkomu *Hrvatskom listu*, spominjući kako su bugarske novine zabilježile njegovo oglašavanje borbe za odcjepljenje Hrvatske.¹⁰⁶ Talijanski poslanik u Beogradu, general Bodrero, iz Pavelićeva je nastupa u Skopju zaključio kako je Zagreb intelektualno, moralno i političko žarište hrvatskog života. Radićev utjecaj slabi, a separatistički raspoloženi Hrvatski blok danomice postaje jači, pa na tu činjenicu valja obratiti pozornost i pojačati talijansku propagandu odnosno intenzivirati odnose s hrvatskim vođama, kako bi se dokučilo na koji način Italija može poduprijeti "hrvatsku stvar".¹⁰⁷ Pavelić je, na temelju njegova nastupa u Skopju, predstavljen kao čvrst, kulturni i visokointeligenan čovjek.¹⁰⁸ Rim je registrirao novu pojavu u hrvatskoj politici, posvećujući na prijelazu iz 1927. u

¹⁰⁰ A. Pavelić, n. dj., 247-258. Govor je in extenso prenio i Krizman u n. dj., 22-23., a u cijelosti je objavljen u zbirci *"Putem hrvatskog državnog prava. Poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tuđinu"*, Zagreb, 1942., 34-39. Ta zbirka nije istovjetna onoj koja je pod sličnim naslovom objavljena 1977.

¹⁰¹ Činjenica je da je Pavelić idućih godina surađivao s vrhovističkim, probugarskim krilom VMRO-a, a kako je doista gledao na identitet makedonskog naroda, ostaje otvoreno pitanje. Nema dvojbe da je vodio računa o tome da je Bugarska država, dakle, subjekt međunarodnog prava i politike, te da hrvatski separatisti nisu u položaju riskirati simpatije u Sofiji, a nisu ni vlasni pačati se u odnose između Sofije i Skopja. Valja tek uzgred spomenuti da je u travnju 1929., kad ga je u Sofiji dočekalo više tisuća makedonskih emigranata, nazočno pozdravio s: "Braćo Makedonci! Braćo Bugari!", dok se kasnije slušateljima obraćao s "Braćo makedonski Bugari!" (Usp. A. Pavelić, *Putem...*, 453-455.) U poratnim uspomjenama Makedonce očito drži Bugarima. (Usp. A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 149-155.) Zanimljivo je spomenuti, da se M. Budak u emigraciji, 1933., zalaže za uspostavu neovisne Hrvatske i neovisne Makedonije, ističući kako u Makedoniji "nema uopće domaćeg, autohtonog srpskog pučanstva. Sve je to čisti, zgoljni Makedonac, u koliko nije Turčin ili Albanec. Uza sve to je Srbija bacila svu snagu, da tu nesretnu zemlju srbizira..." (Mile Budak, *Jugoslavija - srpska podvala*. Izdanje Drinine knjižnice, knj. 29. (Izabrana poglavlja knjige: *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu državu hrvatsku*, Pittsburgh, 1933., obj. u Madridu, 1969., 145., 121.)

¹⁰² *Politika*, br. 7044/XXIV, Beograd, 6.XII.1927. (B. Krizman, n. dj., 21.)

¹⁰³ Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 432-433.

¹⁰⁴ Tako se npr. R. W. Seton-Watson u pismu M. Ćurčinu (London, 29.II.1928.) zanima za makedonsko pitanje i javlja da različiti propagandisti imaju puno uspjeha u protubeogradskoj kampanji. I on izražava zgražanje zbog divljačkih osuda na skopskom procesu i moli od Pavelića sve obavijesti koje ovaj može dati. (Usp. R. W. Seton-Watson, *Korespondencija*, II., dok. 154., s. 163-164.)

¹⁰⁵ A. Pavelić, n. dj., 259-260.

¹⁰⁶ Isto, 261-264.

¹⁰⁷ IDDI, 7, V, dok. 679. J. J. Sadkovich, n. dj., 35-36.

¹⁰⁸ Isto.

1928. godinu posebnu pozornost Trumbiću, čiju su nastupi bili sve radikalniji¹⁰⁹ i Paveliću. Pritom nije iz vida ispuštena Hrvatska seljačka stranka koja je još uvijek bila daleko najjača hrvatska politička snaga. Italija je odlučila čekati razvoj situacije i zadržati svoj utjecaj u svim segmentima hrvatskoga odnosno jugoslavenskoga političkog života.

Politička previranja uoči skupštinskog atentata

"Tko može reći, da hrvatski narod danas živi u državi, koja je jedna 'prirodna tvorevina', kada za Hrvate unutar tih granica nema prirodnog života, pače ni prirodne smrti?"

(A. Košutić)

Radićev sporazum s Beogradom podrazumijevao je otklon od pravaškog učenja, koje je u proljeće 1927. i službeno proglasio zastarjelim, ocjenjujući na sjednici Glavnog odbora HSS kako je riječ o dogmatskoj ideologiji koja ne odgovara suvremenim društvenim uvjetima. Štoviše, prosuđivao je kako će hrvatsko-srpski spor završiti tragično ako se hrvatska inteligencija uspije u svojoj političkoj borbi poslužiti "starim teferima iz arhiva" (!).¹¹⁰ U prilog tvrdnji da je konačno prihvatio jugoslavenski okvir, govori i podatak da u proljeće 1927., kad je zbog zbivanja u Albaniji i Nettunskih konvencija došlo do ozbiljnog zategnuća odnosa između Beograda i Rima, nije ni pomislio da bi se slab vanjskopolitički položaj beogradske vlade mogao iskoristiti, ako već ne za razbijanje jugoslavenske države, a ono bar za poboljšanje hrvatskog položaja u njoj. Naprotiv, u vrijeme kad je strani tisak već pisao o predstojećem talijansko-jugoslavenskom ratu, on osigurava položaj Uzunovićeve vlade, brzojavivši mu iz Zagreba da će svi zastupnici njegove stranke radi teške vanjskopolitičke situacije glasovati za prihvrat proračuna vojske i mornarice.¹¹¹ Time, dakako, nije samo ojačao Uzunovićev kabinet, nego je jasno dao do znanja Beogradu da Hrvati ne će vanjskopolitičke teškoće koristiti za borbu protiv velikosrpskog poredka, pa će, baš naprotiv, bez obzira na njegovu brutalnost i nepravедnost i bez obzira na himbenu politiku vlade koja ga trenutno provodi, i taj i takav poredak braniti pred mogućim nasrtajima iz inozemstva. Radić je, štoviše, ukazao Aleksandru da bi, s obzirom na vanjskopolitički položaj, trebalo ustrojiti vladu koja bi predstavljala "narodno (sic!) i državno jedinstvo" i koju bi tvorili predstavnici "sva tri plemena". Prema službenom priopćenju vlade, predsjednik HSS se obvezao podupirati takvu vladu, pa makar njegova stranka u njoj ne bila zastupljena.¹¹²

Pad Uzunovićeve vlade i formiranje vlade Velje Vukićevića u proljeće 1927. predstavljao je kratku stanku, jer je Aleksandar naložio zaključenje rada Skupštine i njezino sazivanje 1. kolovoza. Svi su vjerovali da će u kolovozu doći do raspuštanja Skupštine i

¹⁰⁹ IDDI, 7, V, dok. 640.

¹¹⁰ *Slobodni dom*, posebno izdanje, 21.V.1927. B. Gligorijević, *Parlament...*, 286.

¹¹¹ Federalisti su, međutim, ustali protiv proračuna, jer da narod u postojećoj gospodarskoj situaciji ne može podnijeti takve terete. Povrh toga proračun zadržava već uobičajeno veće opterećenje hrvatskih i znatne olakšice za srpska područja. (R. Horvat, n. dj., 339-340.)

¹¹² B. Gligorijević, *Parlament...*, 223.

raspisivanja novih izbora.¹¹³ Aleksandar se, međutim, na taj korak odlučio već 15. lipnja.¹¹⁴ Radićeva je predizborna agitacija tijekom lipnja, srpnja i kolovoza 1927. bila natopljena nadom da je moguć sporazum HSS-a i srbijanskih političkih snaga. Točnije, on izjavljuje da može i hoće surađivati sa svakim tko će spasiti Skupštinu i zemlju od korupcije, pa u zajednicu poziva "sve one koji su za državu!"¹¹⁵ Iako je ranije ispao iz vlade, Radić se, piše B. Gligorijević, nije vratio na svoj hrvatski nacionalni program. Sudjelovanje u vlasti ostavilo je trajne tragove i on, umjesto radikalnih zahtjeva za stvaranjem hrvatske neovisne republike (u južnoslavenskom okviru, op. T. J.), u predizbornim nastupima zagovara očuvanje države i ustavnog poretka. Umjesto vatrenih poklika za slobodnu Hrvatsku, govore završava poklicima u slavu kralja Aleksandra kao "tvorca i čuvara naše države". Njegov izborni program nije više samo hrvatski, nego je općedržavni. Time zapravo olakšava poziciju vlade, jer Beogradu puno više odgovara da se spor iz državnopravnog pretvori u stranački.¹¹⁶ On je vjerovao kako će u Srbiji i Makedoniji na predstojećim izborima ostvariti značajne uspjehe, pa je u agitaciju po Makedoniji poslao neke od najistaknutijih svojih drugova, a u stranačkom je tisku nagovješćivao približavanje Davidovićevim demokratima.¹¹⁷

Istodobno, već u kolovozu 1927. šalje emisare Pribićeviću, kaneći napakostiti Beogradu i postići jedinstvo tzv. prečanske fronte u borbi protiv beogradske tiranije, ne oklijevajući upustiti se u suradnju s "misionarem jugoslavenstva", dojučerašnjim zakletim neprijateljem, S. Pribićevićem.¹¹⁸ Na približavanje Radića i Pribićevića tijekom čitave 1927. godine nije utjecala samo obostrana želja za borbom protiv korupcije,¹¹⁹ nego i činjenica da su i HSS i SDS na oblasnim izborima postale svjesne svojih slabosti. Radić je i prije oblasnih izbora nudio suradnju samostalcima ("tepao samostalnim demokratima ne bi li s njim ušli u kolaboraciju", kako je u veljači 1927. pisala *Riječ*), a odmah potom je uspostavljena i prva konkretna suradnja Radićevih i Pribićevićevih pristaša u primorsko-krajiškoj oblasti.¹²⁰ Nije isključeno da je Radić pomislio kako je bolje prigrliti Pribićevića, nego dopustiti da on sa svojim samostalcima i hipotekom koju je sebi natovario proganjenjem Hrvata, ponovno prije ili poslije postane "janjičarem Beograda".¹²¹

Proces približavanja HSS-a i Samostalne demokratske stranke nezaustavljivo se nastavio, a njemu u prilog išao je i Pribićević napadajući Vukićevićevu vladu i propovijedajući ideje narodnog jedinstva, slobode čovjeka i demokracije te posebno vodeći računa o seljaštvu koje predstavlja jezgru države, jer, kako on od početka tvrdi, "neće biti ni Velike Srbije ni Velike Hrvatske, nego Velika Jugoslavija."¹²² Oblasni su izbori razbili Pribićevićeve nade da će SDS postati najснаžnija općejugoslavenska stranka, pa se oćutio ponukanim izići iz stranačke

¹¹³ R. Horvat, n. dj., 342-346.

¹¹⁴ R. Horvat, n. dj., 347.

¹¹⁵ *Vreme*, Beograd, 2.IV.1926. (Prema: S. Pribićević, n. dj., 59.)

¹¹⁶ B. Gligorijević, *Parlament...*, 234-235.

¹¹⁷ R. Horvat, n. dj., 347-351.

¹¹⁸ Tek kao zanimljivost valja dometnuti da se Pribićeviću 1926. godine klicalo: "Živio jugoslavenski Mussolini!" (H. Matković, *Svetozar Pribićević...*, 192.)

¹¹⁹ U prvom govoru iza povlaćenja HSS iz vlade, Radić je u Zagrebu 2. veljače 1927. izjavio da njegova stranka nije došla u sukob s Radikalnom strankom, nego s nekim članovima njezina vodstva. Istodobno se založio za koncentraciju svih snaga koje su voljne suprotstaviti se korupciji, dodajući da je u toj stvari spreman surađivati i s Pribićevićem. (H. Matković, n. dj., 204.)

¹²⁰ H. Matković, n. dj., 205.

¹²¹ Tako S. Drljević, n. dj., 144.

¹²² H. Matković, n. dj., 207-208.

izolacije.¹²³ Slično je bilo i s Radićem. Osječki su gradski izbori zorno svjedočili da politika S. Radića u značajnoj mjeri gubi potporu hrvatskih birača. I u južnoj su Dalmaciji birači na oblasnim izborima svoje nezadovoljstvo izrazili apstinencijom: glasovalo je svega 42,49% upisanih, a broj glasova palih za Radića skoro je prepolovljen u odnosu na 1925.¹²⁴ Slično se dogodilo i prigodom izbora splitskoga gradskog zastupstva. Na izborima je sudjelovalo svega 58% birača, što pokazuje da je biračkim tijelom zavladao apatija, a od 5.792 pala glasa, Radiću je pripao svega 971 glas.¹²⁵ Početkom rujna 1927. slična se situacija ponovila u Zagrebu: Radiću je pripao 2.351 od ukupno 19.573 pala glasa, a krupnu je pobjedu izvojevao Hrvatski blok osvojivši s 9.749 glasova 25 od ukupno pedeset vijećničkih mandata. U odnosu na oblasne izbore iz siječnja iste godine, HSS je izgubio više od polovice, dok su HSP i HFSS udruženi u Hrvatski blok udvostručili broj glasova.¹²⁶

O nerazumijevanju hrvatskog naroda za sporazumašku politiku najrječitije ipak govore rezultati izbora za Narodnu skupštinu, održani 11. rujna 1927. Od ukupno upisanog broja birača glasovalo je 63%,¹²⁷ a Radić je dobio 381.370 glasova, što je za 164.096 manje nego na izborima 1925., kad je za HRSS, unatoč oštrijem izbornom teroru, glasovalo 545.466 izbornika. Velika izborna apstinencija rječito je govorila o nezadovoljstvu hrvatskoga biračkog tijela. S obzirom na izborni red koji je pogodio velikim strankama, u samoj se Skupštini ovaj poraz nije toliko osjetio, pa je Radićev HSS (koji je na izborima nastupio pod imenom *Narodna seljačka stranka*) dobio 63 mandata, od toga jedan u Sloveniji i jedan u Crnoj Gori.¹²⁸ Međutim, njegovi prorežimski predizborni nastupi, kolikogod su ga približili Beogradu, toliko su protiv HSS-a izazvali sve hrvatske političke stranke koje su ostale vjerne programu borbe za ostvarenje hrvatske državnosti.¹²⁹ Gubitak trećine glasova i gubitak glavnog grada u kojem su - unatoč Radićevoj kandidaturi - izabrani Pavelić i Trumbić, bio je jasan signal da je hrvatska javnost sve radikalnija i sve manje sklona sporazumu s Beogradom. Valja naglasiti da je Hrvatski blok polučio uspjeh u Zagrebu zahvaljujući izbornoj agitaciji koja se temeljila na krilatici da je Radićeva politika "pogubna, štetna, ponižavajuća i sramotna za hrvatski narod."¹³⁰ Pokazalo se

¹²³ H. Matković, n. dj., 204. Zanimljiva je Drljevićeva tvrdnja da je beogradski režim svaku nesrbijansku koaliciju promatrao i tretirao kao urotu protiv države, čime ju se zapravo htjelo prisiliti da primi i koju srbijansku stranku, praktično kao nadziratelja. (S. Drljević, n. dj., 139.)

¹²⁴ Franko Mirošević, *Počelo je 1918... Južna Dalmacija 1918-1929.*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., 195.

¹²⁵ R. Horvat, n. dj., 347.

¹²⁶ R. Horvat, n. dj., 351. Valja napomenuti da je u gradu Zagrebu Radić zbog naglašavanja uloge seljaštva i počestih neodmjerenih napadaja na inteligenciju i građanstvo i inače imao slabiju potporu, a njegovu teškom porazu na gradskim izborima 1927. pridonijela je - osim općenitog slabljenja HSS nakon kapitulacije - prepirka o ustrojstvu grada odnosno oblasti u ožujku i travnju 1927. (R. Horvat, n. dj., 340-342.)

¹²⁷ Tuđman navodi da je na izbore izašlo 2,324.676 od ukupno upisanih 3,375.593 birača, što iznosi 68% (F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.* (Knjiga prva, 1918.-1928.; knjiga druga 1929.-1941.), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., sv. I., 475-476.)

¹²⁸ Zastupnici HSS-a ušli su u Skupštinu s prosječno 6.151 glasom, dok je za jednog zastupnika Hrvatskog bloka (HSP, HFSS, HSR) glasovalo 24.313 izbornika. (Usp. R. Horvat, n. dj., 352-360.)

¹²⁹ B. Gligorićević, *Parlament...*, 235.

¹³⁰ F. Mirošević, n. dj., 202. Jedan od predizbornih proglašenja Hrvatskog bloka objavljen je u *Hrvatskom pravu* br. 5122. od 27. kolovoza 1927. U njemu potpisnici (A. Trumbić, S. Buć, A. Horvat, V. Prebeg, A. Bazala, S. Uroić, I. Mikan, M. Jagatić i Đ. Mimica) optužuju Radića da je izdao hrvatski narod stupivši u kolo vidovdanskih stranaka, proglašivši svetogrдно vidovdanski centralizam svetinjom. Nasuprot tome će stranke Hrvatskog bloka raditi na tome da Hrvatska postigne takav državopravni položaj koji će joj zajamčiti samostalan politički, gospodarski i kulturni život. "Na jednu stranu Hrvati - na drugu stranu Vidovdanci!" (Usp. A. Pavelić, *Putem...*, 211-215.)

nedvoumno da je Radić uslijed priznanja države i monarhije prestao biti "izvršiteljem volje hrvatskog naroda,"¹³¹ i da njegovom kapitulacijom, kako se isticalo u jednome predizbornom proglašenju Bloka - hrvatsko pitanje nije riješeno i da se hrvatski narod ne da pod jaram centralističkog uređenja države.¹³²

Prema sudioniku tih zbivanja, povjesniku Rudolfu Horvatu, Radića je činjenica da je u Srbiji dobio svega 167 glasova, navela da odustane od preimenovanja HSS u Narodnu seljačku stranku.¹³³ S tom se ocjenom slaže i Tuđman koji ističe da je nezadovoljstvo Hrvata Radićevom sporazumaškom politikom, pred vodstvo HSS-a donijelo opasnost da HSS izgubi utjecaj i u hrvatskom narodu, pa se Radić odlučio vratiti hrvatskom imenu.¹³⁴ Prema Drljeviću svjedočenju, novi preokret u politici HSS-a odnosno poticaj za sporazum s Pribićevićem, došao je od Radića.¹³⁵ Ranije započeti kontakti s Pribićevićem zapečaćeni su sporazumom kojega je Radić najavio u rujnu, a koji je postignut u listopadu. Njime se predviđalo stvaranje "bloka celokupne demokratije" kojega bi tvorile HSS, Samostalna demokratska stranka, Demokratska stranka i Srpska zemljoradnička stranka.¹³⁶ Kad se taj pokušaj izjalovio, Radić je odbio ponovljeni radikalni prijedlog da opet uđe u vladu, jer da će u svaku daljnju kombinaciju ulaziti samo zajedno sa SDS-om. Pet dana kasnije s Pribićevićem je samostalcima 10. studenoga 1927. u Beogradu i formalno utemeljio Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK).¹³⁷ U rezoluciji o njezinu stvaranju, klubovi HSS i SDS i formalno su se obvezali da jedan bez drugoga ne će ući u vladu i da ne će odvojeno praviti nikakve sporazume s kojim drugim klubom ili strankom.¹³⁸

Tim potezom Radić, uvjeren kako na međunarodnom obzorju nema čimbenika sklonog hrvatskoj samostalnosti, nastavlja politiku reformiranja jugoslavenske države.¹³⁹ S jedne je strane ta politika imala pozitivnu odliku, jer je predstavljala početak odvajanja političkog vodstva prečanskih Srba od Beograda, budući da je Pribićević shvatio kako se Srbe zapadno od Drine instrumentalizira za interese Srbije. Pribićevićev savez s Radićem i njegove izjave da je čak i u Austriji stanje bilo bolje nego sada, ozbiljno su i na vanjskom i na unutarnjem planu ugrožavale makar i prividni legitimitet i stabilnost režima. S obzirom na to da se Pribićevića, kao Srbina i jednog od tvoraca države nije moglo optužiti da je habsburški eksponent ili frankovački zagriženjak, u velikosrpskoj će propagandi on biti označen najvećim izdajicom srpstva. S druge je strane sporazum značio i formalni odustanak HSS od ideje stvaranja neovisne hrvatske države. Borba za održanje i konsolidaciju jugoslavenske države predstavljala je smisao postojanja i

¹³¹ Tako ga je u *Pester Lloyd*u nakon skupštinskih izbora 1923. godine nazvao barun Sarkotić u članku *Jaz između Hrvatske i Srbije*. Sarkotić, kojega se smatralo austrofilom i osobom tijesno povezanom s frankovcima, 1923. je godine ocijenio da "iza Radića stoji ujedinjeni hrvatski narod. Na toj tvrdnji ne mijenjaju ništa žaljenja vrijedne sitne prepirke među hrvatskom inteligencijom. Radić nije ništa do izvršitelj volje hrvatskog naroda." (Rudolf Kiszling, *Die Kroaten. Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes*, Herman Böhlau Nachfolg., Graz-Köln, 1956., 135.) U Beču je 1925. objavljena knjiga *Radićevo izdajstvo*. Piše Barun i General pukovnik Sarkotić, bivši poglavica Bosne i Hercegovine."

¹³² Pred gradske izbore, *Hrvatsko pravo*, br. 5123., 3.IX.1927. (Usp. A. Pavelić, n. dj., 216-222.)

¹³³ Usp. R. Horvat, n. dj., 352-353.

¹³⁴ Franjo Tuđman, *Slom vidovdanskog parlamentarnog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine SHS*, Hrvatski znanstveni zbornik, sv. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., 51-52.

¹³⁵ S. Drljević, n. dj., 140.

¹³⁶ Usp. B. Gligorić, n. dj., 242-246. i d.

¹³⁷ I. Mužić, n. dj., 227-228. Opš. H. Matković, *Svetozar Pribićević...*, 204-214. i d.

¹³⁸ R. Horvat, n. dj., 363.; Usp. S. Pribićević, n. dj., 50-54.

¹³⁹ U zapisniku s jedanaeste sjednice Oblastne skupštine Zagrebačke oblasti, održane 12. kolovoza 1928. (nakon Radićeve smrti!) stvaranje SDK naziva se djelom Radićeve "genijalne vidovitosti". (*Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblastne skupštine Zagrebačke oblasti*. Priredila Mira Kolar-Dimitrijević, Školska knjiga - Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1993., dok. 11/III, s. 310-312.)

političke djelatnosti SDS-a. Toga se ključnog obilježja samostalci nikad ne će odreći, bez obzira na povremena taktiziranja u smjeru prihvaćanja federalizacije države.¹⁴⁰ I Maček, koji će baštiniti čvrst Radićev savez s Pribićevićem, bio je svjestan da je glavni Pribićevićev cilj očuvanje Jugoslavije koju je, ne bez razloga, smatrao svojim čedom. Maček točno zapaža da je Pribićević oštroumno shvatio kako je očuvanje Jugoslavije moguće jedino ako se Hrvatima prizna ravnopravnost, pa se stoga od najoštrijeg centralista i protivnika svega što je hrvatsko, pretvorio u zagovornika umjerenih hrvatskih zahtjeva.¹⁴¹

Na hrvatskoj strani nije bilo dvojbe oko tumačenja motiva stvaranja Seljačko-demokratske koalicije. Hrvatska stranka prava i radićevski disidenti u Hrvatskome republikanskom seljačkom savezu već od listopada 1925. započeli su političku suradnju koja će izrasti u treći Hrvatski blok, formalno ustrojen 19. lipnja 1927. Taj je Hrvatski blok postupno širio utjecaj u sveučilišnoj i radničkoj mladeži, koja je bila nezadovoljna Radićevim sporazumaštvom i nagovještavala nove, radikalnije korake. To nastupanje novog naraštaja je, po svemu sudeći, najbolje uočio dr. A. Pavelić, koji je kao kandidat Hrvatskog bloka, skupa s Trumbićem 1927. izabran narodnim zastupnikom.

S obzirom na to da HSP nije izriječno priznao ni postojeću državu ni njezino ustrojstvo,¹⁴² Pavelićev je odlazak u Skupštinu stranka odobrila posebnim zaključkom.¹⁴³ Već na prvoj sjednici Skupštine (28. listopada 1927.) on i Trumbić su svečano izjavili kako se hrvatski narod nikad nije odrekao težnje za neovisnom državom, pa dolazak zastupnika Hrvatskog bloka u Skupštinu ne znači formalno priznavanje faktičnog stanja koje je za Hrvate nepodnošljivo. Naprotiv, Hrvatski će blok svim zakonitim sredstvima raditi kako bi se položaj hrvatskog naroda iz temelja izmijenio stvaranjem hrvatske državne samostalnosti.¹⁴⁴ Svaki je njegov nastup

¹⁴⁰ Usp. H. Matković, n. dj., 214-223. i d.

¹⁴¹ Vladko Maček, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992., 75.

¹⁴² Na prvoj je sjednici zagrebačke Oblasne skupštine Pavelić 23. veljače 1927., unatoč Mačekovu pokušaju da mu oduzme riječ ("jer čitate", obrazložio je svoj postupak Maček) i tako onemogućiti čitanje rezolucije Hrvatskog bloka (HSP i HRSS-disidenti), u ime Bloka konstatirao kako sama činjenica sazivanja Oblasne skupštine predstavlja zadnji čin provođenja velikosrpskog Vidovdanskog ustava u smjeru komadanja hrvatske države. Unatoč nezakonitosti tog čina, Hrvatski blok koristi svaku prigodu da digne glas "proti pogaženih prava hrvatskog naroda, a koja se mogu uzopostaviti jedino ostvarenjem nezavisne hrvatske države", pa je to jedini razlog sudjelovanja na sjednicama. Na koncu je od Oblasne skupštine zatražio da preuzme ulogu Hrvatskog Sabora i da se zaključkom "pozovu u Zagreb svi zastupnici, koji su u hrvatskim zemljama birani 23. siječnja 1927. godine, da se temeljem narodne volje ujedine u jedno tijelo i postave jedinstveni zahtjev za uzpostavu hrvatske nezavisnosti zaključene na Hrvatskom Državnom Saboru dne 29. listopada 1918. godine." (*Za podpunu nezavisnost Hrvatske*, A. Pavelić, n. dj., 190-191. Usp. isti, *Doživljaji*, II., 131-135.) Valja dometnuti da komunističkim zastupnicima, Krndelju i Horvatinu, također nije dopušteno pročitati svoju deklaraciju, koja nije išla tako daleko kao Pavelićeva, ali je također isticala da podjela zemlje na oblasti smjera za tim "da se razdrobi fronta hrvatskog naroda, te je zbog toga Hrvatska rascjepkana na četiri oblasti, a Dalmacija od nje odvojena," ali "hrvatski narod ostaje i nadalje kod svojih zahtjeva za ravnopravnošću i slobodom, usprkos kapitulaciji vodstva Radićeve stranke pred beogradskim vlastodržcima. Tim zahtjevom hrvatskog naroda dakako da se ne dira u pravo niti srpskog niti kojeg drugog naroda, jer samo nacionalno slobodni i ravnopravni narodi mogu bratski urediti svoje međusobne odnose." (Tekst deklaracije v. u: Marko Zovko, *Kamilu Horvatin, izgubljen u staljinskim čistkama*, Spektar, Zagreb, 1980. 68-69.)

¹⁴³ Odluka je donesena na Vijeću Hrvatske stranke prava 3. listopada 1927. i objavljena u *Hrvatskom pravu*, br. 5128., 8.X.1927. (A. Pavelić, *Putem...*, 226-227.)

¹⁴⁴ A. Pavelić, n. dj., 229-231. Lj. Antić točno zaključuje da je izjava zastupnika Hrvatskog bloka u Narodnoj skupštini odavala presudan utjecaj pravaša, a to je zapazio i zagrebački *Obzor* koji je ocijenio da su federalisti promijenili program. Iako je *Hrvat* to demantirao, bilo je jasno da federalisti postupno preuzimaju pravaške koncepcije rješenja hrvatskog pitanja. (Ljubomir Antić, *Hrvatska federalistička seljačka stranka*, Radovi, vol. 15, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1982., 196-197.)

zapravo predstavljao opetovano naglašavanje hrvatske želje za neovisnošću.¹⁴⁵ Karakteristično je da je od samog početka skupštinskog djelovanja neprekidno upozoravao na tragičan položaj Makedonije, kao i na okolnost da je Crna Gora u Kraljevinu SHS ušla kao samostalna država, a režim se sad prema njoj ponaša maćuhinski.¹⁴⁶ Time je, nema dvojbe, pokušao mobilizirati sve proturske snage i stvarati savez koji bi temeljitije branio hrvatske interese od tzv. prečanske fronte stvorene oko SDK.

Radićev savez s Pribićevićem nesmiljeno napada i Trumbić odnosno Hrvatska federalistička seljačka stranka. "Hrvatski narod se kameni, gledajući Stjepana Radića u vučjem zagrljaju s batinaškim poglavicom Pribcem", oštro piše glasilo federalista.¹⁴⁷ Odbijajući ponude režima, Trumbić bilježi kako Radić za hrvatski narod predstavlja nesreću, ali druge hrvatske političke snage ne smiju poslužiti Beogradu za kojekakve kombinacije.¹⁴⁸ Nisu bile rijetke procjene da Hrvate danas zapravo predstavlja Zagreb, tj. Hrvatski blok, a ne više Radić s Hrvatskom seljačkom strankom.¹⁴⁹ I kad nisu bile sasvim točne, te su procjene upućivale na to, da Radićev ugled i dalje pada. U jednome od svojih prvih izvještaja, hrvatskim separatistima skloni mađarski konzul u Zagrebu György Szabó u prosincu 1927. javlja mađarskom ministru vanjskih poslova Lajoszu Walkóu kako Radićev (a i Pribićevićev) ugled u narodu danomice kopni, a time slabi i njihova pozicija prema beogradskoj vladi. Hrvatima su dosadila stalna Radićeva obećanja o predstojećoj pobjedi i padu vlade. "Ova parola nije bila dobra i Radić - koji je u Beogradu živio od rasprodaje hrvatskih interesa, sa svojom ispražnjenom torbom i novom orijentacijom koja je njegovu stranku lišila hrvatskog karaktera - sa stanovišta vlade izgubio je značenje koje je nekad imao kao predstavnik Hrvata."¹⁵⁰

Hrvatski blok je nastojao iskoristiti takvu situaciju te oštrom kritikom Radićeva sporazumaštva ojačati svoju poziciju. Stoga Pavelić na skupštini Hrvatskog bloka 8. siječnja 1928., komentirajući nametnuti proračun kojim se pljačkaju hrvatska područja, poziva na otpor i ističe da tzv. prečanska fronta nije nikakva fronta otpora, nego najobičnija prijevara za spašavanje jugoslavenske države.

"Na vrbovu se klinu - izjavio je tada Pavelić - ne voze kola! Taj vrbov klin je Stjepan Radić, a zabijač toga klina u hrvatski narod je Svetozar Pribićević. Prečanski je front švindl, kao što je bilo švindl i 'Narodno vijeće' od g. 1918. Stoga ne ćemo poći u redove Prečanskoga fronta, već u redove 'Hrvatskoga fronta'.

¹⁴⁵ U skupštinskom govoru o proračunu ministarstva unutarnjih poslova, Pavelić je 5. ožujka 1928. naglasio da su Hrvati već naivkli na Glavnjače u doslovnom i prenesenom smislu riječi i da su uvjereni kako nije riječ o sastavu vlade, jer su sve jugoslavenske vlade bile jednako protuhrvatski raspoložene. Godine 1918. čitava je Hrvatska pretvorena u Glavnjaču, uveden je policijski režim kakvog nikad nije pokušala uvesti ni austrijska ni mađarska uprava koje su, štoviše, uz pomoć Hrvata i Srbe suđene kao veleizdajnike tretirale u zatvoru kao kap vode na dlanu. Danas se, međutim, ljudi utamničuju i batinaju bez ikakva razloga i bez sudskog postupka. Na sve strane cvjeta samovolja i korupcija, što za posljedicu ima opće neraspoloženje Hrvata. Svako zlo rađa zlim, svako zlo djelo dobiva plaću, pa će je tako dobiti i beogradski režim. "Navikli ste na to - izjavio je Pavelić - da se radi po intencijama osoba, a ne po tome kako odgovara stvarnim potrebama naroda... (Glas sa desnice: Laku noć!) Gospodo, ja ću biti sretan kad vam budem mogao reći 'laku noć'; bit ću sretan onda, kad vam svi Hrvati uzmognu reći: 'laku noć i hvala vam na ovakvoj zabavi kakvu smo imali s vama'. Nadam se da ćete, uostalom, i vi biti sretni, kad ne budete ovdje imali Hrvata..." (A. Pavelić, n. dj., 319.)

¹⁴⁶ Usp. njegov govor u Skupštini 8. ožujka 1928. (A. Pavelić, n. dj., 330-331.)

¹⁴⁷ *Hrvat*, br. 2374., Zagreb, 2. prosinca 1927. Lj. Antić, n. dj., 197.

¹⁴⁸ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1970., 515. Lj. Antić, n. dj., 198-199.

¹⁴⁹ Lj. Antić, n. dj., 199.

¹⁵⁰ Đorđe Zelmanović, *Nepoznati dokumenti Horthyjeva konzulata u Zagrebu*, (2), Danas, Zagreb, 21. lipnja 1988.

Nema nikoga koji ne bi mogao vjerovati, da hrvatski narod ne će moći izvojevati svoju slobodu i postići to, da bude gospodar u svojoj kući. *Varaju se oni koji misle, da bi se sadašnje stanje u državi SHS moglo popraviti ljupkim riječima* (ist. T. J.). Srbijancima vrijedi ova država samo tako dugo, dok je mogu pljačkati. Onog časa, kad im više ne bude mogla služiti ovim ciljevima, oni će ju sami uništiti."¹⁵¹

Ova najava da hrvatske borbe za slobodu i neovisnost možda čeka razdoblje u kojem će se koristiti i druge metode političke borbe, vjerojatno se temeljila na procjeni da su Hrvati sve nezadovoljniji sporazumaškom Radićevom politikom, za što su rezultati izbora davali više nego očitu potvrdu. Radićev pakt s Pribićevićem nije oštro osudila samo Hrvatska stranka prava. I HFSS i radićevski disidenti u Hrvatskom republikanskom seljačkom savezu ocijenili su da je SDK "opasna politička tvorevina"¹⁵² Bilo je teško pojmiti da Radića prigodom posjeta Dubrovniku pozdravljaju organizirani pripadnici Orjune, a da on ne spominje hrvatstvo Dubrovnika, nego raspreda o tom gradu kao "žarištu sveukupnog slovinskog naroda", kao ognjištu slobode na čijem je tlu bila "nerazdjeljiva domovina u kojoj su Hrvati, Srbi i Slovenci nerazdruživo spojeni u pravnoj i moralnoj veličini."¹⁵³

Razumljivo je da je takva politika u hrvatskim nacionalističkim krugovima budila duh nepovjerenja i otpora. Pavelić je prvi od hrvatskih političara, koji je odlučio pomoć potražiti u hrvatskom iseljeništvu. U tu svrhu on 13. svibnja 1928. u SAD šalje S. Hranilovića, koji je imao zadaću organizirati hrvatske iseljenike i potaknuti ih na djelatni otpor jugoslavenskoj državi i režimu. U tu se svrhu Hranilović trebao osloniti i na makedonsku političku emigraciju u Americi, s kojom su tješnji dodiri uspostavljeni prigodom skopskog procesa.¹⁵⁴ Međutim, zbog protivljenja američkih vlasti, Hranilovićeva će misija imati ograničen uspjeh.

Skupštinski atentat kao detonator

"Ja nisam protivu revolucije, koje se ne treba da odriče ni jedan narod, ako želi slobodu. I revolucija i ilegalna borba zakonita su sredstva. Jer se njima ruši nasilje i ropstvo. Naravno revolucija dolazi (na) red tek onda, kada budu iscrpljena sva zakonita sredstva za borbu..."

¹⁵¹ R. Horvat, n. dj., 370-371. Zanimljivo je spomenuti kako je Pavelić u Beogradu reagirao na srpske provokacije u svezi sa suradnjom Radića i Pribićevića. Kad je 2. ožujka 1928. u Skupštini tekla rasprava o proračunu ministarstva prosvjete i kad se na Pavelićeve riječi o unazađivanju hrvatskog školstva i znanosti sa srpske strane reagiralo tvrdnjom da je to djelo S. Pribićevića s kojim sada, eto, paktira i S. Radić, Pavelić je odvratio: "...kao Hrvat smatram, da ne mogu ovdje u Beogradu u Skupštini iznositi naše međusobne stvari. Mi ćemo naše stvari obračunati i razpraviti u Hrvatskoj, a ne ovdje." Tri dana kasnije, nakon jedne Radićeve provokacije, Pavelić je ipak - ciljajući na Radićevu prevrtljivost i rasipanje riječima te reagirajući na neku Radićevu podrugljivu upadicu o svećenstvu i odvjetništvu - kazao da ni na to ne će uzvraćati, "jer gospodin Radić nije osoba, koja je uvijek odgovorna i koja je za sve odgovorna što govori." (A. Pavelić, n. dj., 309., 312.)

¹⁵² F. Mirošević, n. dj., 210.

¹⁵³ *Dubrovački list*, br. 21., Dubrovnik, 28. svibnja 1928. (F. Mirošević, n. dj., 210.)

¹⁵⁴ Marija Hranilović auktoru, 6. prosinca 1996. Kako HSP nije imao novca financirati Hranilovićevu putovanje, novac je stranci pozajmila obitelj Hranilović.

(S. Radić u Sofiji, veljača 1924.)

Pišući predgovor knjižici Rajka Jovanovića *Glavnjača kao sistem*, Miroslav Krleža u ljeto 1928. ovako rezimira deset jugoslavenskih godina: "24 političke smrtne osude, 600 političkih ubojstava, 30.000 političkih uhapšenja, 3.000 političkih emigranata i bezbrojna masa političkih izгона. Kada se batinaju politički kažnjenici u masama, kad se siluju uhapšene žene, a nepopustljive kad se proglašavaju službeno 'prostitutkama', kada se djeca zatvaraju s provalnicima i kada se iskazi pišu krvavim zubalom, onda se to zove - Objavljenje naše rasne Svečovečanstvenosti: gesta Dei per Jugoslavenos! Pred našim očima ubijaju se politički uhapšenici i nestaju netragom iz zatvora; tuberkulozni ljudi zatvaraju se u betonske samice pune vode, vlasti se groze Dunavom, ljudi se dave, biju batinama, vrećama punim pijeska, žilama, kundacima i bokserima, ljudi se vežu naglavce i zatvaraju u dimnjak, po četiri čovjeka žive na prostoru od jednog kvadratnog metra i to traje već punih deset godina..." To stanje "koje govori svojim krvavim ciframa" predstavlja "neoboriv argumenat, kako je već krajnje vrijeme" za obranu "minimalnih ustavnih Građanskih i Čovječjih Prava".¹⁵⁵

Atentat u beogradskoj Skupštini, kad je radikalski zastupnik Puniša Račić, 20. lipnja 1928., ustrijelio hrvatske narodne zastupnike, označio je novu stranicu u hrvatsko-srpskim odnosima. Za svega deset godina života u zajedničkoj državi, suprotnosti između dvaju naroda prerasli su u ozbiljnu nesnošljivost, ponegdje čak i mržnju. Takvo je stanje u najvećoj mjeri posljedica velikosrpske politike, pod kojom su stenjala sva nesrpska područja. Ta je politika, doduše, vođena iz Beograda, ali je u srpskome življu u hrvatskim zemljama uvijek nalazila dovoljno pomagača. Pribićevićev zaokret nije bio osuda jugoslavenske države, nego, baš naprotiv, posljedica Pribićevićeva uvjerenja, da je solidariziranje tzv. prečanskih Srba sa sporazumaškom strujom u hrvatskoj politici *conditio sine qua non* opstanka Jugoslavije.¹⁵⁶ Radi toga SDK nastupa s pozicija očuvanja sustava ustrojenog Vidovdanskim ustavom i sve do atentata ne postavlja zahtjev za njegovu temeljitu promjenu. Općenito govoreći, zahtjevi SDK nisu bili ekskluzivno hrvatski, pa čak ni "prečanski". Oni su se svodili na zahtjev za promjenom režima, demokratizacijom političkog života, očuvanjem parlamentarizma, poboljšanjem uprave i suzbijanjem korupcije, pa su ih jednako tako postavljale i srbijanske političke stranke.¹⁵⁷ Stoga činjenica da su velikosrpski krugovi posegli za fizičkim uklanjanjem S. Radića i drugova, iako su ovi prihvatili postojanje jugoslavenske države, srbijansku monarhiju i centralističko unutarnje uređenje Kraljevine SHS, pa čak i u javnim nastupima 1925.-1928. godine svoju politiku bazirali

¹⁵⁵ Miroslav Krleža, *Glavnjača kao sistem*, u: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 619-620. McAdams tvrdi kako je do 1934. više od 19.000 Hrvata osuđeno na zatvorske kazne od dvadeset i više godina, a više od 200 ljudi suđeno na smrt. (Usp. C. Michael McAdams, *Hrvatska. Mit i istina*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., 32.) Prema Valenti, u približno istom razdoblju, režim je objesio 19 protivnika, u redarstvenim uzama je ubijeno 16, najprije na smrt, a onda preinačenjem na doživotnu robiju osuđeno je 30 ljudi, dodatnih je 11 osuđenika na smrt pobjeglo u inozemstvo. Na doživotnu robiju osuđeno je 85, a na robiju od 20 godina 146 ljudi. Ukupno 484 politička krivca suđena su na tamnicu između 10 i 20 godina, 962 na tamnicu između 5 i 10 godina, a više od 2000 na tamnicu između 1 i 5 godina. Kazna u trajanju od jednog mjeseca do jedne godine za političke prijestupe izrečena je protiv više od 15.000 ljudi. (Ante Valenta, *Tumač Načela Hrvatskog domobrana. Kako je nastala t. zv. "Jugoslavija" ili: pravi uzroci pogibije Aleksandra u Marseille*, Biblioteka Hrvatskog domobrana, br. 5, Buenos Aires, rujan 1935., 88.)

¹⁵⁶ Vjerojatno nemalu ulogu imala je i osobna Pribićevićeva povrijeđenost načinom na koji je eliminiran iz vlade.

¹⁵⁷ B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 523.

na hrvatsko-srpskom izmirenju, daje posebnu političku i psihološku težinu atentatu i njegovim posljedicama. Atentat i skora Radićeva smrt (8. kolovoza 1928.) značili su definitivni poraz jugoslavenstva, a hrvatskim su političarima nametnuli potrebu preispitivanja dosega sporazumaške politike.

Sporazumaško razdoblje 1925.-1928. u hrvatskoj je politici ostavilo duboke tragove. Pokazalo se da je politika sporazuma s Beogradom u tim okolnostima za hrvatske interese jednako nekorisna ili čak nekorisnija od oporbenog držanja koje je, ako ništa drugo, bar hrvatske snage držalo na okupu. Dido Kvaternik u velikoj mjeri ima pravo kad piše: "Era sporazuma imala je, osim umorstva u Skupštini, još i daljnju sudbonosnu posljedicu. Ni beogradski vlastodršci, ni Stjepan Radić, ni Trumbić, ni Maček, ni Pavelić, a niti mi mladi, koji smo tek bili stupili u politički život, nismo mogli ni slutiti, da će baš ona trogodišnja era sporazumaške pseudodemokracije i pseudoparlamentarizma stvoriti prvu klicu kasnijeg Ustaškog pokreta. U onom razdoblju opće narodne desorijentacije i malodušja, počele su po hrvatskim gradovima i selima nicati nove omladinske organizacije: sveučilišne i srednjoškolske, građanske, radničke i seljačke. Zdravi hrvatski narodni organizam počeo je reagirati. U hrvatsku politiku stupalo je novo pokoljenje."¹⁵⁸ Ono je mahom bilo vezano uz "frankovce", kako se kolokvijalno nazivalo pristaše HSP-a, ali su se i oko drugih političkih skupina, pa i unutar HSS-a, stvarale i jačale aktivističke, borbene jezgre.

Odmah nakon atentata, zastupnik Hrvatske stranke prava i jedan od dvojice predstavnika Hrvatskoga bloka u Skupštini, dr. A. Pavelić izjavljuje novinarima:

"Zločin, izvršen na hrvatskim narodnim zastupnicima, smišljen je i pripremljen. To je obćeniti dojam. Ovaj događaj sa hrvatskog stanovišta ne može se prosudjivati kao zločin jednog čovjeka, nego kao jedan iz niza nebrojenih zločinstava, koja su kroz deset godina vršena na hrvatskom narodu. Uperen je izravno protiv hrvatskom narodu, jer je izvršen na hrvatskim narodnim zastupnicima u času, kada su vršili svoju zastupničku dužnost. Odgovornost za taj čin ne pada samo na vidljivog zločinca Punišu Račića, nego pred celim kulturnim svetom odgovara zato ne samo vladavina, nego cijeli sustav, pod kojim hrvatski narod trpi već deset godina. Razumije se samo po sebi, da će posljedice ovog krvavog zločina biti velike i teške. Taj će događaj odlučno utjecati na političke poglede i onih, koji su do sada bili donekle optimistički razpoloženi obzirom na dosadašnje stanje i nadali se, da bi i u ovim dosadašnjim odnosima ipak moglo doći do nekog dobra za hrvatski narod. U političkoj situaciji nastat će temeljita promjena."¹⁵⁹

Stranačke pristaše Pavelić po povratku u Zagreb izvješćuje o beogradskim zbivanjima, dodajući kako se režim ne će zaustaviti samo na tome. Dolaze nova nasilja i novi zločini, a Hrvati se tomu moraju suprotstaviti bez obzira na žrtve. Posebno je važno dokinuti stranačke razlike, jer "prestaje politika Hrvata i mora se voditi politika Hrvatske," pa sve zdrave narodne snage valja okupiti pod jedan stijeg. Posebna uloga namijenjena je hrvatskoj mladeži.¹⁶⁰

U Hrvatskoj je sve kuhalo. Odmah po atentatu Vukićevićeva je vlada redarstvenim snagama uputila napatke o potrebi suzbijanja svih demonstracija, nereda i svakog oblika prosvjeda zbog atentata. Privremeno je zabranjen niz hrvatskih, pa čak i nekoliko srbijanskih oporbenih listova. Izrazi sućuti hrvatskom narodu smatrani su protudržavnom diverzijom. Beograd strahuje od vijesti iz kojih proizlazi kako u Hrvatskoj sve vrije i kako je otvorena

¹⁵⁸ Eugen Dido Kvaternik, *Trumbić spram politike H.S.S. i Ustaškog pokreta*, u: E. D. Kvaternik, *Sjećanja i zapazanja 19125-1945. Prilozi za hrvatsku povijest*. Uredio Jere Jareb, Naklada Starčević, Zagreb, 1995., 198.

¹⁵⁹ A. Pavelić, n. dj., 345-346.

¹⁶⁰ Prve borbe - prve žrtve. Iz prošlosti Ustaškog pokreta, *Ustaša*, br. 8/XI., Zagreb, 24.VIII.1941.

pobuna s ciljem proglašenja hrvatske neovisnosti pitanje dana. Takve se vijesti danomice gomilaju. Smirujuće djelovanje prvaka HSS-a i njihovi pozivi puku da se smiri, režimu nisu dovoljno jamstvo. Osim otvorene pobune, režim se boji i političkih akcija, pa tako vjeruje da sazivanje Oblasne skupštine zagrebačke oblasti ima funkciju okupiti zastupnike i proglasiti se posebnim političkim tijelom, što bi bio uvod u postupak odcjepljenja. Na svaki takav pokušaj vlasti kane odgovoriti represijom.¹⁶¹

Čim se u Zagrebu doznalo za zločin u beogradskoj Skupštini, hrvatska je mladež spontano počela demonstrirati protiv Beograda. Na čelo demonstranata stali su pobornici ideje uspostave neovisne Hrvatske, a letcima su na demonstracije pozivali i komunisti.¹⁶² Na sutrašnjim demonstracijama, 21. lipnja 1928. na zagrebačkim su ulicama ubijena tri hrvatska mladića: Krešimir Jerbić, Đuro Bjeloš i Vladimir Majcen,¹⁶³ teško je ranjeno dvanaest, lakše šezdesetak, a uhićeno 120 osoba. Hrvatska akademska omladina, proglašenom od 21. lipnja, koji su potpisali C. Hadžija, B. Jelić, I. Nagy, T. Petković i A. Rittig, ocijenila je da su skupštinski hitci bili upereni protiv čitava hrvatskog naroda, te pozvala na nacionalno jedinstvo neovisno o strankama, a osnovan je i *Akcioni odbor za jedinstvo svih hrvatskih omladinskih organizacija*, koji je pozvao na bojkot srpskih knjiga i novina, te Korošćeva glasila *Slovenec*.¹⁶⁴ Na dan pogreba skupštinskih žrtava (23. lipnja) ponovno je došlo do demonstracija i sukoba građanstva s policijom. Ranjeno je više, a uhićeno oko 290 osoba. Demonstracije izazivaju pozornost svjetske javnosti: nisu rijetki oni koji su svjesni da je sudbina jugoslavenske države definitivno zapečaćena skupštinskim atentatom. Na glasine da se u Hrvatskoj spremaju revolucionarni pothvati, ministar unutarnjih poslova u Vukićevićevoj vladi, A. Korošec, zapovijeda da se protiv svakoga, koji raspiruje nemir i potiče "plemensku zaoštrenost", primijene "najoštrije mjere".¹⁶⁵ Vukićevićeva se vlada grozničavo pripremala za suzbijanje prosvjeda i demonstracija, pa je osim tajnih naputaka redarstvenim snagama, već 21. lipnja privremeno zabranila niz hrvatskih listova. Zabranjeni su *Jutarnji list*, *Novosti*, *Hrvatski seljački narod*, *Narodni val*, *Riječ*, *Borba* i drugi, a sutradan, 22. lipnja, kad su demonstracije nastavljene, zabranjeni su beogradski listovi *Reč* i *Novosti*.¹⁶⁶ Dok je od početka 1928. godine do atentata režim poduzeo 42 zapljene zagrebačkih novina, u ostatku godine takvih je zapljena bilo 291. I drugim je metodama režim kušao ugušiti ionako ograničenu slobodu tiska.¹⁶⁷ Činjenica da je za šest mjeseci cenzura zaplijenila skoro tri stotine publikacija, najbolje svjedoči o tome da je u Hrvatskoj sve kuhalo, a da režim na ta previranja nije mogao naći bolji odgovor od represije.

Od svih hrvatskih političara Pavelić najjasnije i najglasnije zahtijeva najkorjenitije promjene: saziv Hrvatskoga državnog sabora i hrvatsku državnu neovisnost. On optužuje Beograd ne samo zbog prilika u zemlji, koje su Hrvate, Makedonce i Crnogorce dovele u jedva podnošljiv položaj, nego i zbog vanjske politike, koja je dovela do stanja koje prijete ugrožavanjem europskog mira. Takva je situacija naročito u pogledu odnosa s Italijom,

¹⁶¹ B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 533.

¹⁶² Zagrebački je Mjesni komitet KPJ pozivao na uspostavu neovisne hrvatske seljačke republike, dok je CK KPJ istodobno tražio stvaranje federacije samostalnih i neovisnih radničko-seljačkih republika na Balkanu. Kasnije su komunisti – iz taktičkih razloga - svojatali ključnu ulogu u demonstracijama. (Usp. O. Keršovani, n. dj., 413.)

¹⁶³ Ove su žrtve pokopane 24. lipnja, dan iza sprovoda P. Radića i Gj. Basarička, a režim je, kako bi spriječio veće okupljanje građana, dao objaviti da su već pokopani, dan ranije. (B. Jelić, n. dj., 611.)

¹⁶⁴ F. Tuđman, n. dj., I., 510., 514.

¹⁶⁵ B. Gligorijević, *Parlament...*, 260.

¹⁶⁶ Nadežda Jovanović, *Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928.*, Časopis za suvremenu povijest, god. II., br. 1, IHRPH, Zagreb, 1970., 63.

¹⁶⁷ Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771.-1939.*, Stvarnost, Zagreb, 1962., 405. Usp. Josip Grbelja, *Cenzura. Novinarske kuće straha*, Hrvatsko slovo, god. II., br. 77., Zagreb, 11.X.1996., 16-17.

Madžarskom i Bugarskom. Hrvati moraju i to podnositi, iako bi svoje odnose s njima, kad bi samostalno odlučivali, znali urediti na obostrano zadovoljstvo i u interesu europskog mira.¹⁶⁸

Dok protusrpsko raspoloženje raste, Beograd se odlučuje na još jednu provokaciju: nakon višednevnih konzultacija i neuspjeha generala S. Hadžića da sastavi neutralnu vladu, Aleksandar 24. srpnja mandat za sastav nove vlade povjerava A. Korošcu. Ovaj je tri dana kasnije sastavio vladu od predstavnika stranaka dotadašnje četvorne koalicije i odlučio nastaviti rad s istim sazivom Skupštine, iako je bilo jasno da hrvatski i "prečanski" zastupnici ne će sudjelovati u njezinu radu. Potvrđivanje Korošćeve vlade tri dana kasnije, izazvalo je nova uzbuđenja u Hrvatskoj, jer je bilo jasno da režim ni pod koju cijenu ne kani udovoljiti ni posve umjerenim hrvatskim zahtjevima, nego nastavlja jednako intransigentnu velikosrpsku politiku. Previše je bila prozirna Aleksandrova nakana da imenovanjem vlade kojoj prvi (i jedini) put na čelu nije Srbin, uvjeri inozemstvo kako su tvrdnje SDK o srbijanskoj hegemoniji lažne.

Na taj potez Beograda, Radić koncem srpnja formulira zahtjev za odcjepljenje Hrvatske i ostavlja tek mogućnost personalne unije, a narodni zastupnici HSS-a i SDS-a reaguju 1. kolovoza 1928., donošenjem zaključaka, kojima konstatiraju kako je SDK stvorena da bi se legalnim sredstvima postigla jednakost i ravnopravnost svih prečanskih zemalja sa Srbijom. Hegemonistički se režim tomu suprotstavio organiziranim zločinom i time onemogućio Koaliciju da parlamentarnim sredstvima nastavi borbu za svoje ciljeve. Nakon zločina, režim je ponovno odbio udovoljiti minimalnim zahtjevima Koalicije, upravljenima na raspuštanje Skupštine, te kažnjavanje izvršitelja i intelektualnih začetnika skupštinskog atentata. Naprotiv, uz pomoć malo utjecajnih prečanskih političkih snaga, Beograd je ponovno posegao za imenovanjem hegemonističke vlade. Stoga SDK izjavljuje kako će eventualne zaključke i moguće financijske obveze, koje bi krnja Narodna skupština preuzela za cijelu državu, za prečanske krajeve smatrati ništavnima i neobvezujućima. S obzirom na to da su se kraljevine Hrvatska i Crna Gora svojedobno odrekle svoga historijsko-državnog i narodno-političkog individualiteta ne u korist koje druge od ujedinjenih zemalja, nego u korist državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca, a prvoprosinački čin i Vidovdanski ustav stvorili su sustav hegemonije, to SDK izjavljuje, da je dosadašnje državno uređenje uslijed poznatih događaja poništeno u narodnoj svijesti. SDK će povesti najodlučniju borbu za novo državno uređenje koje će omogućiti ravnopravnost svih individualiteta u državnoj zajednici, pa u toj borbi na slogu poziva sve političke stranke i skupine u prečanskim krajevima.¹⁶⁹

Skup zastupnika SDK, održan 1. kolovoza, posebnu je težinu imao već i zbog činjenice da je poprimao značajke Hrvatskog sabora, tim prije što je istodobno u Beogradu zasjedala Narodna skupština. U trenutcima dok je J. Predavec na Markovu trgu čitao okupljenoj masi tekst rezolucije, klicalo se slobodnoj Hrvatskoj, Hrvatskomu saboru i Vladi, a okolnost da su na stranim konzulatima, u čast rada zastupnika SDK, bile izvještene zastave, tumačila se solidariziranjem Europe s hrvatskom borbom protiv tiranije.¹⁷⁰ Moguće je, da je postojalo uvjerenje kako je Europa voljna dalekosežno poduprijeti hrvatsku borbu. Međutim, u vrhu HSS-a nedostajalo je odlučnosti za poduzimanje radikalnijih koraka. Visoki dužnosnici SDK, J. Krnjević i J. Gašparac, uoči prijelomne sjednice SDK od 1. kolovoza 1928., izvijestili su državne

¹⁶⁸ Usp. Pavelićevu izjavu na sjednici HSP-a 31.VII.1928. u: A. Pavelić, n. dj., 357-358.

¹⁶⁹ R. Horvat, n. dj., 404-407. Na formuliranje ovih zaključaka vjerojatno je utjecala činjenica da je general A. Marić, zapovjednik zagrebačkoga armijskog zbora, izvijestio kako Talijani koncentriraju svoje snage na jugoslavenskoj granici, očekujući "da će se danas dogoditi iznimni događaji." (S. Pribičević, n. dj., 78.)

¹⁷⁰ *Narodni val*, god. II., br. 177, Zagreb, 2.VIII.1928.

vlasti kako je Koalicija protiv svih manifestacija, te će i sama poduzeti korake kako stvar ne bi krenula u krivom smjeru.¹⁷¹

Nasuprot tomu, zastupnici Hrvatskog bloka odmah su se odazvali pozivu SDK, pristupivši u klub zastupnika Hrvatske seljačke stranke, s očitom nakanom da pripomognu nacionalnoj koncentraciji i radikalizaciji stajališta. Trumbić je već nakon atentata predlagao proglašenje neovisne Hrvatske.¹⁷²

Skrbnici Jugoslavije bili su svjesni dramatičnosti stanja. Tako, primjerice, britansko poslanstvo registrira da se u svim "pokrajinama" čuje zahtjev za "ravnopravnošću sa Srbijom", ali - napominjući da "beogradskim vlastima nije lako da pregovaraju sa neodgovornim demagozima koji kontrolišu hrvatske seljačke mase" (sic!) - poslanstvo izražava uvjerenje da "centralistički utjecaji" i "jalove partijske intrige" onemogućuju svaki konstruktivni potez.¹⁷³ Talijanska je diplomacija vjerovala kako hrvatski potezi početkom kolovoza upućuju na to, da je posrijedi početak prave hrvatske akcije. Mogućnost da Beograd prihvati zahtjev za federalizacijom smatrana je sasvim malom, iako bi to smanjilo unutarnje napetosti, ojačalo Jugoslaviju na međunarodnom planu i čak omogućilo zbližavanje s Bugarskom. U stranom se tisku, pak, bilježilo, da je narod zaključke od 1. kolovoza primio s oduševljenjem, ali je jedina zamjerka bila da su - preblagi.¹⁷⁴ To je bez dvojbe bila posljedica utjecaja S. Pribićevića i samostalaca koji ni pod koju cijenu nisu htjeli razgovarati o razbijanju jugoslavenske države. Oni su ublažavali povremene, ne tako rijetke izjave istaknutih dužnosnika HSS-a o nemogućnosti zajedničkog života sa Srbima i potrebi rascjepa države po crti koja već stoljećima dijeli Zapad od Istoka.¹⁷⁵ Unatoč tomu, zaključci su predstavljali zaoštrenje odnosa s režimom. Njihovo je donošenje bitno suzilo prostor za razgovore i pregovore, tim više što se SDK, kako ističe Lj. Boban, obraća samo prečanskim političkim strankama, dok u Srbiji uzima u obzir samo narod, ali ne i političke stranke. Time je naglašena nemogućnost sporazuma sa srbijanskim strankama.¹⁷⁶

Prema nekim je procjenama Radić nakon atentata bio sklon prekidu svih odnosa s Beogradom. Međutim, zbog nedostatka hrvatske vojne organizacije i u strahu da će Beogradu sklono inozemstvo skrštenih ruku promatrati srpski obračun s hrvatskim separatizmom odnosno amputaciju Hrvatske, nije izgubio nadu da bi Aleksandar, suočen s najdramatičnijom situacijom do sada, mogao poduzeti odlučujuće korake. Ta je nada kod Radića prevagnula i istodobno otvorila prostor za djelovanje i afirmaciju S. Pribićevića. I sâm vođa HSS-a posebno ističe Pribićevićevu ulogu, pa ga upućuje da na poziv pregovara s Aleksandrom u ime SDK. Iako je i stvarno i formalno bio druga po snazi osoba u SDK, bez tih Radićevih postupaka vjerojatno

¹⁷¹ B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 531-532.

¹⁷² F. Tuđman, n. dj., II., 30. Većina pisaca, koja se potanje bavila Trumbićevim političkim djelovanjem u doba Jugoslavije, zagovarala je (bar do 1990.) tezu, da Trumbić nikad nije prekoračio zahtjev za (kon)federalnim preuređenjem Jugoslavije. Takvo se stajalište ne čini sasvim uvjerljivim. Osim podataka u talijanskim pismohranama, jedno od brojnih svjedočenja da je Trumbić u doba diktature, a možda i ranije, bio za stvaranje neovisne Hrvatske, jest i ono Rušinovićevo. (Nikola Rušinović, *Moja sjećanja na Hrvatsku*, Meditor, Zagreb, 1996., 35-36.)

¹⁷³ "Demagozi u Zagrebu, nema sumnje, žele da stvore veliku Hrvatsku, baš kao što beogradski političari teže velikoj Srbiji, ali nije nimalo izvesno da bi Slovenija, Vojvodina i drugi 'prečanski' krajevi pretpostavili hrvatsku upravu srpskoj", nastavlja se u istom izvješću britanskog poslanstva, uz ocjenu da jedino kralj može naći izlaz iz sadašnje slijepe ulice. (Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 499-500.)

¹⁷⁴ Usp. I. Mužić, n. dj., 265.

¹⁷⁵ B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 524.

¹⁷⁶ Ljubo Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928-1936)*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Monografije, (3), Zagreb, 1973., 20.

Pribićević u tome prijelaznom razdoblju ne bi postao glasnogovornikom Koalicije i osobom koju će posjećivati strani diplomati i novinari, tražeći ocjenu stanja i procjenu budućih zbivanja.¹⁷⁷

Aleksandar nije tajio kako ne može pristati na federalizaciju države i kako bi radije prihvatio odvajanje ("amputaciju"). Ta ideja je u srpskim, osobito srbijanskim krugovima stalno tinjala, a Aleksandar ju je izložio 7. srpnja 1928., na sastanku sa šefovima političkih stranaka, ponavljajući je u više navrata i kasnije. Pribićević je, međutim, otklonio svaku dvojbu da SDK traži bilo kakvo rješenje, koje bi išlo izvan granica postojeće jugoslavenske države.¹⁷⁸ Međutim, reaktualiziranje zamisli o amputaciji uzbunilo je duhove. Istodobno, ostaje otvoreno pitanje, bi li Radić, da se uspio oporaviti od ranjavanja, u cijelosti prihvatio Pribićevićevu strategiju, posebno s obzirom na to, da su makedonski i crnogorski krugovi Hrvatima nudili ozbiljniju suradnju.

Unatoč trudu kralja Aleksandra i režimskog tiska da zadnje Radićeve dane prikažu u svjetlu pomirenja s Beogradom, pri čemu bi krv hrvatskih narodnih zastupnika imala zapečatiti vječni savez Hrvata i Srba u jugoslavenskoj državi, hrvatska javnost u to nije vjerovala, niti je mogla vjerovati.¹⁷⁹ I političari staroga kova i nekad jugoslavenske orijentacije, poput A. Trumbića, ističu kako se Hrvati nikad nisu odrekli državne samostalnosti. Naprotiv, hrvatska država zahtjev je hrvatskoga čistog prava, kojeg se Hrvati ni nakon desetogodišnjega katastrofalnog iskustva u jugoslavenskoj državi nisu odrekli, pa pozivaju sve obespravljene narode na borbu. Hrvatska će, ističe Trumbić, na Radićevoj krvi "uskrnuti i to brzo."¹⁸⁰ Glavni odbor HFSS-a, koji se sastao 26. kolovoza u Zagrebu, odobrio je i pohvalio Trumbićeve akcije, te istakao kako je u sadašnjim okolnostima najvažnije "da se u hrvatskom narodu sačuva potpuna solidarnost s neograničenim povjerenjem u hrvatsko narodno zastupstvo, predstavljano u zastupničkom klubu Hrv. Seljačke Stranke".¹⁸¹

Nekoliko dana prije Radićeve smrti, Pavelić u izjavi zagrebačkomu *Jutarnjem listu* ponavlja svoje uvjerenje da je skupštinski atentat smišljeni zločin uperen protiv čitava hrvatskog naroda. Čitavo je hrvatsko javno mnijenje, nastavlja on, upravljeno prema dva cilja. Prvi cilj je uspostava hrvatske državne neovisnosti, putem Sabora kao zakonodavnog tijela, što je "neobhodna nacionalna, ekonomska i kulturna potreba". Drugi cilj je bezuvjetna sloga svih hrvatskih narodnih redova. "Sadanja borba predstavlja u prvom redu borbu Hrvatske za izvođenje položaja, koji odgovara poviestnom državnom pravu, dakle za njezinu samostalnost, nu ujedno po Hrvatskoj i za oslobodjenje svih potlačenih nasilnim hegemonizmom, koji ovoga puta imaju izvanrednu priliku, da u zajedničtvu s Hrvatskom i Hrvatima izvojuju svoja čovječanska i građanska prava, a u prvom redu Srbi u Hrvatskoj i u ostalim tako zvanim prečanskim krajevima, što u slozi s Hrvatima i mogu izvoštiti. Borba će biti teška i velika, ali jer

¹⁷⁷ S. Pribićević, n. dj., 81-82.

¹⁷⁸ Isto, 65-71. B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 524.

¹⁷⁹ Sâm je Radić optužio Aleksandra za sudjelovanje u atentatu, a njegova je supruga Marija poslije rata izjavila da postoje ozbiljni znaci kako Radić nije umro zbog komplikacija izazvanih šećernom bolešću, nego da je prigodom liječenja u Beogradu trovan. (Marija Radić, *Uspomene i sjećanja na mog nezaboravnog supruga Stjepana Radića*, Kalendar Hrvatski Glas za g. 1957., Winnipeg, 45. Prema: Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Knjižnica Hrvatske revije, sv. IV., Buenos Aires, 1960., 34-35.)

¹⁸⁰ Ante Trumbić, *Govor na sprovodu Stjepana Radića 12. kolovoza 1928. godine*, Izabrani spisi. Izabrao i priredio Ivo Petrinović, Književni krug, Split, 1986., 330-333.

¹⁸¹ *Novo doba*, br. 230, Split, 28. kolovoza 1928. Petar Krol, *Ante Trumbić i općinski izbori u Splitu 1926. i 1928. godine*, u: *Život i djelo Ante Trumbića. Prilozi sa znanstvenog skupa održanoga 22. i 23. studenoga 1989. u Zagrebu*, HAZU, Zagreb, 1991., 147.

je i veliko zlo u kome se nalazimo, upeti će sav narod i čitavo javno mnijenje - nadamo se - sve sile, da do pobjede dodje."¹⁸²

Ova je izjava ujedno ilustracija Pavelićeva gledanja na poznatu rezoluciju SDK od 1. kolovoza. Pavelićevo nezadovoljstvo mlakošću rezolucije vidi se prilično jasno, ali unatoč tomu on naglašava potrebu sloge, pa radi toga ostaje podupirati SDK. U historiografiji su Pavelićevi pokušaji da i formalno postigne slogu i jedinstvo hrvatskih političkih snaga, ostali - kao i ova izjava - nedovoljno istaknuti. Spomenuta, pak, Pavelićeva izjava govori puno ne samo o raspoloženju u Hrvatskoj, nego i o Pavelićevim pogledima na mogućnost rješenja državne krize. Iako ga prije svega zanimaju interesi Hrvata, on na zajednički otpor velikosrpskoj hegemoniji poziva i sve ostale porobljene narode, jer je njihova sloboda jedino jamstvo ne samo njihove, nego i međunarodne stabilnosti i mira. Posebno poziva hrvatske Srbe da shvate povijesni trenutak i stan u zajedničku frontu otpora s Hrvatima.¹⁸³ S obzirom na to, da se sloga narodnih redova postavljala kao pretpostavka neovisnosti i pobjede u teškoj borbi, on i Trumbić, kao zastupnici grada Zagreba i predstavnici Hrvatskog bloka, početkom kolovoza pristupaju zastupničkom klubu HSS-a odnosno SDK.¹⁸⁴ Pavelić se u prvi mah nije kanio zadovoljiti samo pristupom klubu zastupnika HSS, nego je predložio da se HSP ujedini s HSS-om, ali je vodstvo HSS-a, po svemu sudeći iz strančarskih motiva, taj prijedlog odbilo, načelno pristajući primiti pojedince iz drugih stranaka, ako bi se one prethodno raspustile.¹⁸⁵

Preokret, koji je skupštinski atentat unio u hrvatski politički život, uvjetovan je činjenicom da je taj događaj konačno slomio iluzije da bi - unatoč svemu što se događalo u proteklom desetljeću - još bilo moguće Hrvate privoljeti jugoslavenstvu. U hrvatski je politički život stupalo pokoljenje koje je bilo oslobođeno bilo kakvih kompleksa prema Austro-Ugarskoj, a time i predodžbi o jugoslavenskoj državi kao jedinom jamstvu pred presizanjima jakih susjeda. Težak položaj u kojem se hrvatski narod našao u Kraljevini SHS u biti anulira stranačke razlike, a borba za neovisnu hrvatsku državu postaje ključnim pokretačem hrvatskoga revolucionarnog pokreta.¹⁸⁶

*

Atentat na Radića i drugove izazvao je silnu međunarodnu pozornost i, jasnije od bilo kakve političke manifestacije, upozorio europsku i svjetsku javnost na stanje u jugoslavenskoj državi. Ozbiljnih koraka za sprječavanje nastavljanja istoga političkog kursa Beograda ipak nije bilo. Međunarodnu su diplomaciju zaokupljali zaoštreni sporovi između velesila. Njemačka je inzistirala na reviziji sustava reparacija i na evakuaciji Porajnja, što je za zapadne sile, poglavito Francusku i Belgiju, bilo posve neprihvatljivo. Talijanski pokušaji, da se uz britansku potporu

¹⁸² *Jutarnji list*, br. 5925/XVII., Zagreb, 4.VIII. 1928. A. Pavelić, n. dj., 367-369. Usp. R. Horvat, n. dj., 409-410. Ist. T. J.

¹⁸³ Dakako, Krizman će, citirajući ovu izjavu, "znanstveno" preskočiti posebni Pavelićev poziv prečanskim Srbima! (Usp. B. Krizman, n. dj., 27.)

¹⁸⁴ Pavelićevu i Trumbićevu izjavu od 3.VIII.1928., objavljenu u *Jutarnjem listu* dan kasnije, v. u R. Horvat, n. dj., 407-409. i A. Pavelić, n. dj., 363-366.

¹⁸⁵ Nakon uvođenja šestosiječanjskog režima, prijedlog istovjetan Pavelićevu ponovio je - opet uzaludno - i Trumbić. Prema Peršićevim bilješkama, Trumbića je to odbijanje jako pogodilo, jer su svi bili svjesni da se odbijanje HSS-a ne temelji na argumentima, "već da nas seljačka stranka neće imati." To se tumačilo na dva načina: ili se Mačekova okolina pobojala intelektualnoga potencijala ostalih hrvatskih stranaka, ili se procijenilo korisnim da ostane djelovati više snaga koje bi mogle ići svaka svojim putem na dobrobit hrvatske stvari. (Lj. Antić, n. dj., 209-210. Lj. Boban, *Prilozi...*, 24.)

¹⁸⁶ J. Jareb, n. dj., 40-41.

smanji i potisne francuski utjecaj u jugoistočnoj Europi, imali su ograničeni uspjeh. London nije želio da se Italija učvrsti i na Bliskom i Srednjem istoku, pa je ponovno posegao za tješnjim prijateljstvom s Parizom. Prihvatanje Briand-Kelloggova pakta od strane velesila tijekom ljeta i njegovo svečano potpisivanje koncem kolovoza 1928., predstavljali su značajan uspjeh antirevizionističkih sila, kojima je pošlo za rukom postići međunarodnu suglasnost u pogledu zabrane rata kao sredstva nacionalne politike, uz istodobne anglofrancuske rezerve koje su tim dvjema velesilama ostavljale odriješene ruke za zaštitu njihovih "posebnih interesa". Hrvatsko je pitanje u tim trenucima bilo i dalje tretirano kao unutarnje pitanje jugoslavenske države, pa hrvatska borba nije ni mogla očekivati djelatnu potporu čak ni u revizionističkim zemljama.

Engleski se komentatori skupštinskog atentata i Radićeve smrti mahom zadržavaju na osudi čina i na zabrinutosti zbog sudbine jugoslavenske države, u kojoj su suprotnosti tako zaoštrene da budućnost države može ovisiti o jednom čovjeku. Londonski *Times* misli kako će Radićeva smrt dati novu snagu hrvatskom pokretu koji teži osamostaljenju Hrvatske i personalnoj uniji sa Srbijom.¹⁸⁷ *Manchester Guardian* ističe da su hrvatski zahtjevi minimalni, ali Beograd teži vojnoj diktaturi. Stoga je vrlo neizvjesno hoće li Jugoslavija pripasti uljuđenoj ili balkanskoj Europi.¹⁸⁸ *Near East* i *New Leader* kritiziraju srbijanski militarizam i centralizam.¹⁸⁹ Općenito govoreći, engleski tisak uočava da je jugoslavenska država teški bolesnik, ali vjeruje kako je njegovo izlječenje moguće već manjim reformama.

Karakteristično je pisanje francuskog tiska. Kad otvoreno ne simpatizira s Beogradom, on se najvećoj mjeri zadržava na neutralnome opisu događaja, ne ulazeći ni u podlogu, ni u motive, ni u posljedice skupštinskog zločina. Pariški *Le Matin*, međutim, dirljivo opisuje veličanstveni sprovod i ističe kako je S. Radić u duši bio Slaven, poznat po izjavi: "Ja sam Srbin, ali govorim hrvatski."¹⁹⁰ *Le Temps*, poluslužbeni list francuskog ministarstva vanjskih poslova, načelno osuđuje nasilno rješavanje sporova, ali dodaje da će Radić, iako je neko vrijeme njegova akcija bila pogibeljna za jugoslavensku stvar, a on sam "ogorčeni protivnik najplemenitije ideje Domovine i prijatelj neprijatelja svoga naroda", ostati velikom osobom srpsko-hrvatsko-slovenske rase. Najvažnije je, zadovoljno bilježi list, da u Kraljevini SHS vlada potpuni red i mir.¹⁹¹ *Revue des Deux-Mondes* 1. rujna 1928. piše, međutim: "Možda je korisno, bilo je već i vrijeme da Stjepan Radić nestane... Može se nadati da će njegovi nasljednici voditi borbu sa više umjerenosti i sa više praktičnog smisla, te da će shvatiti da nije više čas nepomirljivoj opoziciji, nego da je vrijeme, kako su shvatili Slovenci, da se preuzme odgovornost - preuzevši vlast. Politički život se sastoji (od) međusobnih popuštanja i kompromisa."¹⁹²

Njemački tisak općenito pokazuje sklonost i razumijevanje za položaj Hrvata. *Berliner Tagblatt* preuzima ocjenu J. Predavca da su Hrvatska i Srbija dva svijeta, te bilježi kako je Radić izjavio da se Srbiji više ne može pomoći, dodajući: "Izvan svake je sumnje, da je u političkom životu hrvatskog naroda nastalo novo doba. Moramo se doskoro latiti akcije, koja će spriječiti svaku uzurpaciju narodnog suvereniteta i svako hotimično i zločinačko uništavanje našeg

¹⁸⁷ Vladimir Radić, *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa*. Obranjeno kao dizertacija na Školi visokih međunarodnih nauka mjeseca svibnja 1931, Pariz, bez god. (1931.?), 133-134.

¹⁸⁸ Isto, 139-140.

¹⁸⁹ Isto, 142-143.

¹⁹⁰ Isto, 154-156. Na ovome mjestu Radićev sin Vladimir - u emigraciji dosta blizak Paveliću - oštro napada francuske novine, koje da tendenciozno ističu kako je njegov otac bio panslaven, koji je "neumorno radio za jednu državu od Crnoga do Jadranskog Mora...", dok je Stjepan Radić, tvrdi Vladimir, zapravo htio bezuvjetno ostvarenje hrvatske državne samostalnosti.

¹⁹¹ Isto, 162-163.

¹⁹² Isto, 163.

gospodarstva, naše kulture i našeg nacionalnog života!"¹⁹³ *Frankfurter Zeitung* nalazi da je atentat iskopao nepremostiv jaz i između Srbijanaca i prečanskih Srba,¹⁹⁴ a *Berliner Lokal Anzeiger* ističe hrvatsku borbu za samostalnost i piše kako će Hrvati imati potporu međunarodnoga javnog mnijenja, kojemu je više stalo do općeg mira, nego do jedne korupcionaške diktature.¹⁹⁵ *Hagener Zeitung* oštro napada Srbiju, koja se proširila u ratu i očito kani nastaviti širenje istim metodama, te dodaje: "Ponor, koji je nastao između Hrvata i Srba prevelik je, a da bi se moglo samo onako preći preko njega. Čitav svijet sa najvećim zanimanjem prati borbu Hrvata, koji sami sad odlučuju svojom sudbinom, jer što preostaje Hrvatima, nego da se osove na vlastite noge - da si vlastitom snagom izvojshte svoju samostalnost i slobodu. Mi Nijemci sa specijalnim simpatijama pratimo razvoj događaja u zemlji velikog Mrtvaca, oko kojega se kupi jedan do zla Boga izmučeni i napaćeni narod. Moramo priznati da je Stjepan Radić svojim proročanskim nadahnućem gledao unaprijed razvoj događaja u našoj državi naročito što se tiče pripojenja naše austrijske braće. Sudbina Hrvatske biti će sudbina novoga Balkana, a ujedno sudbina Srednje Evrope. Do današnjih vodja Hrvata stoji, kako će ta sudbina odlučiti milijunima ljudi, među koje spadaju i Hrvati sami."¹⁹⁶ *Münchener Neueste Nachrichten* drži kako je Radić svojom krvlju spasio Hrvatsku, koja se nikad ne će prestati boriti za svoju slobodu i samostalnost,¹⁹⁷ a *Hamburger Fremdenblatt* zaključuje da o Beogradu ovisi hoće li se sporazumjeti sa Zagrebom ili će Radićeva smrt označiti raspad jugoslavenske države.¹⁹⁸ I njemački iseljenički tisak u Južnoj Americi pisao je slično. *Deutsche la Plata Zeitung* 9. kolovoza 1928. prenosi Mačekovu izjavu: "Danas je svakome jasno, da pjesnički ideal o jugoslavenstvu nema nikakove vrijednosti. Postoji samo srpski, hrvatski i slovenski narod. Neko narodno jedinstvo ne postoji! Na 20. lipnja je zapečaćen mučeničkom krvlju jedan žalosni odsjek hrvatske povjesti. Sloboda mora da se iznova izkupi borbom, kao što se je izkupljivala protiv Turaka, Austrijanaca i Madjara. Vodit će se takova borba, kakvu samo Hrvati znadu da vode, kojima će krv palih biti poticaj, da se makar sa najvećim žrtvama bore do konačne pobjede."¹⁹⁹

I austrijski tisak nepodijeljeno izražava razumijevanje za hrvatsku borbu te ujedno ističe značenje koje je Radić imao za europsko seljaštvo. *Neue Freie Presse* registrira da je hrvatsko ogorčenje na vrhuncu, a *Neues Wiener Tagblatt* piše kako je uspjeh hrvatske borbe životno pitanje opstanka jugoslavenske države.²⁰⁰ *Za Reichspost* Radićeva je smrt najteži udarac kojega je Kraljevina SHS pretrpjela: "Njegova sjena pruža iz groba prijeteći šaku protiv Beograda. Duh njegov ne mogu pograbit i zatvoriti, kako im je živi Radić dobro prorekao..."²⁰¹ *Arbeiter Zeitung* naglašava da je hrvatska žalost za Radićem dovela do odluke da ne popusti u borbi za punu slobodu i narodnu samostalnost.²⁰² Bečki list *Schönere Zukunft* tekst o Radićevu sprovodu završava mišlju: "Ako Beograd hoće i dalje da nastavi politiku grube sile nad hrvatskim narodom - ako hoće da i nadalje balkanizira stoljetnu kulturu, mjesto da ju prigrlji sebi u korist - onda mu je odzvonilo za uvijek."²⁰³

¹⁹³ Isto, 108.

¹⁹⁴ Isto, 110-111.

¹⁹⁵ Isto, 111-115.

¹⁹⁶ Isto, 121-122.

¹⁹⁷ Isto, 122.

¹⁹⁸ Isto, 123.

¹⁹⁹ Isto, 126.

²⁰⁰ Isto, 145-146.

²⁰¹ Isto, 146.

²⁰² Isto.

²⁰³ Isto, 147.

Iako je odmah nakon atentata *Giornale d'Italia* oštro osudio čin P. Račića i Radićev komentar događaja nazvao navještenjem rata,²⁰⁴ nekoliko tjedana kasnije talijanski se tisak pokazao opreznijim. *La Stampa* ističe da je Radić bio dobar Hrvat koji je na umu uvijek imao dobrobit seljaka. Njegovo obraćanje boljševičkoj Moskvi ne znači da je zagovarao komunizam, nego da je, ne poznavajući pravu narav sovjetskog režima, kušao zagovarati opće poboljšanje položaja seljaka.²⁰⁵ List *Dovere* sa simpatijama piše o Radiću i njegovoj ideji Hrvatske Seljačke Nezavisne Republike. Njegova smrt imat će silan odjek i dodatno zaoštriti krizu koja trese jugoslavenskom državom.²⁰⁶

Dok albanski nacionalistički *Bashkimi Kombetar* izražava duboku sućut s hrvatskim narodom i podsjeća da se Radić više puta založio za pravednu albansku stvar,²⁰⁷ bugarski *Otec Pajsij* oštro napada srpski šovinizam: "Srpski šovinizam posegnuo je i za životom svojih protivnika. Ta skrajnost je izključivo karakteristična za srpski šovinizam. Ubijstva su najobičnije njegovo sredstvo. Ta karakteristika nije samo obična krvožednost i zločinstvo. Ona je plod jednog nacionalnog odgoja, koji ide za tim, da utuvi u um svakog Srbina uvjerenje, da su svi Južni Slaveni pravi Srbi, da oni trebaju da se mirom ili silom sliju u jedan narod, s jednim jezikom pod jednim sceptom (žezlom). U toj velikosrpskoj ideji se fanatizira čitava srpska omladina i inteligencija."²⁰⁸ Budimpeštanski *Pester Lloyd* nije uvjeren da će proklamacija vodstva HSS kojom se pučanstvo poziva na mir, biti duga vijeka. Prije se radi o prividnom miru koji će najednom planuti, ne dođe li do pomirenja Beograda i Zagreba.²⁰⁹ *Pesti Náplo* Radića proglašava besmrtnikom. Iako je njegova politika bila u protimbi s mađarskim nacionalnim ciljevima, veličina mu se ne može poreći. Time što HSS nije izabrao novog predsjednika, htjelo se pokazati da Radić i dalje ostaje vođa Hrvata. Mrtvi vođa ne može pogriješiti. Iz njegove tjelesne smrti hrvatski narod crpe silnu moralnu snagu. Živi žive od njega, a sve više se širi legenda da je Radić kao uzor živio i umro za svoj narod.²¹⁰

Općenito govoreći, tisak zemalja, koje su se osjećale nezadovoljnima poredkom postignutim poratnim mirovnim ugovorima, bio je puno neskloniji Srbima i Jugoslaviji. Kiszling, citirajući pisanje *Pester Lloyd*a od 15. kolovoza 1928., ukratko napominje kako se u mađarskome tisku ocjenjivalo, da su se Hrvati ipak bolje osjećali u okviru zemalja krune Sv. Stjepana.²¹¹ U njemačkom je tisku Radić slavljen kao mučenik jedne ideje i skoro kao svetac. Talijanski su mediji nastupali staloženo, ali nisu mogli sakriti da se nadaju kako će se suprotnosti između Hrvata i Srba još više produbiti, stvarajući tako prigodu Italiji da iz toga izvuče korist za sebe.²¹² Talijansko je novinsko pokrivanje jugoslavenske krize bilo dirigirano iz Rima. Ukazivanjem na dramatičnost prilika u Jugoslaviji, Italija je htjela upozoriti na slabosti i trošnost francuskoga sustava sigurnosti, te steći vanjskopolitičku prednost. Sredinom srpnja, talijanski je novinar I. Zingarelli intervjuirao Mačeka, Predavca, Trumbića, Šufflaya i Pavelića. Svi su pokazali svoja tobožnja protalijanska osjećanja, ali su također svi izrazili zabrinutost zbog talijanskih pretenzija prema Dalmaciji. Trumbićeve federalističke koncepcije jedva su prikrivale separatizam, a Predavec, Pavelić i Šufflay bili su izrazito radikalni. Maček je ipak djelovao

²⁰⁴ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 53.

²⁰⁵ V. Radić, n. dj., 170-171.

²⁰⁶ Isto, 171-173.

²⁰⁷ Isto, 107.

²⁰⁸ Isto, 149.

²⁰⁹ Isto, 166.

²¹⁰ Isto, 167-169.

²¹¹ R. Kiszling, n. dj., 138.

²¹² Isto, 138.

najumjerenije. Zingarelli je ocijenio da kod tako mlakog vodstva HSS-a, ne treba očekivati hrvatski ustanak.²¹³ Procjene E. Morrealea koji se s Mačekom, Trumbićem i Pavelićem susreo nekoliko dana kasnije, bile su nešto drugačije. On je zaključio da je i Maček separatist, dodajući kako bi Trumbić i Pavelić mogli ustrojiti paralelnu odnosno posebnu vladu i sazvati Hrvatski sabor. Tomu u prilog išle su i vijesti o stvaranju hrvatsko-crnogorskog komiteta i Rochirina ocjena da je Radić potakao suradnju sa separatističkim snagama.²¹⁴

Početak srpnja, Mussolini je naložio generalnom konzulu u Zagrebu da uspostavi tješnje veze s hrvatskim vodstvom i da svojim informantima ulije nadu odnosno uvjeri ih u talijanske simpatije.²¹⁵ Istog je dana talijanskom ministru u Beču, Auritiju, naložio da stupi u dodir s hrvatskim emigrantskim vodstvom. Auritijev pouzdanik Vecchiarelli napokon se susreo s Perčevićem, koji ga je uvjeravao da Hrvati spremaju ustanak, iako ne u neposrednoj budućnosti. Skupštinski atentat i zbivanja u svezi s njim, dovela su, prema Perčeviću, do moralnog stapanja svih hrvatskih političkih snaga u jedinstven antisrpski blok. U idućoj je fazi to potrebno pretočiti u politički blok i ujedno stvoriti revolucionarnu organizaciju. Ipak će talijanska i mađarska pomoć biti nužna, a veliku prigodu on gleda u mogućem talijansko-jugoslavenskom ratu. Najbolja veza sa separatističkim snagama u Hrvatskoj, prema Perčeviću, jest A. Pavelić.²¹⁶

U drugoj polovici srpnja 1928. u Zagrebu su se dogodili pomaci značajni i za talijanske kombinacije. S Radićevim je potpisom u *Domu*, 24. srpnja objavljen Mačekom i Šufflayev članak pun simpatija prema Italiji, a talijanski je generalni konzul raspolagao obavijestima da se, u sklopu hrvatske akcije u inozemstvu, koja ima uslijediti radi pripravljanja terena za proglašenje hrvatske neovisnosti, Radić u razgovoru s Trumbićem i Pavelićem izjasnio u prilog suradnje s Italijom.²¹⁷ Rimu je to, dakako, odgovaralo. Poslanik Galli je držao kako potpora hrvatskim nastojanjima nije samo pitanje realne politike (otklanjanja opasnosti da Hrvati oslonac nađu u Austriji i Mađarskoj, što bi moglo predstavljati zametak restauracije Habsburške Monarhije), nego i pitanje morala.²¹⁸ Gubeći postupno potporu Britanije, koja se ponovno okretala Francuskoj, Mussolini je u kolovozu 1928. razmišljao da - u funkciji talijanske vanjske politike - podupre hrvatske zahtjeve pred Društvom naroda,²¹⁹ a u rujnu ocjenjivao kako je "priznanje hrvatskih prava" zapravo "jedino" moguće rješenje jugoslavenske krize. Italija će ipak sačekati da situacija sazrije.²²⁰

Talijanska je diplomacija - nesigurna o pravima nakanama vodstva HSS i svjesna toga da je Pribičević u svakom slučaju za Jugoslaviju - bila čvrsto uvjerena kako će Francuska i Britanija učiniti sve da Jugoslavija opstane, a istodobno je strahovala kako će se Hrvati ipak okrenuti Mađarima i Austriji, te tako doći u njemačku, a ne talijansku interesnu sferu.²²¹ Ipak je Mussolini u kolovozu 1928. računao na talijansko-mađarsku suradnju.²²² Previranja u Hrvatskoj i novu fazu nestabilnosti Jugoslavije odlučio je iskoristiti radi postizanja davnog cilja: ne razbijanja Jugoslavije, nego njezina istrgnuća iz francuskog zagrljaja, što bi Italiji omogućilo razbijanje Male Antante i dominantan položaj u jugoistočnoj Europi. Samo u tom svjetlu ga je

²¹³ IDDI, 7, VI, dok. 469, 494. J. J. Sadkovich, n. dj., 60.

²¹⁴ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 60-61.

²¹⁵ IDDI, 7, VI, dok. 456, 457, 458, 462, 504, 512. J. J. Sadkovich, n. dj., 58-59.

²¹⁶ J. J. Sadkovich, n. dj., 59.

²¹⁷ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 61-62.

²¹⁸ IDDI, 7, VI, dok. 522. J. J. Sadkovich, n. dj., 67-68.

²¹⁹ IDDI, 7, VI, dok. 564, 604, 609, 610, 618, 634, 677. (v. i 600, 632, 641, 582). Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 69.

²²⁰ IDDI, 7, VI, dok. 641, 649, 651, 652, 655, 658. Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 69.

²²¹ J. J. Sadkovich, n. dj., 70. Usp. IDDI, 7, VII, dok. 2, 3, 4.

²²² Usp. E. Milak, n. dj., 45.

doista zanimala potpora hrvatskom pokretu. Stoga je hrvatske prvake koncem 1928. odlučio konzultirati o njihovim pogledima na eventualno produljenje jugoslavensko-talijanskog ugovora o prijateljstvu. To što se u Zagrebu tumačilo kao talijansko simpatiziranje s hrvatskim zahtjevima, u biti je bio jasan znak Beogradu da Italija više ne će prihvaćati sporazume koji ne bi eliminirali francuski utjecaj. Beograd se morao odlučiti između Francuske i Italije. Međutim su unutarne, i političke i gospodarske teškoće Italije, kao i potpora, koju je uskoro uvedeni diktatorski režim u Jugoslaviji doživio u svijetu, ubrzo ohladile talijanske planove.

Počeci organiziranja oružanog otpora: Hrvatski domobran

"Hrvati su pacifisti i stoga nisu opasni"

(Aleksandar Karadžević, 1928.)

Nakon atentata, hrvatski su nacionalisti odlučili preuzeti političku inicijativu. "Umorstvo od 20. VI. 1928." - piše Dido Kvaternik – "preko noći je promijenilo politički položaj u Hrvatskoj. Hici u Skupštini namijenjeni svim Hrvatima uspostavili su spontano slogu i jedinstvo u mjeri, kakve u našoj novijoj povijesti ne nalazimo primjera. Mirotvorstvo, koje je kao posljedica rata i Radićeve nauke dominiralo našim političkim životom, iščezlo je u širim narodnim slojevima. Hrvatsku je obuzeo revolucionarni val. Nu događaji su zatekli naš vodeći politički sloj potpuno nepripravnim."²²³ Poznati hrvatski jezikoslovac B. Klaić piše kako je nakon skupštinskog atentata jedna misao bila zajednička čitavoj Hrvatskoj: nikad više u Beograd. Očekivalo se da će vodstvo zatrubiti poziv na ustanak.²²⁴ Maček se prisjeća kako je "cijela [je] Hrvatska bila u neopisivom uzbuđenju, te je postojala bojazan da svaki čas može negdje doći do oružane pobune."²²⁵ Međutim, vodstvo HSS-a se u novim prilikama nije snalazilo. I Keršovani bilježi kako je SDK morala "upregnuti sve snage da zaustavi taj veliki val ogorčenja", koji je prijetio ustankom.²²⁶

Kako je režim hrvatske prosvjednike pokušavao diskreditirati optužbama o filokomunizmu, zajednički je odbor akademskih društava to opovrgao, dodajući da su komunisti sudjelovali u demonstracijama, što pokazuje da su i oni ogorčeni i kao ljudi i kao Hrvati.²²⁷ Produbljenje pobune, pa čak i ustanak, očekivali su i mnogi strani promatrači. U najmanju ruku bili su sigurni, poput talijanskoga generalnog konzula u Zagrebu, kako su režimske tvrdnje o komunističkoj potki zagrebačkih demonstracija najobičnija izmišljotina i kako je sasvim jasno da

²²³ E. D. Kvaternik, *Trumbić spram politike...*, n. dj., 199.

²²⁴ Bratoljub Klaić, *Jedna mladost u sjeni Stjepana Radića*, Forum JAZU, X/1971, 1-2, 81.

²²⁵ V. Maček, n. dj., 82.

²²⁶ Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata*, u: *Kulturne i povijesne teme*, Izbor iz djela, izd. Čakavski sabor Pula - Otokar Keršovani Rijeka - Istarska naklada Pula - Edit Rijeka, Pula-Rijeka, 1979. 412-413.

²²⁷ F. Tuđman, n. dj., I., 513.

će atentat i događaji nakon njega, pridonijeti radikalizaciji Hrvata i jačanju separatističkih krugova.²²⁸

I Radić je, izgleda, razmišljao o drugim oblicima borbe. Nakon atentata je, prema I. Krajaču, izjavio: "Čim potpuno ozdravim, moramo poduzeti neke reforme u našem dosadašnjem političkom shvaćanju i radu. I to mi (tj. hrvatska seljačka stranka i hrvatski pokret) moramo na prvom mjestu napustiti naš dosadanji pacifizam, jer to ne vodi do uspjeha, pogotovo gdje protivnik nastupa s drugim sredstvima. Mi se moramo boriti jednakim sredstvima, kojima se proti nama nastupa, jer samo tako se može borba proti nama paralizirati. Samo borba s jednakim sredstvima vodi do uspjeha, ne pasivnost, koju tumače kao našu slabost i nesposobnost, radi čega primamo samo udarce. Druga temeljna točka našega programa, koju moramo reformirati jest: slavenstvo i naš odnos prema njemu. Mi smo od slavenstva i u ime slavenstva kao Hrvati doživjeli ono i onako, što i kako tokom cijele svoje historije nismo još bili doživjeli. (...) Kao treću reformu naveo je: Mi se moramo u našoj borbi osloniti od sada na sve naše staleže, a ne samo na jedan - seljački - kao do sada. (...) Jošte je govorio o tadanjoj aktualnoj političkoj situaciji i konkretnim planovima, pa je zaključio doslovce: 'U Beogradu nemamo uopće više što da tražimo'".²²⁹ Krajačeve su riječi kasnije, nakon uspostave NDH, potvrdile skoro istovjetne izjave Miška Račana i Krešimira Devčića, novinara *Narodnoga vala*.²³⁰ Prema nekim je svjedočenjima Radić kanio po ozdravljenju otputovati u Ameriku.²³¹

Iako u nizu izjava za inozemni tisak nastupa vrlo oštro, njegovi zahtjevi ne idu dalje od preuređenja Jugoslavije u personalnu uniju.²³² Maček u svojim uspomenama tvrdi kako mu je Radić na sâm dan atentata kazao: "Slušaj, nakon ovoga što se dogodilo, s njima išta ili ništa. Možda zajednički vanjski poslovi i zajednička obrana, a možda ni to ne. Uostalom, sve ovisi o prilikama, a ti si dosta pametan pa te ne trebam učiti. Jedino te molim, ostani vjeran pacifističkom načinu borbe kako sam je i ja vodio."²³³ Neovisno o tome koliko ovo svjedočenje bilo točno, vodstvo Hrvatske seljačke stranke se (na Radićev poticaj ili bez njega) odlučilo za nastavak borbe mirotnim sredstvima, a ujedno i za učvršćenje suradnje s Pribičevićem i SDS-om. U tom stilu je intonirana i Mačekova izjava beogradskom dnevniku *Politika*. On konstatira da je skupštinski atentat poništio sva postignuća zbližavanja Hrvata i Srba i tu činjenicu ništa više ne može promijeniti. U nastavku izjave Maček, međutim, upozorava kako je atentat zapečatio zbliženje, pa čak i duhovno jedinstvo Hrvata i prečanskih Srba.²³⁴ Time je jasno nagovijestio da vodstvo HSS kani nastaviti suradnju s Pribičevićem, što je drugim riječima značilo da ne pomišlja na razbijanje Jugoslavije. Spontani revolt koji je nastao u narodu i koji je bio vrlo prikladan za provođenje tzv. socijalnog bojkota, tj. neplaćanje poreza i građanski neposluh, vodstvo HSS-a nije htjelo iskoristiti u pravcu radikalizacije. Naprotiv, na svaki pokušaj organiziranja mladeži, stranačko je vodstvo reagiralo pozivima da se redarstvu preda svatko, koji

²²⁸ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 54.

²²⁹ Ivan Krajač, *Dvije političke sinteze*, Hrvatska revija, god. XI., br. 11/1938., Zagreb, studeni 1938, 566-567. Tvrdi da to prije uspostave NDH nije mogao iznijeti u javnost, Krajač je 1943. ustvrdio i kako je Radić s cijelim hrvatskim narodnim zastupstvom kanio otići u emigraciju, iz koje bi se vratio samo u neovisnu hrvatsku državu. (*Hrvatski narod*, Zagreb, 20. lipnja 1943. Usp. *Spremnost*, br. 70/II., Zagreb, 27. lipnja 1943., s. 3.)

²³⁰ *Hrvatski narod*, Zagreb, 8. kolovoza 1943. Usp. *Spremnost*, br. 75/II i 77/II, Zagreb, 1. i 15. kolovoza 1943.

²³¹ I. Mužić, n. dj., 249.

²³² Isto, 254-255.

²³³ V. Maček, n. dj., 77-78.

²³⁴ *Politika*, god. XXV/1928, br. 7243, 1.VII.1928. (Prema: I. Mužić, n. dj., 248.)

izaziva povicima (sic!) ili se na bilo koji drugi način sumnjivo vlada. Pokušaje organiziranja borbenih organizacija prvaci HSS odmah su suzbijali.²³⁵

Mladež je, međutim, postajala sve borbenija. Nekoliko dana prije Radićeve smrti, 4. kolovoza, pripadnik Mladeži HSS-a, Josip Šunić, na početku Jurišićeve ulice u Zagrebu ustrijelio je srpskoga novinara Vladimira Ristovića, koji je u beogradskom listu *Jedinstvo* prije atentata pozivao na Radićevo umorstvo,²³⁶ a kad su 33 narodna zastupnika "Saopštenjem" od 22. lipnja izrazila svoje ogorčenje zbog skupštinskog atentata te sućut hrvatskom narodu, HSS-u i Seljačko-demokratskoj koaliciji, Ristović je taj čin nazvao "najvećim zločinom izdajstva, laži i sramote", pozivajući da se protiv potpisnika primijeni Zakon o zaštiti države.²³⁷

Hrvatske kulturne udruge odlučuju prekinuti svaku suradnju s Beogradom i tamošnjim "poklonicima ubijstva, pljačke i korupcije," naglašavajući kako je kulturna suradnja sljedbenika zapadne kulture sa sredinom, u kojoj je niknuo strašni skupštinski zločin, nemoguća.²³⁸ Pola milijuna ljudi na Radićevu pogrebu i pristupanje zastupnika Hrvatskoga bloka u klub zastupnika SDK, nedvojbeno su upućivali na to da su se izjalovile nade režima kako će Radićeva smrt dovesti do slabljenja hrvatske fronte i rastakanja oporbe. Nasuprot tome, Radićeva je smrt predstavljala vrhunac sloge. Ona je simbolično, nakon toliko vremena, ujedinila sve hrvatske krajeve. Suvremenici su toga, nema dvojbe, bili svjesni. Na žalobnoj sjednici, održanoj 11. kolovoza 1928., Maček najavljuje nastavak hrvatske borbe, ali pri tome ne dovodi u pitanje jugoslavensku državu. Hrvatska seljačka stranka, na temelju Radićeva nauka, ide za stvaranjem slobodne hrvatske države. Taj pojam isključuje zajednicu koja bi značila ograničenje hrvatske slobode "u korist ma kojeg člana zajednice, nego jedino u korist zajednice kao takove". Međutim, i u toj zajednici Hrvatska hoće sačuvati svoju slobodu i ravnopravnost, pa će u tom smjeru predvoditi i borbu za slobodu i ravnopravnost "svih ostalih historijskih odnosno nacionalno-političkih individualiteta."²³⁹

Javnost je s velikom pozornošću pratila izjave i javne istupe istaknutih političara. Imenovanje Korošćeve vlade Trumbić je popratio riječima kako promjena vlada u Beogradu ima samo relativno značenje za hrvatski narod. Njegovo (i Pavelićevo) inzistiranje na državnoj samostalnosti Hrvatske u izjavama stranim novinarima posebno je brinulo Mačekove koalicijske partnere, samostalce. Pribićević je igrao važnu ulogu u obuzdavanju hrvatskoga separatizma i radikalizma. U izjavi za bečki list *Neue Freie Presse*, sredinom kolovoza 1928., on izravno, ali ne spominjući im imena, kritizira Mačeka i Predavca koji su govorili o samostalnoj Hrvatskoj i personalnoj uniji s Beogradom, ističući da "idu predaleko", jer cilj SDK nije razaranje, nego rekonstrukcija jugoslavenske države, koja bi imala dovesti do federalističkog ustroja i osiguranja

²³⁵ Upozorenje vodstva HSS, *Jutarnji list*, god. XVII, br. 5933, 12.VIII.1928. B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 532-534.

²³⁶ Ristović je u jednom tekstu "Zdepana" Radića nazvao "najvećim čudovištem i dvadesetog veka i grčke mitologije", pitajući se je li dopustivo da jedna takva nakaza ponizuje "idealnu i herojsku istoriju Srbije, nesumnjivo, jednu od najveličanstvenijih povesnica svih vremena i svih naroda". (*Hrvatskim mučenicima*, II. izd., priredio Predrag Raos, Azur journal, Zagreb, 1991., 115-116.)

²³⁷ N. Jovanović, n. dj., 63.

²³⁸ Izjavu *Prosvjetnog saveza* od 5. srpnja 1928. potpisali su predstavnici društava: *Hrvatska žena*, *Hrvatski sokolski savez*, *Braća hrvatskog zmaja*, *Hrvatski pjevački savez*, *Hrvatska ženska katolička sveza*, *Matica hrvatskih kazališnih dobrovoljaca*, *Matija Gubec*, *Napredak*, *Hrvatski skautski savez*, *Seljačka sloga*, *Udruga učiteljica*, *Hrvatski radiša*, *Narodna zaštita*, *Hrvatsko starinarsko društvo*, *Pučko sveučilište*, *Ženska udruga za ušćuvanje hrvatske narodne umjetnine*, *Hrvatski katolički savez* i *Pokret za trezvenost*. (R. Horvat, n. dj., 394-396.)

²³⁹ *Narodni val*, god. II., br. 186, 12.VIII.1928. Usp. V. Maček, n. dj., 79. Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941, Iz povijesti hrvatskog pitanja*, I/II, Liber, Zagreb, 1974., sv. I., 5-6.

autonomnog razvitka svih naroda.²⁴⁰ Istaknuti su samostalci još uvijek bili na izrazito unitarističkim pozicijama. U agitaciji uoči splitskih općinskih izbora, splitski je samostalac Grisogono na oblasnoj skupštini SDS-a, održanoj 1. studenoga u Splitu naglasio kako je SDK ustrojena radi suzbijanja srbijanske hegemonije, te europeiziranja i demokratiziranja države. U toj borbi neki prelaze u drugu krajnost, pa prijeti opasnost obnavljanja "plemenskog nacionalizma". SDS se protivi stvaranju kako hrvatske republike, tako i Velike Srbije: "U ovoj teškoj borbi protiv hegemonije, da u državi zavlada bratstvo i sloga, nameće nam se i dužnost, da spriječimo rušenje temelja unitarizma, na kojemu je stvorena ova država... Mi ćemo imati snažnu ruku da spriječimo i da se borimo protiv bilo koga, koji bi htio da sunovrati u jaz ovu državu. U ovoj borbi koja nam je nametnuta mogu mase zaludjeti, ali mi moramo uvijek da sretno kormilarimo i da sačuvamo pod svaku cijenu jedinstvo države".²⁴¹

Iako su koraci vodstva SDK nedvojbeno prigušili ogorčenje hrvatske javnosti, oni ga nisu mogli posve ugušiti. Ratifikacija Nettunskih konvencija u krmjoj Narodnoj skupštini 13. kolovoza 1928., pouzdano je upućivala na nastavak bezobzirne beogradske protuhrvatske politike. Spekuliralo se čak da Beograd tim činom zapravo priznaje kako računa na raspad Kraljevine SHS, pa stoga hoće oslabiti Hrvate i na ime ustupaka Rimu u hrvatskim krajevima, ostvariti eventualne dobitke u Albaniji. Taj postupak je, prema Pribićeviću, beogradska najava "borbe do istrage". Sâm će Beograd koji izaziva takvu borbu, "morati snositi i posljedice takvog rada".²⁴² Da netaktično i izrazito protuhrvatsko potvrđivanje Nettunskih konvencija u napetoj atmosferi nakon Radićeva sprovoda ima, između ostaloga, i svrhu uplašiti Hrvate talijanskim imperijalizmom, potvrđivali su i napisi u tisku, u kojima se isticalo da amputacija ili odvajanje Hrvatske od Jugoslavije u biti znači zadovoljenje talijanskih i mađarskih interesa, dok bi Hrvatima preostale samo mrvice.²⁴³ Jugoslavenski je, a posebno zagrebački tisak, nizom članaka tijekom kolovoza 1928. godine upozoravao na to da Francuska prepušta Balkan Italiji. Istodobno se pisalo o sve intenzivnijoj slovačkoj borbi za samostalnost i hrvatskim simpatijama za Slovake predvođene Andrejom Hlinkom. Pribićević je, u beogradskoj *Politici* 7. rujna 1928. podsjetio kako je jugoslavenska država stvorena međunarodnim ugovorom, pa je "veliko [je] pitanje, da li bi njeno rasturanje moglo da ostane unutrašnje pitanje".

U uzavreloj atmosferi, Pavelić je Radićevu političku oporuku izrazio riječima da Hrvati više nikad nemaju što tražiti u Beogradu. Štoviše, dodao je u razgovoru za mađarski list *Pesti Hirlap* od 17. kolovoza 1928., hrvatski se narod zbio oko Radićeva duha. Vodstvo poznaje njegove smjernice i ne će ih napustiti. Radićeve smjernice, prema Paveliću, idu za stvaranjem hrvatske neovisnosti u unutarnjim pitanjima, te postignućem vanjskopolitičke neovisnosti do stupnja na kojem Hrvatska može razvijati odnose sa susjedima sukladno vlastitim, a ne tuđim interesima.²⁴⁴ Jedino što eventualno može vezati Hrvatsku i Srbiju - ističe Pavelić - jest personalna unija. Takvo bi rješenje bilo sukladno i međunarodnim ugovorima, kojima je Kraljevina SHS nastala, a odgovaralo bi i interesima Europe, čije javno mnijenje Hrvate s pravom smatra miroljubivim i konstruktivnim čimbenikom. Glasovi o pokušaju amputiranja dijela hrvatskog teritorija, kao sredstva za stvaranje Velike Srbije, nisu od danas. Ideja

²⁴⁰ Usp. F. Tuđman, n. dj., I., 538-539.

²⁴¹ *Jadranska pošta*, br. 254 od 2. studenoga 1928. P. Krolo, n. dj., 149.

²⁴² Usp. F. Tuđman, *Slom vidovdanskog parlamentarnog centralizma...*, n. dj., 89.

²⁴³ *Novosti*, god. XXII., br. 225., Zagreb, 15.VIII.1928. F. Tuđman, *Hrvatska...*, n. dj. I., 538.

²⁴⁴ I Trumbić je dijelio Pavelićevo mišljenje da je srpski monopol na vođenje vanjske politike najviše stajao hrvatski narod. "Nepovoljne posljedice te politike osjetili smo (mi) Hrvati" - piše Trumbić 1933. - "osobito na Jadranu. Ukupni njen rezultat da se konkretno izraziti činjenicom, da se ova država nalazi trajno u napetim odnošajima, manje više, sa svih sedam susjednih država..." (Lj. Boban, *Prilozi...*, 46b.)

amputacije ima osmogodišnju povijest, a njom se pozabavio već prvi predsjednik jugoslavenske vlade, Stojan Protić. S obzirom na to da je mađarskog novinara zanimalo kako će Hrvati postupiti odbije li Beograd njihove zahtjeve, i hoće li se u tom slučaju poslužiti drugim sredstvima, Pavelić je izjavio kako o "eventualnoj uporabi drugih sredstava" nije ovlašten govoriti.²⁴⁵ Time nije samo priznao Mačekovo vodstvo, nego i istakao slogu hrvatskih redova, te ujedno ostavio prostor i za razmišljanje o mogućnosti da Hrvati prionu drugim sredstvima borbe, što se moglo koristiti radi pritiska na Beograd.

Na sjednici Građanskoga kluba HSP-a, nekoliko dana kasnije, Pavelić je, navodeći izjave nekih stranih političara i pisanje inozemnog tiska, izrazio uvjerenje kako i u inozemstvu sazrijevaju prilike za reviziju poratnih mirovnih ugovora i njima stvorena stanja. Bez obzira na to što se danomice množe vijesti o simpatijama za hrvatsku borbu, inozemnu javnost valja još temeljitije upoznavati s prilikama u jugoslavenskoj državi. Stoga je Krnjevićev put na zasjedanje Interparlamentarne unije u Berlinu nužan. S druge strane, naglašava Pavelić, i u Hrvatskoj postoje pokušaji da se oslabi zajednička fronta svih hrvatskih političkih snaga, pa tako zagrebačke *Novosti* podmeću kukavičje jaje, pisanjem da nova hrvatska politika ne smije krenuti pravaškim smjerom, jer da je on srbožderski. Na te je invektive odgovorio dr. M. Budak, a njegov je tekst odraz pravaške politike, koja je upravljena na slogu svih Hrvata i konačno rješenje hrvatskog pitanja.²⁴⁶

Zbog svih je tih previranja Poslovni odbor Hrvatske stranke prava odlučio sazvati širu stranačku konferenciju za 1. rujna 1928. u Zagrebu, na kojoj se vijećalo o važnim pitanjima, između ostaloga i o stvaranju i formalno jedinstvenoga hrvatskog pokreta. Pavelić je ovlašten za poduzimanje svakoga koraka, koji bi vodio prema stvaranju neovisne hrvatske države. Za sutra, 2. rujna, urečen je Drugi sabor izaslanika Hrvatske pravaške radničke omladine (HPRO). Osim zaključka da se dan pogibije Eugena Kvaternika ubuduće slavi kao hrvatski narodni blagdan, sabor je donio odluku o započinjenju otvorene oružane i revolucionarne borbe protiv srpske hegemonije i nasilja, te pozvao sve omladinske organizacije na slogu i zajedništvo. Zaključeno je, također, da makar silom treba spriječiti svaki pokušaj sporazuma sa Srbima.²⁴⁷

Sloga hrvatskih političkih snaga narušena je, dakle, svega nekoliko tjedana nakon Radićeve smrti. Vodstvo HSS-a, pod utjecajem samostalaca, nizom apela obraća se hrvatskoj javnosti, napose ciljajući na mladež, te poziva na mir, pokoravanje vlastima i onemogućenje svih oblika revolucionarne borbe.²⁴⁸ Tako savez HSS-a i SDS-a u biti paralizira hrvatsku borbu, jer se poziva na moralni kapital, koji je Radić, unatoč ranijim godinama kolaboracije s beogradskim režimom, ponovno stekao, postavši s drugovima žrtvom skupštinskog atentata. Dok između članica SDK postoji čvrst savez i sloga u pogledu borbe protiv hegemonističkoga beogradskog režima, u pitanjima od strateške važnosti u pravilu nema bliskosti mišljenja. HSS zagovara federalističko preuređenje jugoslavenske države, a u nekim nastupima stranačkih prvaka prilično jasno se nazire i težnja za njezinom konfederalizacijom odnosno pretvaranjem u personalnu uniju. SDS sustavno, međutim, nastupa protiv bilo kakve internacionalizacije hrvatskog pitanja i vrlo nerado gleda na radikalizaciju stajališta unutar Koalicije, smatrajući da je ona posljedica djelovanja "frankovaca" odnosno Pavelića i, u manjoj mjeri, Trumbića. Pribičević i drugovi su također protiv federalizacije Jugoslavije, držeći očuvanje Kraljevine SHS svojom primarnom

²⁴⁵ A. Pavelić, n. dj., 375-377. Razgovor je dijelom tiskan i u *Hrvatskom pravu*, br. 5157. od 25.VIII.1928.

²⁴⁶ *Hrvatsko pravo*, br. 5175. od 25.VIII.1928. A. Pavelić, n. dj., 378-382.

²⁴⁷ M. Bzik, *Ustaška borba*, 66-70.

²⁴⁸ U *Narodnom valu* su 1. rujna 1928. objavljeni zaključci Poslovnog odbora SDK, upravljani na sprječavanje otpora vlastima i onemogućenje pozivanja na revolucionarnu borbu.

zadaćom, a njezinu decentralizaciju i depolitizaciju državne uprave najdjelotvornijim sredstvom za konsolidaciju države. Tek nakon nekoliko godina će samostalci, a i tada iz taktičkih razloga, prihvatiti federalističko rješenje. Da su sebe promatrali kao uže kojim će čvrsto vezati hrvatski brod uz jugoslavensku obalu, samostalci su pokazali potkopavanjem svih pokušaja internacionalizacije hrvatskog pitanja neposredno nakon atentata.

Hrvatski nacionalisti, međutim, ne prihvaćaju nikakve federacije ni konfederacije. Po naravi stvari, najveće je vrenje na Sveučilištu i u omladinskim organizacijama. Na skupštini ujedinjene hrvatske mladeži, na kojoj su 30. rujna 1928. sudjelovali predstavnici Saveza Hrvatske Pravaške Republikanske Omladine, Omladine HSS, Omladine HFSS i "Hrvatske mladice", donesena je sljedeća rezolucija:

"Hrvatska omladina svijesna historijskih časova u kojima živi, okupila se je pod jednom zastavom bez razlike stranaka, da manifestira svoju jednodušnost i da uz bok političkog vodstva hrvatskog naroda dušom i tijelom pomogne ciljevima svetih narodnih hrvatskih ideala.

Hrvatska omladina, kao jedna borbena falanga stajati će na braniku svih kulturnih i opće nacionalnih pitanja hrvatskoga naroda, te će neustrašivo, pred svim i svakim ne samo riječju zastupati interese hrvatskoga naroda, nego je spremna, da i svojim životima dokaže spremnost, da će do potrebe i krvlju zapečatiti svoj zavjet, te na žrtveniku domovine položiti i najveće žrtve.

Hrvatska omladina vjerna hrvatskom mučeniku Stjepanu Radiću i njegovim drugovima Pavlu i Gjuri, zavjetuje se, da je spremna osvetiti nevino prolivenu krv u beogradskoj skupštini te neustrašivo stoji na braniku samostalne hrvatske države, pa će u temeljima slobode svoga hrvatskoga naroda položiti i svoje živote.

Ne boji se beogradskih prijetnja, ni tamnica, pa ni samih vješala, jer je riješena, da je sloboda domovine preča od svih žrtava mladih života.

Naša borba neka bude sadržana u geslu potomaka Matije Gubca: 'KRV TVOJA PRAVEDNA NA UBOJICE I DJECU NJIHOVU.'²⁴⁹

U takvoj je atmosferi, s krupnim, vjerojatno i presudnim Pavelićevim udjelom, 1. listopada 1928. i formalno utemeljen *Hrvatski domobran*, udruga kojoj je statutarna svrha izražena nedužnom formulom o razvijanju tjelesnog i duševnog zdravlja svojih članova.²⁵⁰ Pravi smisao utemeljenja te organizacije Pavelić objašnjava na sastanku, održanome sredinom listopada u prostorijama HSP-a na Jelačićevu trgu. Ocijenivši da je atentatom na Radića i drugove stvoren veliki i posvemašnji duhovni lom između Hrvatske i Srbije, Pavelić izražava uvjerenje da Srbija nikad mirnim putem ne će pristati na pravedno rješenje hrvatskog pitanja. Svi glasovi koji tvrde protivno, plasirani su iz Beograda samo radi umirenja Hrvata, pridobivanja međunarodne javnosti i dobivanja na vremenu. Stoga je suvišno, glupo i zločinački nastaviti samo dosadašnjim načinom borbe, jer se novinstvom, govorima, zapisnicima i demonstracijama ne će moći "Srbe iztjerati iz naše zemlje niti uzpostaviti hrvatsku državu". Svi njegovi i Trumbićevi koraci ostali su bez ploda. Sad je to prijelazno vrijeme, koje je bilo potrebno za pripremanje hrvatske i svjetske javnosti, konačno prošlo "i mi sada moramo preći u posvemašnju revolucionarnu borbu. To moramo učiniti čim prije, jer po svemu sudeći, Beograd nam naskoro

²⁴⁹ Rezoluciju je u ime sveučilišne organizacije HSS-a potpisao Cvjetko Hadžija, u ime građanske omladine HSS-a Ivan Brkić, u ime sveučilišne i građanske omladine HFSS-a Angelo Rittig, u ime sveučilišne i građanske omladine HPRO-a Branimir Jelića, a u ime Hrvatske mladice Mladen Lorković. (*Starčević*, god. III., br. 19, Zagreb, 2.X.1928. Usp. B. Jelić, n.dj., 267-268.

²⁵⁰ B. Jelić tvrdi da je ideja o utemeljenju *Hrvatskog domobrana* potekla iz splitske gimnazije i da ju je prihvatio Savez Hrvatske Republikanske Pravaške Omladine, koji je pozvao Pavelića da se stavi na čelo udruge. (B. Jelić, n. dj., 23.)

sprema neugodna iznenađenja, a možda i nove zločine. On se je takodjer ovih nekoliko mjeseci" - s pravom ocjenjuje Pavelić - "spremao za ono, što ima nadoći, i za njega je izgleda prelazno vrijeme završeno i sada se sprema na navalu. Mi moramo takodjer biti spremni - ako ne odmah za navalu - a to barem za čestitu obranu."

U nastavku govora on naglašava kako je za nove oblike borbe pripremljeno tlo i u narodu i u svijetu. Pod hrvatski će barjak biti pozvani svi drugi čestiti hrvatski borci i izvan pravaških redova, jer se sada ne stvara stranka, niti se svojata monopol na borbu. Stvara se jedan sveopći, narodni hrvatski osloboditeljski pokret u kojem ima mjesta za svakoga odlučnog i nepopustljivog borca za hrvatsku slobodu i državnu samostalnost na cjelokupnome povijesnom i etničkom teritoriju.²⁵¹ S obzirom na revolucionarno raspoloženje hrvatske javnosti, borba će biti uspješna i - ne bude li zapreka od strane službenog vodstva SDK ili drugih čimbenika hrvatske politike - organizacijski će rad biti brzo priveden kraju, pa će se Hrvati moći oduprijeti novomu srpskom napadaju. Ako drugi hrvatski čimbenici spriječe ovo djelo iz stranačkih ili osobnih razloga, bit će odgovorni za posljedice. Pravaši su voljni na ustupke drugim hrvatskim strankama, pa će kao znak dobre volje utrnuti javni rad pravaške mladeži i njezino glasilo. Unatoč tome što je pojam starčevićanstva bezuvjetno pozitivan, a ime Hrvatske stranke prava lijepo, nova borba se ne smije voditi pod stranačkim imenom, koje bi moglo dovesti do novih unutarhrvatskih podjela. Stoga je za ostvarenje te borbe najprikladnije jedno jasno i stranačkim konotacijama neopterećeno ime - *Hrvatski domobran*.²⁵²

U sutrašnjem broju *Starčevića*, glasila Saveza Hrvatske pravaške republikanske omladine izvješćuje se o skupštini udružene hrvatske mladeži, koju okuplja jedna misao: "Samo na krvi niče sloboda naroda. Krvavi lipanj traži osvetu. Hrvatska mora biti slobodna i samostalna", a udružena mladež želi preuzeti ulogu osvetnika lipanjskih žrtava.²⁵³ Iako je policija ubrzo zabranila njezin rad, organizacija i dalje nastavlja ilegalno djelovati, a 16. studenoga 1928. pojavljuje se i prvi broj istoimenog glasila. Naime, zadnji, 22. broj lista pravaške mladeži, *Starčević*, izišao je početkom studenoga. Zabranjen je i izišao s bijelim prostorima, tiskan kao br. 22a.²⁵⁴ U tom je broju najavljeno pokretanje novog lista, koji se pod imenom *Hrvatski domobran*

²⁵¹ Koja je područja smatrao povijesno i etnički hrvatskima, Pavelić je izrazio u jednom tekstu objavljenom 25.VIII.1928. u *Hrvatskom pravu*. Nedvojbeno hrvatska područja su: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina, bez obzira što su neki dijelovi tih područja povremeno, pa i na dulje vrijeme dolazili pod tuđinsku, tursku ili mletačku vlast. (A. Pavelić, n. dj., 378-382.)

²⁵² A. Pavelić, n. dj., 383-387. Obrambeni značaj organizacije naglašen je ne samo Pavelićevom izjavom o "čestitoj obrani", nego i izborom imena *Hrvatski domobran*. U uvodniku prvog broja istoimenog glasila stoji:

"Svi osjetismo potrebu, da se u Hrvatskoj počme ozbiljnije raditi. Svi osjetismo i saznasmo, da je jedina nada naša jakost organizirane hrvatske mladosti. (...) Za to se je hrvatska mladost počela organizirati u jedinice hrvatske borbe; u jedinice, koje ne traže kuglice, nego srca; jedinice koje ne poznaju duge govore, nego posluš, jedinice koje ne znaju za nadmudrivanja, nego disciplinu. (...) Dom naš stoji na udaru neprijatelja naših, mnoge je nepogode pretrpio; mladost hrvatska vidi, da je b[il]jede i patnja bilo dosta; mladost vidi da se dom nalazi u silnoj opasnosti i za to mladost ustaje, da dom svoj brani.

Hrvatski Domobran za to je tu, kao utjelovljenje ove borbe za obranu.

Hrvatski Domobran je tu, da bude glas domobrana iz čitavog neprijepornog hrvatskog teritorija. (...) Na Domobran će navaljivati sve podzemne đavolske sile koje vjekovima rade proti slobode Hrvatske, ali će sve biti uzalud. Hrvatski Domobran je gvožđe, koje ne će samo polomiti zube onima koji se usude dirnuti u nj..." (B. Jelić, n. dj., 616-617.)

²⁵³ *Starčević*, br. 19/III., Zagreb, 2. listopada 1928.

²⁵⁴ Na naslovnoj stranici *Starčevića* br. 22a/III. otisnut je tekst *Kunemo se... Živa Hrvatska mrtvim velikanima*. U njemu mladež priseže da će osvetiti žrtve "bratstva", ističući kako Hrvati trebaju baciti

pojavljuje 16. studenoga. I ta činjenica potvrđuje, da su u osnivanju ove organizacije i pokretanju novog lista središnju ulogu imali pravaški krugovi. Posljednji, šesti broj izišao je 22. prosinca 1928. i tiskan je navodno u 30.000 primjeraka.²⁵⁵

Mijo Bzik, jedan od najbližih Pavelićevih suradnika i službeni kroničar Ustaškog pokreta, tvrdi da je, osim potrebe obrane Hrvata od predstojeće srpske navale, Pavelića na utemeljenje *Hrvatskog domobrana* potakla želja okupiti "cijeli hrvatski narod u jedan oslobodilački pokret", jer je on bio protivnik strančarstva i uvijek pripravan poduzeti korake kako bi se "stranačka razgloženost u Hrvatskoj otupila", a druga sredstva za premoštenje tog jaza nisu se pokazala djelotvornima.²⁵⁶ Smisao ustrojenja omladinske borbene organizacije ne sastoji se u stvaranju paralelnoga političkog čimbenika u Hrvatskoj, nego, naprotiv, u tome da ona u borbi za slobodu Hrvatske stane "uz bok hrvatskom narodnom vodstvu."²⁵⁷ To je posljedica uvjerenja da se hrvatsko pitanje ne može više riješiti autonomijama i kompromisima: desetogodišnja kalvarija hrvatskog naroda može biti okončana samo uskrnućem.²⁵⁸

Zabacivanje strančarstva dolazi do izražaja i u raspravi u hrvatskoj javnosti povodom Pavelićeva razgovora s Luigijem Morandom, dopisnikom lista *Corriere della Sera*. Osvrćući se na uvodnik zagrebačkog *Obzora* od 13. prosinca, Pavelić upozorava kako je dopisniku talijanskog lista izjavio da je nepotrebno od njega tražiti političke izjave, "jer je ionako već dobio političku izjavu od predsjednika g. dra Mačeka, koji već po svom položaju daje obće političke izjave", dočim se Pavelić osvrće tek na stvari lokalnoga ili stranačkog značaja, potvrđujući tako jedinstvo hrvatskoga političkog vodstva i slogu narodnog pokreta koji nadilazi stranačke interese. Istom prigodom Pavelić komentira strahovanje *Obzora*, koji u sklopu razmatranja ideje o amputaciji Hrvatske sugerira potrebu pogodbe s Beogradom, jer će u protivnom Hrvatska biti žrtvom mađarsko-talijanskih imperijalističkih planova. To je, prema Paveliću, izraz "pogubne nauke malodušja". To "izpovijedanje malovjernosti u sama sebe znači za beogradske vlastodržce, koji momentano provode najdivljiji režim nad hrvatskim narodom, da im je slobodno njihovu politiku nastaviti do bezkonačnosti, jer Hrvati taj režim moraju trpiti vječno iz malodušnosti i jednostavnog straha pred samim sobom i svojom slabosti." A u stvari su Hrvati kroz povijest pokazali da se znaju ogledati i s Mlečanima i s Mađžarima (Jelačić). Stoga "iz straha pred Talijanima, Magjarima, pa bilo pred kim drugim, Stranka Prava ne može i ne će suspendirati svog političkog programa za slobodu Hrvatske i hrvatskog naroda..."²⁵⁹

Uzaludan ponovni pokušaj internacionalizacije hrvatskog pitanja

utopističku mesijansku ulogu, te promicanje sveopćeg bratstva i miroljubivosti, jer je pretpostavka za to sloboda: "jer u međunarodnom životu kao podređena nacija ne značimo niti možemo značiti išta".

²⁵⁵ B. Jelić, n. dj., 26b. B. Krizman, n. dj., 28.

²⁵⁶ M. Bzik, *Ustaška borba*, 10-11. Bzikovo pisanje, naravno, ima hagiografski značaj. Unatoč tome se, usporedbom s drugim izvorima, donekle može koristiti (čak i kao vrijedan izvor) za izučavanje povijesti Ustaškog pokreta.

²⁵⁷ A. Pavelić, U pitanju slobode Hrvatske nema nikakva sporazuma, *Hrvatski domobran - Omladinski list*, br. 2., 30.XI.1928. A. Pavelić, n. dj., 406-407.

²⁵⁸ A. Pavelić, Sporazumi i autonomije, *Hrvatsko pravo*, br. 5188., 24.XI.1928. A. Pavelić, n. dj., 404-405.

²⁵⁹ A. Pavelić, Ucjena Beograda. Jugoslavenstvo kao garancija, *Hrvatsko pravo*, br. 5192., 22.XII.1928. A. Pavelić, n. dj., 419-421.

"Ovo je deseti Božić, što ga hrvatski narod dočekuje u verigama, a kojim su ga sputali beogradski vlastodržci. Hrvatski je narod kadar svojom snagom te verige raztrgati, a to će i učiniti."

(A. Pavelić, prosinac 1928.)

U vrijeme kad je Maček naslijedio Radića na čelu HSS-a,²⁶⁰ ključnu ulogu u međunarodnom političkom životu imali su tvorci poratnoga europskog poretka. Tek u 30-tim godinama će, pobjedom Hitlera na izborima u Njemačkoj, ojačati revizionističke snage, koje postaju značajnim čimbenikom političke polarizacije u Europi. Time će se i hrvatskomu političkom vodstvu proširiti manevarski prostor i otvoriti nove mogućnosti pritiska na Beograd, unatoč tomu što je i Njemačka zagovarala održanje cjelovitosti Jugoslavije. Protivno uobičajenim predodžbama, ni Italija nije težila razbijanju Jugoslavije. Smisao talijanske politike svodio se na postizanje statusa europske velesile. U tom se planu Italija sukobljavala prije svega s Francuskom (oko sjeverne Afrike, Podunavlja i sl.), te s Njemačkom (oko Austrije i, kasnije, Podunavlja). Kako bi suzbila francuski, a kasnije i njemački utjecaj, talijanska je politika lavirala u odnosima s ostalim europskim državama, pa tako i u odnosima s Jugoslavijom. Stoga se nekad pojavljivala kao čimbenik dezintegracije, a nekad kao čimbenik spašavanja Jugoslavije.

Iako Berlin i Rim nisu načelno išli za rušenjem Jugoslavije, njihove predodžbe o toj državi i njezinu mjestu u Europi nisu se podudarale s predodžbama vladajućih jugoslavenskih krugova, a niti s predodžbama francuske i britanske politike, s obzirom na to da su Pariz, a kasnije i London smatrali jadransko-podunavski bazen područjem u kojem se mora suzbiti talijanski, a napose njemački utjecaj. Stoga se, kako ističe Lj. Boban, manje može govoriti o razlikama između Radićeve i Mačekove politike, a više o razlikama između prilika kakve su vladale u njihovo vrijeme. Tek na temelju toga se može suditi o kontinuitetu ili diskontinuitetu politike Hrvatske seljačke stranke u Mačekovo doba.²⁶¹

Tako se Maček, kao i ostali hrvatski političari, u prvom razdoblju obraćaju prije svega zagovornicima održavanja postojećeg stanja, vjerujući da će oni shvatiti kako je i u njihovu interesu da se udovoljenjem hrvatskim zahtjevima stabilizira jugoslavenska država. Jugoslavija je predstavljala jedan od stupova europskog poredka, a Pariz je bio vrlo zainteresiran za sudbinu jugoslavenskog (tj. srpskoga ratnog duga). On je iznosio 1,7 milijardi zlatnih franaka, a s obračunatim kamatama do sredine 1928. dosegao je čak 2,4 mlrd franaka. Tomu je trebalo dodati još oko 700 milijuna zlatnih franaka na ime zajmova, koje je Kraljevina Srbija uzimala od Pariza od 1895. do 1913. godine.²⁶² Iako su bili itekako svjesni da će velikosrpska klika ("old gang", kako se izrazio britanski poslanik Howard William Kennard) upropastiti jugoslavensku državu, koja od ljeta 1928. postaje međunarodnim problemom u punom smislu riječi, francuski se pogledi i na unutarnjopolitičke prilike u Kraljevini SHS, začudo, nisu puno razlikovali od pogleda beogradskih vladajućih krugova.

Te su prilike nakon skupštinskog atentata bile prilično dramatične. Praktično od samog postanka jugoslavenske države protezala se ideja tzv. amputacije. Ne želeći odustati od

²⁶⁰ Zastupnički klub od 58 članova, a ne Glavni odbor, koji je brojio oko 600 članova i koji je po statutu HSS-a birao predsjednika, odlučio je na prijedlog J. Predavca 13. kolovoza 1928., da dr. Vladko Maček "vodi poslove Predsjednika stranke." U praksi je to značilo da je Maček postao predsjednikom. (Lj. Boban, *Maček*, I., 4.)

²⁶¹ Isto, I., 6. i d.

²⁶² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, n. dj., 147., 154.

velikosrpskog hegemonizma i krute centralističke politike, beogradski su vlastodršci pomišljali na odsijecanje znatno smanjene Hrvatske (u svakom slučaju bez čitave BiH te velikih dijelova Slavonije i Dalmacije), koju bi prepustili Talijanima i Mađarima, te eventualno čekali kad će ih Hrvati na koljenima moliti da ih prime natrag. Zbog nepopularnosti tog rješenja, u kritičnim se trenucima pomišljalo i na tzv. izvanparlamentarno rješenje odnosno uvođenje diktature. Nakon skupštinskoga atentata obje su te ideje doživjele novi zamah, tim prije što su se i na hrvatskoj strani sve češće i glasnije dizali glasovi o nužnosti konačnog odvajanja od Srbije.

U rujnu 1928. talijanski je generalni konzul u Zagrebu U. Rochira, koji je od Mussolinija dobio nalog pojačano motriti zbivanja u Hrvatskoj i održavati tijesne kontakte s hrvatskim političkim prvacima, izvješćivao o jačanju separatističkih snaga u Hrvatskoj. I Maček i Trumbić, prema Rochiri, preferiraju "amputaciju", uvjereni da bi kasnije Hrvatska postupno ipak dobila povijesne granice.²⁶³ Pitanje je koliko je ta procjena točna. Izvjesnijim se čini da je Maček odbacivao mogućnost odcjepljenja Hrvatske, ali je na prijetnje amputacijom reagirao rezervnom kombinacijom o "rastavi".²⁶⁴ Za razliku od amputacije, koja bi Hrvatsku osakatila i učinila je nesposobnom za samostalnu egzistenciju, te obranu od presizanja imperijalističkih susjeda, Maček je - ali tek kao rješenje u slučaju krajnje nužde - birao "rastavu", ne precizirajući što znači taj pojam, ali bi se iz analize sveukupne njegove politike moglo zaključiti da "rastava" podrazumijeva povratak na 1918.²⁶⁵ On to ipak, po svemu sudeći, nije držao realnim, pa već od prvih trenutaka predsjednikovanja Hrvatskom seljačkom strankom postupa u uvjerenju, da je preuređenje Kraljevine SHS u interesu ne samo jugoslavenskih naroda, nego i u interesu europskog mira i stabilnosti. Stoga je Maček (a s njime i cjelokupno vodstvo SDK) prvu pomoć očekivao od tvoraca versailleskog poredka. Tad još nedovoljno jakomu revizionističkom taboru Maček će se okretati u najkritičnijim razdobljima, ali uglavnom radi razmjene mišljenja i eventualnog pritiska na Beograd. Maček nije htio razbijati Jugoslaviju, a Italija i Mađarska mu - sve da je to i htio - u tome nisu mogle, a ni htjele djelatno pomoći. Nu, svaki je dodir s njima mogao, po njegovu sudu, nepotrebno kompromitirati i njega kao osobu i čitavu stranku. Stoga je pred jugoslavenskim prijateljima isticao težinu svoje zadaće. Francuskomu je političaru Paulu Bastideu, 13. prosinca 1928. u Zagrebu, izjavio da teškom mukom obuzdava prevratničke elemente u Hrvatskoj. Ipak, ne bude li ustupaka, Hrvati u mogućeme predstojećem ratu ne će braniti Jugoslaviju.²⁶⁶

Svoju politiku, koju je s jedne strane uvjetovao rastući radikalizam u Hrvatskoj, a s druge strane jasna nesklonost Europe svakom pokušaju razbijanja Kraljevine SHS, Maček je uobličio na stranačkom skupu u Zaprešiću, 9. rujna 1928., kad je uza nj nastupio i prvak HSP-a, dr. Ante Pavelić. Tom je prigodom Maček izjavio, da se hrvatski narod ne će zadovoljiti polovičnim rješenjima, nego će voditi borbu do konačne pobjede. Međutim, Hrvati ne idu za rušenjem države. "Mi ne idemo izvan granica" - ističe Maček, priznajući međunarodnopravni subjektivitet i nepovredivost jugoslavenskih granica - "ali unutar granica mora hrvatski narod biti jedini gospodar na svom teritoriju. On mora biti svoj gospodar u svojoj kući i na svom tlu, mora imati

²⁶³ J. J. Sadkovich, n. dj., 58-59.

²⁶⁴ B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 525.

²⁶⁵ Britansko poslanstvo izvješćuje kako je jugoslavenska vlada opovrgla svako razmišljanje o amputaciji, a da je od vodstva SDK zatraženo da se, s obzirom na oštre Predavčeve govore, izjasni je li Koalicija za takvo rješenje. Ono nije prihvaćeno, ali je Maček, prema Britancima, izjavio da "svi delovi naroda" moraju imati jednaka prava i da Hrvati ne će oklijevati odvojiti se od države, ne budu li im ta prava priznata. (Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 531.)

²⁶⁶ V. Vinaver, n. dj., 148. Valja imati na umu da je ova Mačekova izjava izrečena u vrijeme kad je realna mogućnost rata postojala samo i jedino s Italijom.

svoj Sabor i svoju vladu. Imat ćemo i zajedničke poslove; ali u tim poslovima mora unaprijed biti zajamčeno da nema nadglas[av]anja i da manjina ne će vladati većinom".²⁶⁷

Ne računajući relativno umjerene izjave stranomu i domaćem tisku nakon atentata i Radićeve smrti, prva vanjskopolitička akcija novoga vodstva HSS-a poduzeta je već u kolovozu 1928. Još prije atentata bilo je, naime, određeno skupštinsko izaslanstvo za skup Interparlamentarne unije, koja je u Berlinu održavala XXV. zasjedanje. U izaslanstvu su, kao predstavnici SDK, bili izabrani Radić, Pribićević i Krnjević. S obzirom na politiku bojkota Beograda, proglašenu nakon atentata, Krnjević i Pribićević su odbili sudjelovati u izaslanstvu, a Zastupnički je klub HSS brzojavom zatražio oduzimanje legitimiteta jugoslavenskomu izaslanstvu, koje da nakon lipanjskih događaja nema pravo zastupati Hrvate.²⁶⁸ Taj je korak Zastupničkoga kluba HSS-a izazvao zabrinutost među samostalnim demokratima, koji su izrazili zabrinutost zbog samostalnog istupanja Hrvatske seljačke stranke, tim prije što se moglo pretpostaviti "da ovakav korak ne može odgovarati raspoloženju SDS".²⁶⁹ Krnjević je ipak otputovao u Berlin, kako bi poduzeo druge korake u neposrednim dodirima s europskim političarima. Uži Izvršni odbor Unije je, međutim, odbio Mačekov zahtjev, pa je Krnjeviću onemogućeno službeno, izvan jugoslavenskoga izaslanstva, sudjelovati u njezinu radu.²⁷⁰ Ipak je prosvjed HSS-a izazvao uzbuđenje među više stotina izaslanika u Berlinu, kao i u međunarodnome novinstvu, pa je Beograd htio posegnuti za kaznenim progonom Mačeka i Krnjevića zbog veleizdaje. Izvršni se odbor SDK tome suprotstavio, tvrdeći da se apeliranje na međunarodnu solidarnost ne može smatrati veleizdajom.²⁷¹

Vodstvo HSS se u kolovozu ipak htjelo obratiti izravno i Društvu naroda, ali su to spriječili prvaci SDS-a. Umjesto izravnoga obraćanja Skupštini Društva naroda, koja je zasjedala početkom rujna, vodstvo SDK je 6. rujna objavilo priopćenje za javnost, kojim se osporava legitimitet jugoslavenskoga izaslanstva, te upozorava da vladajući krugovi ne obdržavaju obveze glede poštivanja ljudskih prava i sloboda, preuzete prigodom priznanja jugoslavenske države, nego provode velikosrpsku hegemonističku politiku.²⁷² Takav istup nije imao ni izbliza onu težinu, koju bi imalo izravno obraćanje Društvu naroda. Koalicija je tako još jednom paralizirala svaki pokušaj da se hrvatsko pitanje zaoštri.

Nema dvojbe da je Beograd vrlo dobro uočavao postojanje razlika između Mačeka i Pribićevića, te da mu je samostalska unitaristička pozicija otvarala dodatni manevarski prostor. Pitanje je, bi li u protivnome slučaju - da se Pribićević nije pojavljivao kao kočnica - Aleksandar mogao tako uporno stajati na nepomirljivim protuhrvatskim pozicijama.

Pribićevićeva borba za suzbijanje hrvatskog separatizma podudarala se s antirevizionističkim raspoloženjem, koje je prevladavalo u Europi i poglavito u Društvu naroda. Unatoč složnoj osudi skupštinskoga atentata, međunarodna je javnost zatvarala oči pred pravim

²⁶⁷ *Voda govori, Ličnost, izjave, govori i politički rad Dra. Vladka Mačka*, Sabrao i uredio Mirko Glojnarčić, Hrvatska politička biblioteka, ur. Joe Matošić, sv. I., 87-90. Usp. R. Horvat, n. dj., 416-417.

²⁶⁸ Brzojav HSS predsjedniku konferencije Interparlamentarne unije i predsjedniku njemačkog Reichstaga Paulu Loebeu, koji su 20. kolovoza 1928. odaslali Maček i Krnjević, otisnut je u već spomenutoj knjizi *Voda govori*, 70-71. Usp. R. Horvat, n. dj., 414.

²⁶⁹ Lj. Boban, *Svetozar Pribićević...*, 58.

²⁷⁰ D. Crljen tvrdi da su S. Pribićević i V. Vilder nakon Krnjevićeva odlaska u Berlin intervenirali kod Mačeka i upozorili ga na to, da bi, u postojećoj klimi, iznošenje činjenica poraznih za jugoslavensku državu moglo dovesti u pitanje njezin opstanak, pa da je Maček za Krnjevićem u Berlin poslao dr. Sigismunda Čajkovca s nalogom, da se svaka akcija pred Interparlamentarnom unijom obustavi, što je Krnjević poslušao. (Danijel Crljen, *Otvoreno pismo Dru Vladimir Mačeku, Predsjedniku Hrvatske seljačke stranke*, Vlastita naklada, Buenos Aires, 1948., 8.)

²⁷¹ R. Horvat, n. dj., 415.

²⁷² B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 535-536.

uzrocima toga događaja, neviđena u parlamentarnoj povijesti. Sustavno je stvarana klima, u kojoj se sva krivica za atentat svaljuje na pleća neodgovornog pojedinca ili uskoga kruga osoba. Radićeva udovica i I. Pernar su se 18. rujna obratili Društvu naroda, tražeći istragu o zločinu od 20. lipnja i o položaju Hrvata u Kraljevini SHS. Društvo je taj zahtjev odbilo, pozivajući se na to, da je stvar izvan njegova djelokruga, budući da Hrvati u Jugoslaviji spadaju u vladajuću većinu (!), a ne u manjine.²⁷³

Potpore održanju jedinstvene jugoslavenske države Maček je uskoro doživio u listopadu iste godine u Pragu, kamo je otputovao na poziv šefa Agrarne stranke i ministra Milana Hodže. I sama tvorevina Versaillesa, Čehoslovačka je s krajnjim nepovjerenjem gledala na svaki pokušaj revizije mirovnih ugovora. Hrvatski je pokret Pragu bio zazoran i zbog stanovitih sličnosti s Hlinkinim pokretom za neovisnost Slovačke. Čehoslovački su službeni čimbenici odbili na bilo koji način poduprijeti hrvatske zahtjeve, a slično je postupila i britanska vlada, koja je, na zahtjev Beograda, spriječila susret vođe britanskih laburista R. MacDonalda s Mačekom. Nakon upozorenja iz Londona, MacDonald je susret s Mačekom uvjetovao time da se on upriliči u prostorijama jugoslavenskoga poslanstva, što je zapravo značilo uljudno odbijanje.

Prava svrha Mačekova puta bio je susret s Khuenom Héderváryem u Beču. Kakve su bile njegove prave nakane i što je kanio polučiti susretom s najvišim mađarskim dužnosnicima, ostaje nepoznato. Tek, Krnjević je svoje talijanske sugovornike izvijestio kako bi to putovanje moglo za Beograd imati neugodne posljedice.²⁷⁴ Vraćajući se iz Praga, Maček se u Badenu sreo sa Sarkotićem, a u Beču 15. listopada 1928. razgovara sa šefom Političkoga odjela mađarskoga ministarstva vanjskih poslova, barunom Gaborom Aporom. Potonji je susret najvjerojatnije organizirao dr. Ante Pavelić, koji je, kao i Maček, od ranije imao dodire s mađarskom diplomacijom, napose konzulatom u Zagrebu.²⁷⁵ Iako su tom prigodom samo razmijenjene misli i pogledi na mogućnosti razvitka političkih prilika u Jugoslaviji, Maček je nastupio neobično radikalno. Izjavio je Aporu da, s obzirom na novonastale prilike, više ne ide za autonomijom, nego za neovisnošću ("odcjepljenjem") Hrvatske. Prema Aporovoj zabilješci o susretu, Maček je smatrao kako je dovoljno da u određenom trenutku najavi hrvatsku neovisnost. S obzirom na to da, po Mačekovu sudu, valja očekivati kako će Hrvatsku bez odlaganja priznati Italija, Mađarska, Austrija, Bugarska i Velika Britanija, Beograd ne će moći ništa poduzeti. Maček je očito htio ispitati kakvo je stajalište odlučujućih mađarskih krugova za takav plan i ujedno je tražio vezu s Italijom. Apor je plan smatrao nerealnim, ali je obećao biti u svezi s hrvatskim političkim vodstvom preko mađarskog konzulata u Zagrebu, te Mačeku i drugovima dostavljati obavijesti, koje bi im mogle koristiti. Na Mačekove bojazni da bi Italija Hrvate mogla osokoliti, pa onda ostaviti na cjedilu ili ih ucijeniti Dalmacijom, Apor se složio da će Italija sigurno manipulirati Dalmacijom.²⁷⁶ Apor je stekao dojam da je Maček ozbiljna, doduše površna, naivna i u međunarodne odnose neupućena osoba, bar teoretski orijentirana na ostvarenje potpune neovisnosti svoje domovine. Hrvatski se pokret čini ozbiljnim, organiziranim i vrijednim svake pozornosti. Maček izražava nadu da bi Rim mogao uvjeriti London, Beč i Sofiju da priznaju

²⁷³ V. Radić, n. dj., 202-203.

²⁷⁴ J. J. Sadkovich, n. dj., 71. Usp. IDDI, 7, VI, dok. 651, te IDDI, 7, VII, dok. 29, 541, 546, 550, 649, 651, 655, kao i 24, 29, 43, 71.

²⁷⁵ Pavelić je izričit, da je taj susret on ugovorio u Budimpešti. (A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 184.) Međutim, kako je do njega došlo 15. listopada 1928., to bi značilo da je Pavelić između skupštinskog atentata i sredine listopada ipak putovao u Mađarsku.

²⁷⁶ Đ. Zelmanović, n. dj., (3), *Danas*, Zagreb, 28.VI.1988., 66. Boban misli kako je razgovor između Mačeka i Apora predstavljao razmjenu misli za slučaj raspada Jugoslavije (Lj. Boban, *Svetozar Pribičević...*, 22-23.)

neovisnost Hrvatske, kad se oporba odluči na proglašenje neovisnosti. Ujedno traži i mađarsku pomoć *nudeći niz teritorijalnih ustupaka Budimpešti* (ist. T. J.). Stoga se Mađari zalažu za zajedničku talijansko-mađarsku politiku prema Hrvatskoj, kako bi se u budućnosti postigla zajednička granica.²⁷⁷ Unatoč tvrdnjama da je Maček od Mussolinija tražio novac i oružje, i da je ovaj pokazao spremnost da, u slučaju ozbiljnog pokreta, intervenira i prizna neovisnu Hrvatsku,²⁷⁸ prema drugim je izvorima Maček odustao od bilo kakvog tješnjeg povezivanja, jer da se bojava mađarskih i talijanskih teritorijalnih zahtjeva. Italija je, pak, Budimpešti savjetovala da se približi Hrvatima, jer treba oslabiti Jugoslaviju.²⁷⁹ S druge strane, svega nekoliko dana poslije Mačekova susreta s Aporom, mađarski je konzul obavijestio Budimpeštu kako je Hrvatska seljačka stranka započela razgovore s Talijanima u svrhu podizanja ustanka.²⁸⁰

Mussolini je 23. listopada pozdravio mađarsko-hrvatsku suradnju i talijansko-mađarski dogovor o Hrvatskoj.²⁸¹ Svega četiri dana nakon razgovora Maček - Apor, Hrvatski je blok talijanskomu generalnom konzulu u Zagrebu izložio program skoro istovjetan onomu, o čemu je Maček pripovijedao istaknutomu mađarskom diplomatu. Mačekovi inicijali potvrđivali su kako je riječ o sporazumnom nastupu Bloka i HSS-a. Maček je uvjeravao Rochiru da teži samostalnoj i neovisnoj Hrvatskoj, te se uzda u talijansku, mađarsku i britansku potporu. U tu svrhu će Pernar putovati u Rijeku, a Trumbić u London. Pavelić i Šufflay izlažu isti program i traže - bezuspješno - susret s Mussolinijem.²⁸²

Italija se zaoštavanjem hrvatskog pitanja služila ne s ciljem razbijanja Jugoslavije i stvaranja (makar okrnjene) hrvatske države, nego radi pritiska na Jugoslaviju, njezina slabljenja i vezivanja uz Rim, što bi joj omogućilo potiskivanje francuskog utjecaja na Balkanu i Podunavlju u korist Italije, koja bi onda zadobila status velesile. Stoga je Mussolini s negodovanjem gledao na jugoslavenske pokušaje da se produži sporazum o prijateljstvu, na način koji bi osigurao i francuske pozicije u Jugoslaviji, čime je Beograd htio parirati talijanskoj diplomatskoj ofenzivi i stvoriti pretpostavke za obračun prije svega s hrvatskom oporbom. Zbog toga se odlučio manevrirati između Beograda i Zagreba, pa je u prosincu 1928. odbio produljiti sporazum, koji bi bio samo komad papira. Istodobno je od prvaka hrvatske oporbe zatražio njihovo stajalište glede produljenja jugoslavensko-talijanskoga sporazuma, time im prilično jasno dajući do znanja, da Italija uvažava njihovo mišljenje i računa na njihov utjecaj.²⁸³

Konkretna je talijanska pomoć, dakle, ipak izostala. Slično se postavila i Mađarska, čiji vodeći krugovi nisu bili jedinstveni u pogledu politike prema Jugoslaviji. Kad je ponudio zajedničko naoružavanje Hrvata, premijer Bethlen je sredinom studenoga naišao na talijansko odbijanje.²⁸⁴ Onda je u prosincu 1928. predlagao Beču, da Austrija u trenutku raspada Jugoslavije zaposjedne dio jugoslavenskog teritorija, jer Britanija i Francuska takvo što ne će dopustiti Mussoliniju. Međutim je odmah iza toga, nakon sastanka s Briandom u Luganu, pokazao volju za sporazumijevanjem s Kraljevinom SHS.²⁸⁵

²⁷⁷ J. J. Sadkovich, n. dj., 72. Usp. E. Milak, n. dj., 46.

²⁷⁸ Todor Stojkov, *O spoljnopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1968., 245.

²⁷⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska...*, n. dj., 389.

²⁸⁰ Usp. Đ. Zelmanović, n. dj., (3), *Danas*, Zagreb, 28.VI.1988.

²⁸¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, n. dj., 140. Međutim je na izvješćima, koje je o razgovorima Mačeka i Apora, poslao Durini di Monza, pribilježio: "Zasad ništa". (J. J. Sadkovich, n. dj., 73.)

²⁸² J. J. Sadkovich, n. dj., 73. Usp. IDDI, 7, VII, dok. 45, 46, 47, 53, te IDDI, 7, VI, dok. 313.

²⁸³ E. Milak, n. dj., 47.

²⁸⁴ Durini Di Monza je takav prijedlog ocijenio više opasnim nego korisnim. (IDDI, 7, VII, dok. 71. Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 75.)

²⁸⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, n. dj., 140.

U uzavreloj atmosferi nakon atentata i Radićeve smrti, u hrvatskoj se političkoj javnosti spekuliralo kako bi izlaz iz krize mogao biti pronađen u davanju autonomije Hrvatima. U Beogradu se, međutim, ponovno razmišlja ne o autonomiji, nego o tzv. amputaciji Hrvatske: odsijecanju dijelova Hrvatske kojima bi se dopustila široka autonomija ili čak neovisnost, pri čemu bi značajni dijelovi bivše Trojednice i čitava BiH ostali u sastavu Kraljevine SHS, koja bi time i formalno prerasla u Veliku Srbiju. Aleksandar je radije pristajao na to rješenje negoli na federaciju. Pribićević i Maček su ustali protiv te zamisli, tvrdeći da su njezini tvorcii zapravo veleizdajnici i naglašavajući da zahtjevi SDK ne idu za rušenjem države, nego za stjecanjem jednakosti i ravnopravnosti unutar države.²⁸⁶ Hrvatski narod, precizira Maček, želi biti svoj na svome, imati svoj sabor i svoju vladu. Ako Srbijanci ne žele pristati na to, onda oni nemaju nikakva prava na amputaciju Hrvatske (jer je nisu osvojili oružjem), ali mogu tražiti rastavu (jer je država stvorena udruživanjem različitih naroda).²⁸⁷

Moglo se pretpostaviti da zapadnoeuropske velevlasti ne će prihvatiti takvo rješenje, koje bi oslabilo jugoslavensku državu, kao dragocjen čimbenik versailleskoga sustava i francuskoga sanitarnoga kordona, te time otvorilo prostor za jačanje Italije i Mađarske, jer bi se ove dvije, kako se vjerovalo, lako domogle osakaćene Hrvatske. Glasovi u tom smjeru počeli su se pojavljivati u zapadnoeuropskoj javnosti. Velika Britanija, koja je, u težnji da oslabi Francusku, odnosno da uspostavi ravnotežu između Rima i Pariza, uvelike pomogla talijanskoj diplomatskoj ofenzivi u jugoistočnoj Europi, u drugoj je polovici 1928. znatno pridonijela ostvarenju talijanskih planova u Abesiniji i u svezi s tangerskim pitanjem. Italija je, zahvaljujući toj potpori, na pariškoj konferenciji 25. srpnja dobila pravo na ravnopravno sudjelovanje u upravi Tangerom, a svega nekoliko dana kasnije, Rimu je pošlo za rukom potpisati sporazum o prijateljstvu i trgovini s Abesinijom (2. kolovoza 1928.). Međutim, talijanski pokušaji polučjenja odlučnog utjecaja u Jemenu, Siriji, Palestini, Iraku i Egiptu, u Londonu su izazvali uzbunu. Britanija je bila pripravna manjim ustupcima zadovoljiti talijanske ambicije i tako oslabiti položaj Francuske, ali ne u mjeri da Pariz dođe u podređen položaj. Kako su talijanski planovi prekoračivali ono što se u Londonu smatralo dopustivim, britanska je diplomacija požurila istisnuti talijanski utjecaj na Bliskome i Srednjem istoku, te ponovno uspostaviti tješnje odnose s Francuskom.

Taj je novi kurs posebno došao do izražaja pri sklapanju tzv. Briand-Kelloggova pakta. Francuska je težila ojačati svoj vojnopolitički i gospodarski položaj, pa je u prvoj polovici 1927. godine razrađena ideja o sklapanju ugovora o "vječnom prijateljstvu" sa SAD. Nasuprot takvomu Briandovu prijedlogu, šef je State Departmenta Frank Kellog zagovarao sklapanje multilateralnog sporazuma kojim bi se velevlasti odrekle rata kao sredstva nacionalne politike. Parizu takav prijedlog nije odgovarao, jer bi njime bile sputane ruke francuskoj vanjskoj politici kao predvodniku proturevizionističkog bloka, pa je Francuska težila da se paktom uglavi zabrana samo navalnog rata. Francuskoj je diplomaciji u pomoć pritekla Velika Britanija, zagovarajući francusku inačicu multilateralnog sporazuma, uz rezervu da London pridržava pravo obveze iz pakta posebno tumačiti u slučajevima, u kojima britanska vlada ima "posebne interese". Washington je popustio, pa je, nakon što je niz velikih država prihvatio uvjete pakta, 27. kolovoza 1928. u Parizu potpisana povelja, kojom se vlade velevlasti obvezuju na odricanje od rata kao sredstva politike i pristaju pri rješavanju svih sporova koristiti se samo mirnim

²⁸⁶ I Radić je, prema Pribićeviću, bio zadovoljan što je odbijen prijedlog amputacije, ali je u posljednje dane vrlo pesimistično sudio o mogućnostima uspjeha. Mi zapravo ništa nismo tražili, rezignirano komentira Radić, ali ni to nije prihvaćeno. Mi smo dobri ljudi, a oni su šakali. (S. Pribićević, n. dj., 70-71.)

²⁸⁷ R. Horvat, n. dj., 416-417.

sredstvima. I ostale su države pozvane pristupiti paktu.²⁸⁸ Jugoslavenska je vlada već u kolovozu 1928. prihvatila pakt, a ratificirala ga je 27. siječnja 1929.

Iako se Mussolini rugao Kellogovu paktu, napominjući da će i njega, kao i slične sporazume, uvijek potpisati uzdajući se u vojničku snagu i vjerujući da će nužne promjene u Europi donijeti rat, a ne mir,²⁸⁹ pokušaj izgladivanja sporova na međunarodnoj razini i britanski otpor agresivnoj talijanskoj ekspanziji pogodovali su zagovornicima održanja postojećeg stanja u Europi. Položaj Francuske i njezinih saveznika ponovno je bio učvršćen. To je značilo i jačanje položaja Beograda, kojemu su London i Pariz u kolovozu 1928. izišli ususret, pritiskom na Sofiju, od koje je - kao uzvrat za odobravanje već obećanog zajma - zatraženo da obuzda akcije makedonske emigracije. Stoga je u Beogradu počela sazrijevati ideja o uvođenju kraljeve osobne diktature. Tomu su donekle naruku išli i raniji istupi oporbenih političara, upravljani protiv (prividnoga) jugoslavenskog parlamentarizma.²⁹⁰ Dok su u javnost, kako bi se duhovi smirili i režim postigao predah, puštani glasovi o predstojećem sporazumu s Hrvatima, Aleksandar poduzima put u inozemstvo, da bi tamo dobio suglasnost za izvanparlamentarno rješenje. Taj put se u Hrvatskoj tumačio različito. Mnogi su vjerovali da se njime stvaraju pretpostavke kompromisa, ali je bilo i onih koji su vidjeli dalje.

Iako je bio u klubu zastupnika HSS-a, Pavelić je spadao među najenergičnije protivnike sporazuma. Pritom je isticao, da sporazum pretpostavlja popuštanje. Hrvati, međutim, više nemaju što popuštati, jer bi svako dalje popuštanje značilo izdaju Hrvatske i oskvrnuće lipanjskih žrtava. Desetogodišnja kalvarija hrvatskog naroda ne može i ne smije završiti nikakvim ograničenim sporazumom, nego samo uskrsnućem. Hrvatsko se pitanje ne može riješiti nikakvim "autonomijama", a vijesti koje Beograd pušta iz Pariza i preko Pariza, samo hoće zataškati pravo stanje stvari. "Pariz će međutim čuti i drugo zvono", najavljuje Pavelić, ciljajući na put u inozemstvo dr. A. Trumbića.²⁹¹

Stranke Hrvatskog bloka, ponajprije HSP i HFSS, shvaćale su važnost ispitivanja međunarodnih prilika i uznastojale su internacionalizirati hrvatsko pitanje, kako bi se uz međunarodnu arbitražu izbjeglo radikaliziranje hrvatsko-srpskoga spora, s nesagledivim posljedicama za europski i svjetski mir. U toj su akciji mogućnosti bile vrlo ograničene, kako objektivnim, tako i subjektivnim elementima. Snaga koje bi doista simpatizirale s Hrvatima i bile im voljne pomoći, na europskom obzoru ili nije bilo ili su bile maloga utjecaja. Oni, koji se se eventualno mogli umiješati u jugoslavenske neprilike, istodobno su imali imperijalističkih

²⁸⁸ Usp. V. P. Potemkin i dr., *Historija diplomacije*, III., Matica hrvatska, Zagreb, 1951., 354-356.

²⁸⁹ Usp. Dennis Mack Smith, *Mussolinijevo Rimsko carstvo*, Globus, Zagreb, 1980., 36.

²⁹⁰ Na audijenciji kod kralja, Radić je 19. veljače 1928. ocijenio kako nema parlamentarne osobe, koja bi mogla okupiti parlamentarne snage i formirati koncentracijsku vladu, pa je potrebno naći rješenje, koje će biti "apsolutno i ne samo formalno izvan stranaka." Taj prijedlog stvaranja "generalske vlade" u Skupštini je branio S. Pribičević, dok ga je A. Pavelić nazvao "sramotom za hrvatski narod", iako se i sâm složio s time, da je stanje tako loše da u Hrvatskoj sve snažnije postaje uvjerenje kako bi i sâm vrug bio bolji. (B. Gligorijević, *Parlament...*, 251-252.) Pribičević, naravno, tvrdi da prijedlog "generalske vlade" nije trebao predstavljati diktaturu, nego prijelaznu vladu, koja će omogućiti stabiliziranje prilika i provođenje slobodnih izbora. (S. Pribičević, n. dj., 55-56.) Izgleda da je zamisao o generalskoj vladi Radiću podmetnuo kraljev pouzdanik T. Schlegel. Radić je "zagrizao" i u više se navrata javno zalagao za generalsku vladu. (B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 512.) I Maček je u prosincu 1928. vjerovao da parlament ne može ništa riješiti i da su izbori nepotrebni, pa valja stvoriti jednu izvanparlamentarnu vladu. (Isto, 545-546.) Tuđman misli kako je Radićev prijedlog o generalskoj vladi, odnosno o nužnosti da kralj, kao drugi ustavni faktor, preuzme stvar u svoje ruke, bio motiviran Radićevim uvjerenjem da uslijed nasilja i korupcije ne će moći parlamentarnim sredstvima stati na kraj radikalsko-demokratskom režimu. (F. Tuđman, n. dj., I., 499-500.)

²⁹¹ Sporazumi i autonomije, *Hrvatsko pravo*, br. 5188, 24.XI.1928. A. Pavelić, *Putem...*, 404-405.

ambicija prema Hrvatskoj. Hrvatski političari uglavnom nisu mogli koristiti privatne veze u inozemstvu, jer ih nisu ni imali, s obzirom na to da su neprekidno bili u oporbi ili čak u tamnici. Nasuprot tomu, beogradski su političari imali interesnih i osobnih veza s ključnim čimbenicima europske politike, a povrh toga su raspolagali velikim obavještajnim i diplomatskim aparatom, koji je odmah pokrenut, kako bi paralizirao svaku akciju hrvatskih političara u inozemstvu. Situaciju je dodatno opterećivala nestabilna situacija unutar SDK. Među samostalcima je raslo nezadovoljstvo zbog samostalnih nastupa HSS-a, poglavito onih upravljenih prema inozemstvu. Iako je Pribićević svoje nešto tolerantnije stajalište prema tim potezima vodstva HSS-a objašnjavao taktičkim razlozima, nezadovoljnici unutar SDS-a nisu se stišavali, nego su, naprotiv, prijetili rascjepom unutar stranke i odvajanjem od Pribićevića.²⁹² On je povremeno znao nastupati radikalno, prijeteci čak i revolucijom,²⁹³ ali je zapravo kočio svaku radikalizaciju stajališta i zahtjeva. Prema vani se naglašavala monolitnost Koalicije, ali nijednom oštromnijem promatraču nije moglo promaknuti, da o jedinstvenosti zahtjeva ne može biti niti govora. Uostalom, sâm je Pribićević u kolovozu 1928. izjavio kako su on i Maček jednodušni u pogledu opstanka države, dok se razlike svode na to, da Maček traži federalizaciju, dok on, Pribićević, vjeruje da je moguće državu reorganizirati na bazi Vidovdanskoga ustava.²⁹⁴ Sve su te okolnosti otežavale i usporavale političko djelovanje Seljačko-demokratske koalicije i pripomogle da u njezinu vodstvu pojačani utjecaj dobiju umjereniji elementi. Te je elemente karakterizirao nedostatak političkih vizija, inertnost i besplodno taktiziranje.

Ocijenivši da "rasulo malo tko iskreno i fanatički hoće", H. Krizman u pismu Vilderu, u rujnu 1929., bilježi da je "hrvatska [je] politika uvijek bila samo manifestacija neraspoloženja i konačno pokoravanje činjenicama a nikada stvaranje činjenica i računanje s njima."²⁹⁵ Međutim, od lipnja 1928. u Hrvatskoj su jačale snage koje su htjele prekinuti s politikom pasivnosti i čekanja. Nakon neuspješnih pokušaja da se potpora za hrvatsku stvar nađe kod Britanaca, Hrvatski blok se preko Pavelića i Šufflaya obazirao za talijanskom i mađarskom pomoći.²⁹⁶ Proturječni su glasovi o tome, jesu li stranke Bloka te korake poduzimale na svoju ruku, ili u sporazumu s vodstvom Hrvatske seljačke stranke, iako sve upućuje na to, da je posrijedi bilo potonje. Na to upućuje kako činjenica da između Mačeka, s jedne, i Pavelića odnosno Trumbića, s druge strane, zbog tih kontakata nije došlo do prijepora, tako i činjenica, da su baš Pavelić i Trumbić u to vrijeme inzistirali na jedinstvenosti i slozi hrvatske fronte, pa je teško vjerovati da bi u isto vrijeme na svoju ruku poduzimali korake, koji su to jedinstvo mogli ozbiljno ugroziti.

Rochira je 24. srpnja izvijestio da Trumbić od Radića traži dopuštenje za putovanje u inozemstvo radi pripravljanja proglašenja hrvatske nezavisnosti. Radić je očito napustio svaku nadu da bi se mogao pravedno nagoditi s kraljem, pa stoga kuša internacionalizirati hrvatsko pitanje. Čak i Italiji nudi ruku pomirnicu člankom objavljenim u *Domu* 24. srpnja 1928.²⁹⁷ U izjavi dopisniku berlinske agencije *Telegraphen Union*, Radić 24. srpnja objašnjava kako je iskustvo posljednjih tri do četiri godine definitivno skršilo svaku nadu u sporazum sa Srbima i u mogućnost mirna i ravnopravna života u jednoj državi. S obzirom na razlike u tradiciji,

²⁹² Usp. Lj. Boban, *Svetozar Pribićević...*, 59-60. i d.

²⁹³ U Sisku je u listopadu 1928. izjavio: "Mi smo se poslije 20. lipnja pridržavali zakonskih sredstava u borbi, koju smo poduzeli. Mi ćemo se tih zakonskih sredstava i dalje pridržavati; vidimo li, da tim zakonskim sredstvima nikakvoga uspjeha ne postizavamo, onda ćemo morati da razmislimo i na druga sredstva, jer veliko veličanstvo, koje se zove narod, najstarije je veličanstvo na svijetu." (Prema: Lj. Boban, *Svetozar Pribićević...*, 30.)

²⁹⁴ Isto, 41.

²⁹⁵ Prema: Lj. Boban, *Svetozar Pribićević...*, 67.

²⁹⁶ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 56.

²⁹⁷ Taj su članak zapravo pisali Maček i Šufflay. (Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 61-62.)

mentalitetu i interesima, Hrvati se i prečanski Srbi ne mogu složiti sa Srbima u Srbiji, pa Jugoslavija u današnjem obliku ne može postojati, već je osuđena na raspad. Prijelazna bi vlada trebala provesti slobodne izbore, revidirati Ustav i preurediti državu u personalnu uniju. Jedina veza koju Hrvati mogu imati sa Srbijom jest srpski kralj. "U svim drugim pitanjima morala bi biti Hrvatska potpuno nezavisna. Trebala bi imati svoj vlastiti parlament i svoju vlastitu upravu, svoju vlastitu vojsku itd. drugim rečima: trebalo bi da bude Hrvatska slobodna država, slična Irskoj. Ovo potpuno odvajanje Hrvatske od Srbije predstavlja jednu mogućnost za dalji zajednički život Hrvata i Srba." U nastavku, Radić postavlja i teritorijalni okvir, precizirajući: "Vojvodini, Bačkoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Slavoniji imalo bi se ustupiti pravo da traže prisajedinjenje sa Hrvatskom ili sa Srbijom." Hrvati ni za jednu točku ne će odstupiti od ovih zahtjeva, zaključuje Radić, i dodaje, skoro neočekivano: "Što se tiče talijanskog pitanja, mi mislimo da je sporazum sa Italijom sasvim moguć uz potpuno očuvanje ekonomskog, kulturnog i socijalnog interesa naroda u Dalmaciji. Mi Hrvati ne bojimo se Talijana i mi smo uvereni u to, da ne treba imati nikakvih bojazni radi Dalmacije i da Italijani nemaju zapravo želju da je osvoje nego da sa nama žive u sporazumu i u miru."²⁹⁸ Prema talijanskim izvorima, u razgovoru s Trumbićem i Pavelićem posljednjih dana srpnja, Radić je pristao na suradnju s Italijom.²⁹⁹

Trumbić je kušao doći i u dodir sa Sovjetskim Savezom. Centralni komitet KPJ izvješćuje 31. srpnja 1928. Sekretarijat balkanskih zemalja pri Kominterni, da bivši jugoslavenski ministar vanjskih poslova A. Trumbić, preko jednoga člana KPJ kuša doći u dodir s nekom od mjerodavnih osoba sovjetske države, s ciljem da hrvatski narod od Sovjetskog Saveza dobije pomoć u borbi za potpuno odcjepljenje od Srbije i stvaranje samostalne hrvatske države. Tražeći najveću diskreciju, Trumbić moli moralnu i materijalnu pomoć.³⁰⁰ Nekoliko mjeseci kasnije, pojavit će se glasovi da je Kežmanu i Pernaru pošlo za rukom uspostaviti veze sa Sovjetima.³⁰¹ Mađarski je konzul još u studenome 1930. izvijestio, da je Maček nekome Mussolinijevu pouzdaniku izjavio, da se sada vodi borba za nezavisnu Hrvatsku.³⁰²

Iako je Pavelić tijesno surađivao s Trumbićem, ipak valja uočiti da su između njih dvojice postojale jasne razlike u gledanju na hrvatske nacionalne interese. Nekadašnji integralni Jugoslaven, Trumbić se ponovno vratio pravaškim korijenima. Nema dvojbe da je i on, poput Pavelića, smatrao kako je neovisna Hrvatska jedino pravo rješenje hrvatskog pitanja. Međutim, za razliku od Pavelića, koji je taj zahtjev postavljao bezuvjetno (očito ga smatrajući bezuvjetno ostvarivim), Trumbić je bio oprezniji i vjerovao je da polaganom i sustavnom borbom treba najprije skršiti srpsku hegemoniju i federalizirati Jugoslaviju. Da je to, po njegovu shvaćanju, bio put skorom uskrснуću Hrvatske, potvrđuje i njegov govor na Radićevu sprovodu 12. kolovoza 1928., u kojemu ponovno ističe ulogu Hrvatske kao "prvoborca, prvostradalnika i predvodnika u borbi za bolju budućnost svoju i svih potlačenih i poniženih." Povrh toga, Trumbića su na postupnost i umjerenost napućivala i razmišljanja njegovih inozemnih poznanika i prijatelja, nekadašnjih političkih istomišljenika. Oni su bili protiv razbijanja Jugoslavije, a odgovornost za postojeće stanje ravnomjerno su, čak i nakon skupštinskog atentata, dijelili i na Srbe i na Hrvate. Za taj je način razmišljanja karakteristično Seton-Watsonovo pismo Trumbiću (Kyleakin, 26.VII.1928.), u kojem bilježi kako je u *Pester Lloyd* pročitao članak, u kojem londonski

²⁹⁸ *Politika*, Beograd, 30.VII.1928., s. 3. (Prema Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posljedice poraza*, I/II, Narodna knjiga Beograd - Partizanska knjiga Ljubljana-Beograd-Pobjeda Titograd, 1982, I., 35-36.). Tuđman tu Radićevu izjavu datira 28.VII. (Usp. F. Tuđman, n. dj., I., 521-522.)

²⁹⁹ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 62.

³⁰⁰ B. Gligorićević, *Parlament...*, 308-309., bilj. 172.

³⁰¹ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 80.

³⁰² V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska...*, 431-432.

dopisnik kritizira stvaranje Jugoslavije. S obzirom na razlike između Srba i Hrvata, taj su tisućljetni jaz tvorci Jugoslavije pokušali zatrpiti "slamom, travom i mahovinom". Seton-Watson, Steed i drugi britanski "stručnjaci" nemaju više što savjetovati mjerodavne britanske čimbenike, jer su se njihovi savjeti pokazali teškim pogrješkama i pustolovnim eksperimentima, o čemu svjedoči skupštinski atentat. Komentirajući taj napis, Seton-Watson izražava Trumbiću svoju zabrinutost zbog njegovih veza s frankovcima, te se nada da u Hrvatskoj nema ozbiljnih tendencija za razbijanje jugoslavenskog jedinstva. Vjeruje da čak ni u HSP-u ne gaje iluzije kako bi Hrvatska mogla opstati, s obzirom na Italiju, koja čeka s onu stranu Jadrana, i Mađarsku, koja viri preko Drave. Zašto Radić i Pribićević, pita se Seton-Watson, za sve optužuju Srbe, kad sadašnjega centralističkog ustava i moći beogradskog režima ne bi bilo bez apstinencije prvoga i fanatičnog velikosrpstva (fanatical super-Serbisme) potonjega? Takva klima, zaključuje on, raduje samo Rothermerea, Bethlena i Mussolinija, a budi strah kod onih, koji bi Jugoslaviju htjeli financijski (zajmom) pomoći.³⁰³

Iako će se u kasnijem razdoblju uočiti bitne razlike, među istaknutim je hrvatskim političarima u jesen 1928. vladala prividna jednodušnost.³⁰⁴ Budući da je od svih hrvatskih političara imao najbrojnije veze u inozemstvu, još iz doba Jugoslavenskog odbora i pariške Mirovne konferencije, Trumbić, kao predstavnik Hrvatskoga bloka i nedvojbeno u suglasnosti s vodstvom Hrvatske seljačke stranke, 21. listopada 1928. polazi na put u Pariz i London. Prostor za taj novi pokušaj internacionalizacije hrvatskog pitanja stvorio je skupštinski atentat, kao i jačanje Italije, te sve oštrije nesuglasice Rima i Beograda.

Iako u siječnju 1928. nije došlo do produljenja talijansko-jugoslavenskog ugovora o prijateljstvu i suradnji, nego do produljenja roka za njegovo potpisivanje odnosno obnavljanje (do 27. srpnja 1928.), u Italiji je ponovno intenzivirana protujugoslavenska novinska kampanja, kojoj se pridružila i Fašistička stranka, optužujući Kraljevinu SHS da ja sva njezina vojnička aktivnost upravljena protiv Italije.³⁰⁵ Problem se zaoštrio i tzv. aferom St. Gotthard, odnosno otkrivanjem pošiljki oružja, koje je iz Italije preko Austrije dolazilo u Mađarsku. Iako su austrijski carinski službenici otkrili da je riječ o zabranjenoj pošiljci, mađarske su vlasti odbile oružje vratiti natrag. Prosvjed država Male Antante smirila je Francuska, ne želeći zaoštrenje odnosa s Italijom i Mađarskom.³⁰⁶ Nasuprot tome, Mussolini je sve agresivnije napadao francuski sustav. Susretao se s mađarskim, poljskim i albanskim predstavnicima. U zaokruživanju Male Antante dobio je i tursku potporu. Turski ministar Rüşdü Aras u travnju je posjetio Sofiju, a potom se u Milanu susreo s Mussolinijem. Nakon tih susreta počeo je sve češće optuživati Kraljevinu SHS da je prijetnja balkanskom miru.³⁰⁷ U Mađarskoj se od početka 1928. sve više govori o neizbježnome raspadu Jugoslavije i uspostavi neovisne Hrvatske, s kojom bi Mađarska živjela u skladnim i prijateljskim odnosima.³⁰⁸ Tijekom 1928. došlo je i do novoga pogoršanja bugarsko-srpskih odnosa. Beogradski se tisak pitao, hoće li iza talijanskoga slijediti i bugarski napad. Britansko ministarstvo vanjskih poslova u veljači je ocjenjivalo da je bugarska vlada pod presudnim utjecajem VMRO-a, dok sami makedonski revolucionari nisu bili

³⁰³ R. W. Seton-Watson, *Korespondencija*, II., dok. 161., s. 171-172.

³⁰⁴ I na izborima za splitsko općinsko vijeće, održanima 18. studenoga 1928. HSS je odlučio nastupiti samostalno, unatoč Trumbićevu zalaganju za jedinstvenom listom koju bi nosio HSS. Uslijed razbijenosti na stranačke liste, nije postignut očekivani uspjeh na izborima. (Usp. P. Krolo, 148-150.)

³⁰⁵ Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 515-516. i d. Kao rezultat ove kampanje, jugoslavenska je vlada odlučila požuriti ratifikaciju Nettunskih konvencija.

³⁰⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, 131-132.

³⁰⁷ Isto, 133.

³⁰⁸ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje...*, 10.

zadovoljni potporom Rima. Mussolini je, naime, odbio njihovu ponudu pomoći u ratu protiv Jugoslavije, izjavljujući da odgađa rat i da će Makedoniju podijeliti između Albanije, Grčke i Bugarske.³⁰⁹ Bugarsko neraspoloženje prema Jugoslaviji pojačat će se nakon što se poslije ubojstva generala Protogerova, u srpnju 1928., na čelu VMRO-a učvrstio Ivan Vančo Mihajlov. To se u Beogradu jednoznačno tumačilo kao najava jačanja probugarske struje, a vjerovalo se da iza svega stoji službena Sofija. Italija se, unatoč molbama Londona, nije solidarizirala s anglofrancuskim pritiskom na Sofiju u cilju slamanja VMRO-a.³¹⁰

Na svibanjskim izborima u Francuskoj ojačala je desnica, čime je otvoren put za eventualnu francusko-talijansku nagodbu. Početkom kolovoza francuski je veleposlanik u Rimu predao Mussoliniju nacrt ugovora o prijateljstvu i arbitraži. Mussolini ipak nije Jugoslaviju ostavljao na miru, intervenirajući u Londonu i Washingtonu protiv zajma Jugoslaviji, tvrdeći da će krediti ići za nabavu oružja i pripreme za rat. Novomu talijanskom poslaniku u Beogradu, Carlu Galliju, koji je naslijedio sredinom lipnja opozvanoga generala Bodrera, Mussolini je početkom lipnja izjavio da se Jugoslavija raspada. Ona je, ističe Duce, francusko oruđe i prijetnja talijanskim interesima u Albaniji.³¹¹ Mussolini je prijetnjama htio isforsirati ratifikaciju Nettunskih konvencija. Nu to nije bio njegov konačni cilj. On je želio razbiti sustav stvoren u Versaillesu, uz pomoć Jugoslavije ili protiv nje. Ona mu je bila važna zbog svoga geopolitičkog položaja, ali i zbog svoje trošnosti. Činila se najpogodnijom polugom za ostvarenje ciljeva talijanske vanjske politike. Britansko je ministarstvo vanjskih poslova početkom srpnja 1928. raspravljalo o raspadu Kraljevine SHS. Sve više je prodiralo uvjerenje, da samo ustupci Hrvatima mogu zemlju izbaviti od katastrofe. Svjestan značenja hrvatskog pitanja, Mussolini se njime tijekom ljeta 1928. u više navrata intenzivno bavi. Međutim, prijetnje Beogradu i poigravanje hrvatskom (odnosno makedonskim i crnogorskom) kartom, za Mussolinija su bile sredstvo, a ne cilj. Razbijanje jugoslavenske države samo je posljednji od niza načina za ostvarenje njegovih vanjskopolitičkih ciljeva. Stoga on u isto vrijeme, kad mu je Pariz službeno predložio sporazum o prijateljstvu i arbitražnom rješavanju sporova, odlaže svaku ozbiljnu akciju protiv Jugoslavije i očekuje francusko popuštanje u Podunavlju i jugoslavensko u Albaniji.³¹²

Iako je sredinom 1928. opet došlo do britansko-francuskog zbližavanja, koje je ojačalo francuski položaj u Europi i koje se pokazalo već u srpnju prigodom zajedničkog pritiska na Bugarsku, u Maloj su se Antanti ponovno pojavile pukotine. Rumunjska je koketirala s Italijom. Rim je koncem siječnja 1928. posjetio N. Titulescu koji je izjavio da bi u jugoslavensko-talijanskom sukobu njegova zemlja ostala neutralnom. Rumunjska priznaje talijanske interese u Albaniji i traži potporu Rima za zbliženje s Mađarskom i Bugarskom.³¹³ Ni odnosi s Albanijom nisu bili idilični, poglavito nakon što je Albanska narodna skupština 1. rujna 1928. Albaniju proglasila kraljevinom, a Zogu se - koji se na vlast izvorno vratio uz srpsku pomoć i trebao predstavljati jamstvo za sigurnost Kosova - koncem studenoga 1928. proglasio ne kraljem Albanije, nego kraljem Albanaca. Ni London ni Pariz nisu u cijelosti prihvaćali tvrdnje uznemirenoga Beograda, da je Zoguov korak potaknut iz Rima. Vjerovali su da time Albanija hoće steći manevarski prostor i odlijepiti se ispod odlučujućega talijanskog utjecaja, ali su ipak - uzaludno - predlagali albanskom vladaru da se proglasi kraljem Albanije, a ne kraljem Albanaca.

U Pribićevećevoj je Samostalnoj demokratskoj stranci, čvrstomu koalicijskom partneru HSS-a, Trumbićev put izazvao uznemirenost. Gledano iz pozicije samostalaca, to je bilo i

³⁰⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, 135-136.

³¹⁰ Isto, 143.

³¹¹ Isto, 146.

³¹² Isto, 149.

³¹³ Isto, 137.

razumljivo, s obzirom na to da je u Hrvatskoj stanje bilo više nego napeto. Ogorčenje je dosegalo vrhunac i svaka je iskra, svaki otvoreni separatistički nastup viđenijih političara mogao dovesti do nemira. Nemiri ili otvorena pobuna u tim bi prilikama mogli voditi do dezintegracije Kraljevine SHS. Iako u snažnoj oporbi prema Beogradu, Pribićević nipošto ne želi dovesti u pitanje integritet jugoslavenske države, vjerujući kako to nije samo srpski, nego i hrvatski interes. Zbog toga izjavljuje jugoslavenskomu tisku kako o Trumbićevu putu ne zna ništa. Naime, samostalci svojim strateškim interesom smatraju potrebu da se hrvatsko pitanje tretira kao teško, ali isključivo unutarnje pitanje jugoslavenske države, kao pitanje njezina preuređenja. Pritom pod svaku cijenu žele izbjeći tumačenje jugoslavenske državne krize hrvatsko-srpskim sporom. Pribićević uporno inzistira na tome da je riječ o prečanskom otporu srbijanskoj hegemoniji. U državopravnome pogledu on, pak, čak ni nakon dugoga razdoblja suradnje s Radićem, nije napustio unitarističko stajalište.

Ni među hrvatskim čimbenicima ne postoji jednodušno stajalište o svrsi ove akcije. Postoje svjedočenja kako su određene skupine, uglavnom bliske HSP-u i desnom krilu HSS-a, u to vrijeme na valu revolucionarnog raspoloženja, djelatno spremale oružani ustanak. Navodno su te skupine, tvrdi Dido Kvaternik, stupile u savez s mađžarskim ministrom vojske i kasnijim premijerom Gyulom Gömbösem, koji im je na raspolaganje stavio stanovitu količinu oružja, obećavši im kasnije, nakon podizanja ustanka, svu pomoć u oružju, streljivu, opremi i opskrbi.³¹⁴ Računalo se s ustankom kosovskih Albanaca i s talijanskom pomoći, a napose s bugarskom intervencijom, jer da je Mihajlov više puta izjavljivao kako su makedonski krugovi imali odlučujući utjecaj na sofijsku vladu i da bi Bugarska potakla ustanak u Makedoniji, samo da je u Hrvatskoj došlo do oružane pobune koju su svi očekivali.³¹⁵ Iako ovakvo pisanje više valja uzeti u obzir kao ilustraciju stanja duhova, nego kao svjedočenje o povijesnoj istini,³¹⁶ potrebno je imati na umu da su se neki hrvatski predstavnici obratili i talijanskomu vojnom izaslaniku u Berlinu, molbom da im pomogne pri nabavljanju oružja.³¹⁷ Milak tvrdi, da su u to vrijeme "komiteti osnovani u Zagrebu" očekivali pomoć iz Mađžarske, a Budimpešta je poslala pomoć Sarkotiću i "tajnom komitetu za vojnu akciju", koji su hrvatski emigranti ustrojili u Beču.³¹⁸ Bilo je jasno kako je ogorčenje stvoreno Radićevom smrću zapravo prvi put stvorilo temelje revolucionarnoj borbi, dok će brutalni diktatorski režim samo nepovratno ubrzati slom jugoslovenstva, dovevši čak i Mačeka za trenutak na prag odluke o podizanju oružanog ustanka. On je, međutim, sve takve kombinacije ipak odlučio spriječiti.³¹⁹ Prema Rajčeviću, Gustav Perčec je koncem 1928. pokušavao organizirati borbene skupine, koje bi stupile na pozornicu u trenutku kad Srbija amputira Hrvatsku, povuče svoju vojsku i uz pomoć plaćenih agenata izazove nered u Hrvatskoj. Hrvatske bi omladinske organizacije, koje su, navodno, postojale u 19 sela, oružje dobile iz Mađžarske, te bi imale zadaću "praviti red i mir te otkloniti pljačku i

³¹⁴ To da je Gömbös kasnije potvrdio A. Paveliću, S. Kvaterniku, I. Perčeviću i mađžarskome književnom povjesniku Jozsefu Bajzi. (E. D. Kvaternik, *Trumbić spram politike...*, n. dj., 199-206.). Kvaternik tvrdi da je organizacijsku jezgru ustanka činila skupina bivših austrougarskih časnika (Štancer, Begić, Laxa i Sabljak), na čelu s njegovim ocem Slavkom Kvaternikom, dok su iz HSS-a najradikalniji bili neki narodni zastupnici predvođeni Đukom Kemfeljom, te Ivan Pernar.

³¹⁵ E. D. Kvaternik, n. dj., 202-204.

³¹⁶ Jakfai-Gyula Gömbös bio je u rujnu 1928. imenovan državnim tajnikom u ministarstvu vojske. Mađžarskim je ministrom vojske od jeseni 1929. (ne, dakle, 1928.!), a premijerom od konca rujna 1932. godine. Umro je 6. listopada 1936.

³¹⁷ IDDI, 7, VII, dok. 69. Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 75.

³¹⁸ E. Milak, n. dj., 45.

³¹⁹ Ivan Mužić, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Vlastita naklada, Split, 1969., 212.

palež kad nastane buna."³²⁰ Revolucionarno raspoloženje nije postojalo samo među hrvatskim nacionalistima, nego i među komunistima, koji su iz taktičkih razloga pokušavali svoj lončić pristaviti vatri nacionalnog otpora, pa su već 1928. ocjenjivali da uskoro treba očekivati uvođenje diktature, te su ubrzo po njezinu proglašenju, u veljači 1929. pozvali na ustanak protiv apsolutističkoga režima, a za stvaranje neovisne i samostalne Hrvatske, Makedonije, Crne Gore, Slovenije, Srbije, Vojvodine i Bosne, te uspostavu balkanske federacije radničko-seljačkih republika.³²¹

Trumbić je, kao i Maček, bio uvjeren da je sređivanje prilika u Kraljevini SHS u interesu i Pariza i Londona, koji bez sumnje žele održati postojeće stanje u Europi. S obzirom na to da je skupštinski atentat nedvojbeno predstavljao prekretnicu, putovanjem u Francusku i Veliku Britaniju htjelo se ispitati raspoloženje vladajućih krugova i javnosti, te eventualno utjecati na njih, kako bi se pritiskom na Beograd polučili što veći ustupci Hrvatima. Sudeći po prvim Trumbićevim razgovorima na tom putu (Seipel, Schober, Berthelot), opipavalo se i kakvo je raspoloženje glede uspostave neovisne hrvatske države.

Na putu u Pariz, Trumbić se zaustavlja u Beču gdje se susreće s hrvatskim emigrantima Sarkotićem, Duićem i Perčevićem, koji ga izvješćuju o prilikama u Austriji i snagama, koje bi možebitno bile pripravne poduprijeti stvaranje hrvatske države. Već 24. listopada se sastao s austrijskim kancelarom Ignazom Seipelom koji mu je predložio kompromis i suradnju s Beogradom kao "manje bolno rješenje", koje bi u konačnici dovelo do federalizacije jugoslavenske države. Pretpostavka za to jest snažan partner na srpskoj strani, koji će svojim autoritetom moći jamčiti provedbu sporazuma. Sutradan je Trumbić, nakon razgovora s Perčevićem i Sarkotićem, posjetio bivšega kancelara i šefa bečke policije, Hansa Schobera. Schober je Hrvatima poželio uspjeh, ocjenjujući kako se ne trebaju nadati pomoći od Engleske, a još manje od Francuske. Italija bi pomogla, ali ne besplatno.³²²

Dan prije polaska u Pariz, Trumbić se 26. listopada pismom obraća Paveliću. U pismu hvali Pavelićeve bečke prijatelje kao "naše dobre i otmjene Hrvate", te mu šalje izvještaj, koji treba proslijediti Mačeku. U njemu Trumbić piše kako u Beču postoji shvatljivo zanimanje i simpatija za hrvatsku borbu, pa bi bilo poželjno upozoriti hrvatski tisak da ne donosi ništa "što bi se moglo tumačiti kao naše neraspoloženje prema Beču i Berlinu, jer nemamo interesa da ih indisponiramo." Mačekove izjave na nedavnoj skupštini i odlučni govori drugih hrvatskih govornika, u Beču se smatraju programatskima, ali postoji dvojba glede pouzdanosti saveza s Pribićevićem i SDS-om. I sâm Trumbić se osjetio pogođenim Pribićevićevim izjavama *Obzoru* da on ne zna ništa o Trumbićevu putu. Time je pozicija hrvatskog diplomata oslabljena, a on sam dezavuiran. Nastavi li davati takve nesmotrene izjave, i Pribićević i koalicija sa SDS-om mogli bi postati teretom i štetom za hrvatsku stvar.³²³

³²⁰ Vojo Rajčević, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj, sv. I (1919-1928.)*, Naklada Centra društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1979., 204-205.

³²¹ Usp. F. Tuđman, *Hrvatska...*, II., 34-37. U rezoluciji treće plenarne sjednice CK KPJ, u travnju 1927., upozoreno je na propust, koji je učinjen već nakon oblasnih izbora početkom godine. Već tada je trebalo ponuditi "platformu jedinstvenog fronta (!) za zajedničko istupanja na bazi samoopredjeljenja naroda, nezavisnost Hrvatske republike i saveza radnika i seljaka." (Usp. M. Zovko, *Kamilo Horvatin*, 76.) Međutim, komunisti su bili marginalna snaga. U vrijeme održavanja IV. kongresa, u studenome 1928., KPJ je imala 2.892 člana. Od toga je 557 bilo u Hrvatskoj i Slavoniji, 892 u Dalmaciji, a 120 u BiH. (Isto, 114.)

³²² B. Krizman, n. dj., 29. Ivo Petrinović, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1986., 297-298.

³²³ B. Krizman, n. dj., 29-31.

Pavelić je Trumbiću odgovorio 31. listopada, a Maček 2. studenoga 1928. Nazivajući Mačeka predsjednikom, Pavelić ocjenjuje da prvak HSS-a čvrsto stoji na hrvatskim pozicijama. Odmah nakon Pribićevićeve izjave tisku, izjavio je kako su Hrvati pokrenuli akciju u inozemstvu, u sklopu koje je i Trumbićev put. Istodobno, javlja Pavelić, tisak procjenjuje da Beograd nije pripravan na zadovoljavajuće rješenje hrvatskog pitanja. Mačekov je odgovor manje sadržajan. I on spominje da je opovrgao Pribićevićeve ("Svetozareve") tvrdnje o Trumbićevu putu. Beogradsko *Vreme*, zapaža Maček različito od Pavelića, uglavnom se slaže s Hrvatima i hrvatskim zahtjevima.³²⁴

Par dana po dolasku u Pariz (29. listopada), Trumbić 2. studenoga posjećuje generalnog tajnika francuskog ministarstva vanjskih poslova, Philippea Berthelota. Nakon Trumbićevih riječi o stanju u jugoslavenskoj državi i hrvatskoj želji za odvajanjem i stvaranjem neovisne države, Berthelot se okomio na Hrvate, tvrdeći da su previše uzbuđeni i da bi odvajanje od Jugoslavije bilo pogrešan korak, jer bi Italija to jedva dočekala. Problemi u jugoslavenskoj državi izviru odatle što je ona mlada, a Srbija je "zemlja orijentalnog mentaliteta". Srbi nisu sposobni za administraciju (upravljanje). Oni su destruktivni i šovinisti, kod njih cvate korupcija, egoizam i pljačka. Međutim, oni su nevjerojatno ustrajni i izdržljivi. Primjer pobjede u ratu, iako su izgubili i državu i vojsku, jedinstven je u povijesti, patetično podsjeća francuski diplomat. Potrebne promjene može provesti samo kralj Aleksandar, a Francuska je spremna izvršiti pritisak na nj. Njegova zamisao "amputacije" Hrvatske nije dobra i bilo bi poželjno kad bi se oporba obratila izravno kralju, upozorila ga na stanje i tako ga prisilila poduzeti nešto. S obzirom na to da je skupštinski atentat Srbe uvelike kompromitirao, on je po francuskom sudu djelo pojedinca, a ne organizirane srpske skupine.³²⁵ Stoga se atentat, jasno sugerira Berthelot, ne smije tumačiti kao dokaz o nemogućnosti postojanja jugoslavenske države.

Tijekom dugoga boravka u Parizu, Trumbić, unatoč ranijim poznanstvima i osobnome ugledu, nije uspio sresti nikoga od odlučujućih čimbenika. Razgovarao je s političkim emigrantima Pavelom Miljukovim i Francescom Nittijem, čehoslovačkim poslanikom Štefanom Osuskim, bivšim francuskim diplomatom Charlesom Loiseauom, makedonskim publicistom Lj. Nemanovim i bugarskim novinarom V. Molovim.³²⁶ Svi su se ti razgovori, međutim, sveli na razmjenu mišljenja i Trumbićevu nadu da će njegov izvještaj o dramatičnim prilikama u jugoslavenskoj državi bar posredno doći do najviših francuskih krugova, koji bi onda mogli utjecati na Beograd. Kod Nemanova i uz njegovu pomoć, neslužbeno se susreo s nekim predstavnicima francuskih vojnih krugova, koji su za taj susret dobili dopuštenje nadređenih. Trumbić je nastupio prilično radikalno, očito hoteci ostaviti što snažniji dojam na sugovornike. Stanje u jugoslavenskoj državi je dramatično. Beograd prijeti amputacijom, pa postoje samo dva izlaza: federalizacija države ili osamostaljenje Hrvatske, koja bi s ostatkom države bila vezana samo kraljevom osobom, dakle, u obliku personalne unije. Vojnici su, pak, samo odslušali

³²⁴ Isto, 32-33. Stječe se dojam kao da je Maček, upirući prstom u primjer ovoga beogradskog lista, Trumbiću zapravo htio poručiti kako i među Srbima postoje snage željne sporazuma, pa u inozemstvu ne treba nastupati previše nepomirljivo.

³²⁵ Isto, 31-32. I. Petrinović, n. dj., 299-300.

³²⁶ Nemanov je, na temelju podataka koje je dobio od Marie Renée Alexisa Saint-Légera, šefa kabineta ministra vanjskih poslova A. Brianda, obavještavao Trumbića o Aleksandrovim razgovorima sa službenim francuskim krugovima. Francuski predsjednik Doumergue, premijer Poincaré i ministar Briand su, navodno, upozorili Aleksandra na zabrinjavajuće stanje u jugoslavenskoj državi, "pa stoga da bi trebalo naći izlaz za sporazum u prvom redu s Hrvatima". (I. Petrinović, n. dj., 303.)

Trumbićeve riječi i zadržali se na već uobičajenom savjetu: Hrvati se trebaju sporazumjeti s Aleksandrom.³²⁷

U razgovoru s Ch. Loiseauom, kojega je poznao još iz doba svjetskog rata, Trumbić je konkretizirao hrvatske zahtjeve: jugoslavensku državu treba federalizirati, a Beogradu ostaviti vlast samo u općim, zajedničkim poslovima. Vojska i središnja Narodna banka moraju biti također teritorijalno organizirane. Hrvatskoj treba priznati sav teritorij koji joj pripada i udio u vlasti razmjerni udjelu u stanovništvu. To, prema Trumbiću, konkretno znači: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Međimurje i Turska Hrvatska do Bihaća.³²⁸ Kako se vidi, Trumbićev je plan zapravo išao prema konfederalizaciji Jugoslavije. Slično je kasnije u Londonu izjavio i bivšemu rumunjskom ministru vanjskih poslova N. Titulescuu, kojega je sreo uz pomoć W. Steeda. Titulescu je upozorio da se kriza jugoslavenske države može riješiti samo revizijom ustava, kojim bi se državu podijelilo na četiri pokrajine (Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju i BiH), koje bi imale svoja zakonodavna tijela i u središnji bi parlament slale svoje predstavnike. Titulescu je taj sustav ocijenio previše složenim, ne pokazavši uopće velika zanimanja za prilike u Kraljevini SHS.³²⁹

U to se vrijeme, od 3. do 19. studenoga, u Parizu nalazio i kralj Aleksandar. Iako se u beogradskim diplomatskim krugovima vjerovalo tvrdnjama da je kraljev put u Pariz nepolitičke naravi i uvjetovan zdravstvenim razlozima,³³⁰ kralj je zapravo ispitivao raspoloženje francuskih krugova prema uvođenju diktature. Trumbićev opširni "Izvještaj od 29.X. do 17.XI.1928." namijenjen Paveliću i Mačeku, bilježi puno zanimljivih pojedinosti o hrvatskom položaju u Europi u to doba. Njegov je dolazak, tvrdi on, izazvao uznemirenost u jugoslavenskom poslanstvu u Parizu, a makar se 11. studenoga prijavio u knjigu posjetitelja Aleksandru,³³¹ Trumbić osjeća da se vjerojatno naručenim novinskim člancima kuša potkopati njegovo nastojanje da u Parizu i Londonu nađe razumijevanje za hrvatski problem. Posebno loš dojam ostavila je Pribićevićeva izjava da Kraljevina SHS treba priznati Sovjetski Savez, jer te izjave - tempirane baš u vrijeme kad francuski tisak prenosi beogradske vijesti o tobožnjim komunističkim demonstracijama u Zagrebu - predstavljaju hranu protivničkoj promičbi, koja Hrvate optužuje za prokomunističku orijentiranost i simpatije za sovjetski režim. Time se Hrvatskoj nanosi šteta u Londonu i Parizu. Ovdje, u glavnom gradu Francuske, hrvatska stvar ima malo simpatizera. Štoviše, neke je susrete uspio ostvariti samo zahvaljujući ranijim poznanstvima. Njegove procjene stanja u jugoslavenskoj državi s vojničkoga su i političkog gledišta službeni krugovi ocijenili načelno točnima, ali se Hrvatima ipak savjetuje umjerenost. Procjenjuje se da je kralj jedini autoritet i da rješenje valja tražiti u izravnom razgovoru s njim. U više službenih razgovora koje je Aleksandar imao s najvišim francuskim dužnosnicima, pretežno se raspravljalo o hrvatskom pitanju. Ministar Briand je izrazio francusku zabrinutost zbog ozbiljnosti situacije. To je, prema Aleksandru, pretjerano. Hrvatski je pokret napuhan. Koalicija jest u oštroj oporbi, ali nije složna ni u pogledima ni u ciljevima. Ona vodi samo verbalnu borbu, ali ne poduzima nikakvih odlučnih čina, niti se odlučuje na pasivni otpor. *Hrvati su pacifisti i stoga nisu opasni* (ist. T. J.). Nema opasnosti da bi proglasili neovisnost, a ovakvo stanje će prije dosaditi njima, nego Beogradu za kojega radi vrijeme. Danas u Hrvatskoj nema osobe Radićeva

³²⁷ I. Petrinović, n. dj., 300-301.

³²⁸ Isto, 305.

³²⁹ Isto, 307-308.

³³⁰ Usp. Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 538-539.

³³¹ Aleksandar je Trumbića, međutim, odbio primiti, izvlačeći se na "nedostatak vremena". Trumbić je ovakav postupak komentirao samo jednom riječju: "Bizantinci." (Ante Smith-Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, Knjižnica Hrvatske revije, München, 1959., 299. I. Petrinović, n. dj., 303.)

autoriteta i utjecaja, a i s njim je, unatoč njegovoj tvrdoglavosti, postignut sporazum. Beograd je i danas spreman na sporazum, ali ne onakav koji bi dirao jedinstvo države. Aleksandru nije do posvemašnje centralizacije, ali nepovredivim smatra načelo narodnoga i državnog jedinstva. Stoga može doći do decentralizacije, ali nipošto tako da se uspostave "historijske zemlje".³³² Ima naznaka, da bi se radije pristalo na "amputaciju jedne male Hrvatske", nego na federalizaciju države. Hrvati mogu dobiti čak četiri ili pet ministarskih mjesta, ali se federalizacija ili državna autonomija Hrvatske ne će dopustiti. Potrebno je provesti fuziju i amalgamiranje svih dijelova naroda i taj proces uspješno teče. Vlada se, međutim, može sastaviti i bez Hrvata. Što se vanjskopolitičkog položaja tiče, odnosi s Italijom i dalje su napeti. Nettunske konvencije nisu donijele poboljšanje odnosa Beograda i Rima, a izazvale su opravdano neraspoloženje u Dalmaciji i Sloveniji.

Aleksandar kategorički niječe, piše Trumbić, da Italija podupire hrvatski pokret, jer Hrvati mrze i preziru Talijane. Neki Hrvati, međutim, kušaju uspostaviti dodire s Madžarima, a ovi bi htjeli da se Hrvati odcijepi, kako bi lakše mogli prigrabiti teritorij na koji aspiriraju. Trumbić prenosi i vijesti o francuskim pogledima na gospodarske prilike u jugoslavenskoj državi. Ugled imaju samo zagrebačke banke i novčari, pa bi trebalo povesti računa o tome, da se zagrebačke gospodarske krugove upozori na potrebu da se uklanjaju beogradskom nadzoru i utjecaju. Do sređivanja političkih prilika Francuska ne će odobriti nove zajmove Kraljevini SHS. Zaključno, Trumbić ocjenjuje da kraljev nastup znači još jedan dokaz o nepopustljivosti Beograda i o neminovnosti nastavka borbe. Situaciju dodatno komplicira koalicija sa SDS-om, bez koje bi Hrvati imali jasniju sliku i slobodnije ruke za djelovanje. Međutim, Koaliciju zasad ipak treba sačuvati i čak jačati, kako se u protivnom ne bi stvorila zabuna kod naroda ili čak dojam da je posrijedi ne spor između Hrvatske i Srbije, nego između Hrvata i Srba u Hrvatskoj.³³³

I ovo je izvješće, preko Perčevića, poslano 19. studenoga Paveliću i Mačeku. U Beču ga je pročitao Sarkotić, koji Trumbiću poručuje da je Aleksandar boravio u Parizu, radi uspostave zajedničkog čehoslovačko-srpskog vojnog zapovjedništva.³³⁴ Još jednu stvar Sarkotić smatra posebno važnom. Od osobe koja je razgovarala s Mussolinijem, doznao je da talijanski fašistički vođa sa zanimanjem prati hrvatsku borbu, pa je "među inim rekao (...) izričito ovo: 'Dalmacija jest za mene, dok SHS država postoji, zlato, a kad postane nezavisna Hrvatska, Dalmacija je za mene gvožđe koje odbaciti mogu, jer onda Dalmacija za mene više teritorialno interesa nema.'³³⁵

U pismu Perčeviću (Pariz, 29.XI.) Trumbić piše kako njemačka vlada ima svojih briga i ne pokazuje interes za Hrvatsku, tim više što se vjerojatno boji da bi kakav korak prema Hrvatima mogao izazvati pozor u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Stoga bi sadašnji njegov put u Berlin bio bespredmetan i čak štetan, jer bi se Njemačka kompromitirala bez ikakve koristi za Hrvatsku. Ako, pak, njemačka strana susret smatra poželjnim, mogao bi se organizirati diskretno i na neutralnom terenu u Luganu, u Švicarskoj. Zasjedanje Vijeća Društva naroda moglo bi biti dobra prigoda. Nijemci, međutim, ipak nisu pokazali interes za susret s Trumbićem u to vrijeme, dopustivši jedva mogućnost da se s njim sretne jedan član parlamenta, a i to tek iza Božića.³³⁶

³³² To je najava upravne podjele na devet banovina, kojom se prije svega razbijala cjelovitost hrvatskog teritorija.

³³³ B. Krizman, n. dj., 33-37. I. Petrinović, n. dj., 301-305.

³³⁴ Trumbić će ovu tvrdnju otkloniti, pišući 27. studenoga Perčeviću kako se Aleksandar nije susreo s vojnim krugovima. (B. Krizman, n. dj., 38.)

³³⁵ Isto, 37-38.

³³⁶ Isto, 38-39. Trumbić i Perčević su, naime, dogovorno pokušali zainteresirati Berlin za Hrvatsku posredovanjem dr. Goosa, savjetnika njemačkog poslanstva u Beču, koji je prema Hrvatima pokazivao simpatije. Istodobno se htjelo

Prema njemačkim diplomatskim dokumentima, susret službenih njemačkih predstavnika s Trumbićem u Berlinu nije prihvaćen jer se htjelo izbjeći dojam da se na Njemačku sumnja "da se zanima za njegove želje ili ciljeve". S obzirom na to da je posvemašnju diskreciju bilo nemoguće zajamčiti, Nijemci su smatrali kako nemaju "nikakva povoda da izazivamo sastankom sa dr T.[rumbićem] podozrenje kod vlade njegove zemlje".³³⁷

U vrijeme Trumbićeva puta po inozemstvu padala je deseta obljetnica postanka jugoslavenske države. Manifestaciju njezine stabilnosti ozbiljno su pokvarile demonstracije održane u Zagrebu 1. prosinca 1928., na tzv. Dan ujedinjenja. Tom prigodom su hrvatski omladinci Ivan Bernardić, Angelo Rittig i Šime Dračar na katedrali izvjesili crnu zastavu u znak žalosti. Manifestacije u prilog jugoslavenstvu pretvorile su se u "krvavi 1. prosinac".³³⁸ Po zagrebačkim su ulicama, pripovijeda V. Maček, "bjesnjele demonstracije, kojima se pridružilo i građanstvo i radništvo. (...) Imao sam teške muke sprečavajući da se demonstracije u Zagrebu i po ostalim krajevima Hrvatske ne pretvore u otvoreni revolt."³³⁹ Pokušaj vojske i policije da spriječi demonstracije svršio je ubojstvom člana Hrvatskog Sokola Stanka Petrića.³⁴⁰ Instaliranje Vojina Maksimovića za župana zagrebačke oblasti upućivalo je na uvođenje vojne diktature i na nastavak istog protuhrvatskog kursa.³⁴¹ Na teror režima hrvatska mladež odgovara rezolucijom od 3. prosinca 1928., kojom najenergичnije prosvjeduje protiv divljačkih i krvavih postupaka velikosrpskog režima, te se solidarizira s vješanjem crnih zastava na zagrebačkoj prvostolnici i izjavljuje da je taj čin izveden po njezinoj volji i nalogu. Ne budu li uhićene kolege puštene u roku od 24 sata, hrvatska će sveučilišna mladež proglasiti opći štrajk Sveučilišta. Rezolucija

spriječiti zajam od 100 milijuna maraka u zlatu, koji je jedna njemačka tvrtka kanila odobriti Beogradu za nabavu željezničkog materijala, a hrvatski su političari taj zajam, kojega bi - kao i obično - najvećim dijelom vraćali Hrvatima, smatrali štetnim i s političkog i s gospodarskog gledišta. Posrednici u kontaktima s dr. Goosom bili su predsjednik Velikonjemačkog kluba u austrijskom parlamentu i sveučilišni profesor slavenske povijesti dr. H. Uebersberger, s kojim je Trumbić upoznao Sarkotić. Perčević je 8. prosinca javio kako se službeni Berlin protivi prijedlogu da se susret održi u Luganu, jer takav susret mora biti posve tajan. Nakon što mu je Trumbić 4. prosinca ponovio želju, da se susretne s njemačkim predstavnicima, ali sad ne više u Švicarskoj, nego u nekome njemačkom gradu, u kojem nema jugoslavenskoga diplomatsko-konzularnog predstavništva, dodajući kako u Londonu postoji zanimanje za njegov dolazak, ali samo u okviru načelne politike da se saslušaju sve strane, dok nema volje za miješanje u unutarnje odnose drugih država, Perčević odvrća kako je tek jučer, 7. prosinca poslao dr. Goosu novi prijedlog o susretu negdje u Njemačkoj, gdje bi se Trumbić sastao i s "jednim opunomoćenim vođom Makedonaca". Na susret s tim predstavnikom Makedonaca Trumbić je načelno pristao dopisom od 11. prosinca, uz pretpostavku da Perčević provjeri pouzdanost osobe i zajamči diskreciju. Perčević 14. prosinca odvrća Trumbiću, da možebitne pošiljke ili svoja mišljenja iznese dr. Goosu ili da se eventualno sastane s nekim od članova Reichstaga, negdje u Njemačkoj, i to iza Božića. U istome je dopisu uglavljen Trumbićev sastanak u jednom hotelu u Münchenu iza 18. prosinca 1928. s makedonskim predstavnikom, koji je prije bio bugarski generalni konzul. (Isto, 38-41.)

³³⁷ B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 537.

³³⁸ Tako *Hrvatsko pravo*, br. 5190/XX, Zagreb, 8. prosinca 1928.

³³⁹ Na istome mjestu Maček objašnjava kako je to činio slijedeći Radićeve naputke i istodobno shvaćajući da je nerazumno prebaciti borbu s političkog na onaj teren "na kojem moraš znati unaprijed da ćeš biti slabiji." (V. Maček, n. dj., 80-81.)

³⁴⁰ Na beogradske napadaje kako je demonstracije upriličila "frankovačka omladina", čime se htjelo naglasiti da je baza demonstranata uskostranačka i istodobno stvoriti jaz između hrvatskih političkih snaga, V. Maček je 3. prosinca s prozora Sabornice na Markovu trgu izjavio okupljenoj sveučilišnoj mladeži: "Sve beogradske novine napisale su da je ono, što se dogodilo 1. prosinca učinila frankovačka i komunistička rulja. (Nije istina! Lažu! Živjeli Frankovci!), a ja velim, da je učinio sav hrvatski narod, a izvela je to njegova vjerna omladina. Živjela svijesna Hrvatska Omladina." (B. Jelić, n. dj. 27.) Talijanskom je generalnom konzulu izjavio, međutim, da je posrijedi djelo nekih sveučilišnih skupina, s čim se solidarizirala sva sveučilišna mladež. (J. J. Sadkovich, n. dj., 76.)

³⁴¹ Britansko poslanstvo izvješćuje da su demonstracije, u kojima su "ranjena dva pripadnika policijskih snaga i poginula tri prolaznika" pridonijela smanjenju kraljeva ugleda. (Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 533.)

završava rečenicom: "Hrvatska sveučilišna omladina klanja se prolivenoj krvi, te joj obećaje, da će nastaviti borbu i pod cijenu života."³⁴²

Strane su promatrače prvoprosinački događaji upućivali na to, da je riječ o dobro organiziranim omladinskim skupinama, a talijanski poslanik u Beogradu Galli je izvijestio kako se i Srbi, suočeni s takvom hrvatskom reakcijom, po prvi put počinju osjećati nelagodno.³⁴³ Istodobno sve jasnijom postaje potreba da se internacionalizacijom hrvatskog pitanja poluči ostvarenje hrvatskih narodnih ciljeva. Važnu ulogu u internacionalizaciji hrvatskoga pitanja odigrale su organizacije mladeži i hrvatske sveučilišne udruge.³⁴⁴ Odmah nakon prvoprosinačkih demonstracija, Savez Hrvatskih Sveučilišnih Klubova brzojavno se obraća Međunarodnomu Savezu Sveučilištaraca, zahtijevajući intervenciju u korist hrvatskih sveučilištaraca, "koji su u velikom broju uapšeni prigodom najžalosnije godišnjice u povijesti hrvatskog naroda, te koji su bez razloga zlostavljani balkanskim metodama, što se dadu usporediti samo s onima iz srednjeg vijeka."³⁴⁵ U akciji internacionalizacije, najistaknutiju ulogu igraju Maček, Pavelić i Trumbić, koji se upravo nalazio u inozemstvu.

Svoje putovanje i boravak u Parizu, Trumbić je ocijenio potrebnim. Ono je još jednom potvrdilo staru istinu, da je unutarnju politiku nemoguće voditi odvojeno od vanjske, te da je poznavanje prilika u svijetu preduvjetom uspješnog i sustavnog rada u domovini.³⁴⁶ Zapravo, svoju misiju nije mogao nazvati korisnom, jer je njegov neuspjeh bio previše očit i skoro ponižavajući. Njegovo verbalno pozivanje (u pismu Perčeviću od 18. prosinca) na "obnavljanje i učvršćivanje starih prijateljstava" i "stjecanje novih veza", te "opće simpatije" koje je hrvatska stvar kao pravedna pobrala, samo je otužno samozavaravanje i ispričavanje predstavnika jednoga malog naroda, o čijoj se sudbini odlučuje mimo i protiv njegove volje. Trumbiću, međutim, ruke nisu klonule. U njemu, a posebno u političarima novijega kova, poput A. Pavelića, ovaj neuspjeh samo utvrđuje uvjerenje da je nužna promjena taktike i da novo vrijeme traži nova sredstva i nove metode borbe. Nova poniženja, na koja je Trumbić naišao u Londonu, samo pojačavaju to uvjerenje.

U Londonu je Trumbić krenuo iz Pariza 30. studenoga, nemajući više nikakvih iluzija. Javljajući se 2. prosinca stranačkomu drugu, novinaru Ivanu Peršiću, on se tuži na nedostatak informacija i moli da mu se redovito šalje tisak. Čestita dr. Srkulju na izboru za zagrebačkog gradonačelnika i naglašava potrebu sloge. "Glavno je izbjegavati sporove, a kad se pojave, odmah ih izravnati ma bilo kako, da ne bi došlo do cijepanja. To je u interesu naroda, općine i naše stranke." Nadalje nastavlja, ovog puta smirenije i iskrenije, komentirati svoj boravak u Parizu. Naglašava kako je relativno zadovoljan, jer da su u Parizu svjesni ozbiljnosti hrvatsko-srpskog spora, ali prevladava uvjerenje kako se to može riješiti "unutrašnjim sredstvima, nekim koncesijama obične prirode". Prvih dana boravka u Londonu, on opipava raspoloženje i čuje da Engleze sve ono što je istočnije od Rajne, zanima samo kao promatrače. Na koncu, komentira vijesti iz britanskoga tiska o krvavim događajima u Zagrebu, odnosno o demonstracijama povodom tzv. dana ujedinjenja. "Žalim krv prolivenu", piše Trumbić, "ali sva odgovornost pada

³⁴² B. Jelić, n. dj., 620. Kako režim nije udovoljio zahtjevima sveučilištaraca, nego je čak odbio dopustiti da se zatočenicima odnese hrana, 4. prosinca je proglašen štrajk na Sveučilištu, a Savez Hrvatskih Sveučilišnih Klubova izjavljuje da je "Hrvatska Sveučilišna omladina vjerna svojim tradicijama ustala [je] u ovo teško vrijeme u obranu cijelog hrvatskog naroda spremna, da otvorenu borbu ponuđenu od Beograda prihvati i ne popusti tako dugo, dok hrvatski narod ne dobije svoju potpunu slobodu i samostalnost." (Isto, 622.)

³⁴³ J. J. Sadkovich, n. dj., 76.

³⁴⁴ V. Rajčević, n. dj., sv. I., 205-207.

³⁴⁵ *Hrvatski domobran*, br. 4/I., Posebno izdanje, Zagreb, 5. prosinca 1928.

³⁴⁶ I. Petrinović, n. dj., 309. B. Krizman, n. dj., 43.

na one, koji za prkos udešavaju ovakove službene proslave. One su namjerna provokacija hrvatskoga naroda u današnjim prilikama. Šta više, one se čine sa namjerom da ponize hrvatski narod u njegovom glavnom središtu, da se narugaju njegovom ponosu, njegovom stradanju i njegovim bolima. Gaziti jedan narod, zarobiti ga i pljačkati njegovu imovinu i ubijati cinički njegove pre[d]stavnike usred parlamenta, pa još mu se na ovaj način izrugivati u njegovom glavnom gradu, to prelazi sve granice i kadro je da uzbuni 'pacifiste' kako porugljivo nazivaju Hrvate i u međunarodnim razgovorima. Samo crna zastava, kako su je svijesno izvjesili na katedrali naši hrvatski dečki, može se vijati u Zagrebu 1. prosinca. Slava žrtvama, koje su dale svoju krv i svoje živote na oltar slobode hrvatskog naroda! Dobro je da sam ovdje baš ovom prilikom, jer su ovo novi rječiti argumenti."³⁴⁷

Iako je već u pismu Perčeviću 4. prosinca jasno priznao da u Londonu nema interesa za internacionalizacijom i ozbiljnim rješavanjem hrvatskog pitanja, Trumbić 5. prosinca izvješćuje Pavelića o rezultatima svoga boravka u Londonu. Moli da izvješće pročita i Pavelićev i njegov pouzdanik Španić, te da ga se potom otvorena preda Mačeku. Izvješće je porazno. Trumbić najprije opisuje kako je zbog isteka roka važenja putovnice morao stupiti u svezu s jugoslavenskim poslanikom Gjurićem, kojega otprije poznaje. Misli da je to dobro i zbog toga što Britanci oklijevaju razgovarati s oporbom, a ovako je posjetom poslanstvu osnažio svoj legitimitet i pokazao da ne dolazi u kakvoj ilegalnoj ili podzemnoj misiji. Britanci ne žele kontakte iza leđa službenih jugoslavenskih organa. U Londonu je nepodijeljeno mišljenje da je potrebno izbjeći novi rat, pa se stoga inzistira na izgladnjenju svih sporova. U unutarnje stvari Kraljevine SHS, London se ne će miješati.³⁴⁸ Štoviše, šef Odjela za srednju Europu u britanskome ministarstvu vanjskih poslova, Orme Sargent, primio ga je, uz ogradu da ga smatra samo uglednim jugoslavenskim državljaninom, a nipošto osobom s kojom Britanija želi i može službeno razgovarati. Unatoč obzirnu i umjerenu Trumbićevu nastupu, pa i naglašavanju uloge kralja, Sargent je odbio Trumbićevu molbu da mu se omogući susret s ministrom vanjskih poslova A. N. Chamberlainom. Osuđen samo na razgovore sa starim poznanicima, R. W. Seton-Watsonom i W. Steedom, Trumbić je govorio otvorenije, slično kao u Parizu.³⁴⁹ Oni su poduprli njegove prijedloge za federalizaciju jugoslavenske države i stvaranje personalne unije, ali su mu preporučili da u nastupu prema režimu ostane umjeren.³⁵⁰ Ni među tim članovima Britansko-

³⁴⁷ B. Krizman, n. dj., 39-40.

³⁴⁸ Isto, 40-41. U dopisu od 8. prosinca, Perčević skreće Trumbiću pozornost na Briandov govor u francuskom parlamentu, održan 4. prosinca. Tom je prigodom francuski ministar vanjskih poslova izjavio kako Francuska nikad ne će ratovati s Italijom. Perčević taj potez tumači kao mig Beogradu, da se uzaludno nada kako će rješenje hrvatskog pitanja moći odlagati zahvaljujući inozemnoj potpori, koja postoji uslijed razrožnosti među europskim velevlastima. (Isto, 41-42.)

³⁴⁹ Ilustrativno je ovdje spomenuti pismo, koje je Ivo Lupis Vukić poslao Seton-Watsonu iz Splita, 11. listopada 1928. Vukić žali zbog ludosti Srba i Hrvata, te zbog Radićeve smrti. On jest bio nedosljedan, ali je imao nadzor nad svim. Njegova stranka sad ostaje bez pravog vođe, jer je Maček samo Radićeva sjena. Svi se prvaci natječu u ekstremizmu. Dr. Pernar otvoreno očijuka s Italijom, a svaka se beogradska ponuda odmah odbija. Trumbić bi bio dobar šef HSS-a, ali pripada drugoj stranci. Sreća je, bilježi Vukić, što se 20. lipanj zbio u doba Pribičevićeve koalicije s Radićem, jer bi u protivnom bilo nevolje. Pribičević jest verbalno agresivan, ali nikad ne prelazi dopuštene granice kad je država posrijedi, pa uglavnom, uz veliki trud, uspijeva zadržati i druge prvake HSS-a unutar tih granica. Inače, "najmanje 90% Srbijanaca i svi njihovi radikalski sljedbenici u prečanskim krajevima" slave 20. lipanj. Nakon što je opisao moguću pozadinu atentata i teško stanje u državi te oslikao planove amputacije i teške gospodarske prilike, Vukić zaključuje kako je donekle shvatljivo da ima Hrvata koji misle da bi pod Madžarima, Austrijom ili čak Italijom "bilo bolje." (R. W. Seton-Watson, *Korespondencija*, II., dok. 167., s. 177-184.)

³⁵⁰ W. Steed se 14. rujna 1928. otvorenim pismom obratio Aleksandru Karađorđeviću. U pismu, koje je istodobno i presjek Steedovih razmišljanja o novijoj povijesti Srba i Hrvata, on se zalaže za opstanak Jugoslavije, uvođenjem pravednijeg sustava, koji će uvažavati razlike i jamčiti ravnopravnost. (Usp. J. Horvat, n. dj., II., 351-357.)

jugoslavenskog društva koji su općenito bili dobro upućeni u balkanske prilike, nije vladalo jedinstveno mišljenje. Dok je A. Evans u cijelosti podupirao Trumbićeve zahtjeve i, štoviše, predlagao objavljivanje izjave protiv politike beogradskog režima, Seton-Watson se tomu protivio i pozivao na umjerenost.³⁵¹ Trumbić je za svoje poglede uspio zainteresirati novinare Ph. Gravesa i J. Garvina. Gravesu, uredniku vanjskopolitičke rubrike londonskog *Timesa* Trumbić je kazao kako je federacija minimum ispod kojega Hrvati ne mogu ići. Ne dođe li do federalizacije, tražit će neovisnu Hrvatsku. Slično je ponovio i Garvinu, dodajući da se ne radi o hrvatsko-srpskom sporu, nego o sukobu Hrvata i svih prečana s katastrofalnom srbijanskom politikom. Rješenje je "puna federacija ili nezavisna Hrvatska sa personalnom unijom."³⁵²

Krijući razočaranje, Trumbić se 16. prosinca iz Londona vratio u Pariz, kaneći preko Münchena otputovati u Zagreb. Prije toga je pokušao doznati kakvo je držanje čehoslovačkih vlasti. Međutim, čehoslovački poslanik u Londonu, sin predsjednika države, 11. prosinca pismeno je izvijestio Trumbića, da njegov otac, kao i ministar vanjskih poslova, misle kako bi bilo bolje da Trumbić uopće ne putuje preko Praga. Iako su mu poslali "srdačne pozdrave" i izrazili želju sresti se u povoljnijim prilikama nego što su sadašnje, T. G. Masaryk i E. Beneš time su jasno stavili na znanje da Prag, pozivanjem na vanjskopolitičke razloge, ne će poduzeti ništa za rješenje hrvatskog pitanja.³⁵³ Kao članica Male Antante, Čehoslovačka ni na koji način nije htjela slabiti svoju saveznicu.

Tako je potpunim neuspjehom okončana Trumbićeva vanjskopolitička misija. Ona je zapravo bila unaprijed osuđena na neuspjeh, jer se Trumbić obraćao za pomoć silama koje su Jugoslaviju stvorile i održavale. Ako je i bilo onih, koji su shvaćali da je reforma i federalizacija Jugoslavije najbolji put za njezinu konsolidaciju i opstanak, oni nisu bili pripravnici na bilo koji način pomoći Hrvate (pa čak ni SDK), smatrajući kako bi potpora hrvatskim zahtjevima u doba kad se Hrvatska nalazila u razdoblju naglašenog ogorčenja, a međunarodnopolitičke prilike bile nesklone jugoslavenskoj državi, predstavljala početak kraja Kraljevine SHS. Trumbićeva je misija pokazala da će antirevizionistički blok, u svojoj težnji da sačuva Jugoslaviju, biti spreman prihvatiti i poduprijeti čak i uvođenje diktature. Trumbićev put u inozemstvo uznemirio je duhove i potakao režim da u svrhu priprema za uvođenje diktature pokrene novinsku kampanju kojom je trebalo pokazati da Italija i Mađarska uz pomoć hrvatskih separatista spremaju razbijanje Jugoslavije. U studenom i prosincu režimski tisak objavljuje vijesti o frankovačkom dogovaranju s Budimpeštom i Rimom. Prvoprosinačke demonstracije pripisuju se ne zagovornicima hrvatske države, nego onima koji žale za Austrijom³⁵⁴ ili komunistima. Otvorena diktatura bila je na pragu.

Proglašenje diktature i Pavelićev odlazak u emigraciju: utemeljenje Ustaškog pokreta

"Mi nemamo više što izgubiti."

(A. Pavelić, studeni 1928.)

³⁵¹ I. Petrinović, n. dj., 306-308.

³⁵² Isto, 307.

³⁵³ Isto, 308. B. Krizman, n. dj., 42.

³⁵⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska...*, 390.

Slobodni zidar, pouzdanik kralja Aleksandra, šef *Jugoštampe* i glavni urednik zagrebačkih *Novosti*, Anton Schlegel, pismom od 6. prosinca izvješćuje Aleksandra o rezultatima Trumbićeva boravka u Londonu. Provjerivši vijesti preko Seton-Watsona, bilježi kako u Britaniji vlada velika zabrinutost zbog stanja u jugoslavenskoj državi, ali London najviše zabrinjava mađžarofilski orijentacija frankovačkog dijela hrvatske oporbe. Beograd, pak, ništa ne poduzima kako bi se drugim hrvatskim političkim grupacijama omogućilo suzbijanje frankovaca. Britanski politički i gospodarski krugovi spremni su poduprijeti SDK, ali uz uvjet da se ne dira u jugoslavensku državu i da monarh, vojska, financije i diplomacija ostanu zajednički. Vidovdanski se ustav pokazao nefunkcionalnim i očito ne će pridonijeti unificiranju i stvaranju jedinstvenoga jugoslavenskog naroda. Stoga ga treba revidirati i to na način da bazu za pregovore i izradu novog ustava trebaju predstavljati historijske provincije. Modifikacije u pregovorima su dopuštene, s tim da sve pokrajine trebaju imati jednak stupanj samouprave. U nastavku Schlegel izlaže svoje dojmove iz razgovora s vodećim ljudima SDK. Naglašava da je vodstvo HSS-a zabrinuto zbog jačanja radikalnih struja, ali se nada kako će pri idućim izborima posve izbaciti iz igre i frankovce i federaliste. Tim strahom od radikalnijih struja valja tumačiti povremene Mačekove oštrije istupe. Oni su taktičke naravi i ne odstupaju od prijašnje politike, koja je voljna sudbinu države prepustiti Kralju. I Schlegel nalazi da je stanje teško i da parlamentarnog izlaza nema. Međutim, zbog stanja u Hrvatskoj "vodstvo SDK, odnosno bar vodstvo HSS, sve kad bi i htjelo, naprosto ne može, zbog općeg psihičkog raspoloženja u ovim krajevima, da se upusti u razgovore, pregovore ili čak saradnju sa kojom od velikih vladinih stranaka. Ostaje, prema tome, jedini izlaz iz situacije: intervencija Krune..."³⁵⁵

Intervencija krune u tim je prilikama značila put u diktaturu.³⁵⁶ S tim su rješenjem, uostalom, simpatizirali i mnogi političari, ne shvaćajući što sve diktatorski sustav donosi. Krajem prosinca 1928. godine, prigodom otvaranja britanske izložbe u Zagrebu, Maček i Pribičević su se susreli s britanskim poslanikom Kennardom. Maček mu je izložio plan preuređenja države na sedam federalnih jedinica: 1. Slovenija, 2. Hrvatska sa Slavonijom, dijelom Bosne i sjevernom Dalmacijom, 3. Banat, Bačka i dio Srijema (Vojvodina), 4. dio Bosne, Hercegovina i južna Dalmacija, 5. Srbija, 6. Makedonija, te 7. Crna Gora s Novopazarskim Sandžakom i najjužnijim dijelom jugoslavenskoga jadranskog primorja. Moguća je i podjela na šest federalnih jedinica, ili, pak, podjela na dva dijela, sa središtima u Beogradu i Zagrebu. U potonjemu bi slučaju zapadnu polovicu činile Slovenija, Hrvatska sa Slavonijom, čitava Dalmacija, čitava BiH te dio Srijema i Bačke. Pribičević je, pak, bio rezerviraniji i umjereniji, te se založio za potrebu šire upravne autonomije.³⁵⁷

Da je Maček velikim zahtjevima htio zapravo upozoriti Britaniju na ozbiljnost situacije, potvrđuje i njegova izjava Kennardu, da se hrvatski pričuvnici ne bi odazvali na možebitni poziv Beograda, u slučaju rata protiv Italije. Britanski je poslanik bio iznenađen i priupitao, misle li tako i ostali prvaci SDK. Maček je odvratio da su Hrvati u tom pogledu jedinstveni.³⁵⁸ Ipak, ni London ni Pariz nisu se obazirali na hrvatsko nezadovoljstvo. U antirevizionističkom je bloku stanje bilo drugačije. U Italiji od lipnja 1928. ponovno jača uvjerenje kako je raspad Kraljevine

³⁵⁵ B. Krizman, n. dj., 44-47.

³⁵⁶ Jugoslavenski su slobodni zidari, među kojima je Schlegel imao istaknutu ulogu, odlučili poduprijeti uvođenje diktature. Zalaganje za oštar protuhrvatski kurs zapravo će dovesti do odluke o izvršenju atentata na Schlegela. (Marija Hranilović aukturu, 6. prosinca 1996. Usp. A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 188-189., 253).

³⁵⁷ T. Stojkov, *O spoljnopoličkoj aktivnosti...*, 327-328.

³⁵⁸ Isto, 328.

SHS neizbježan. Neki su krugovi rezonirali kako bi za Rim bilo korisno da pomogne hrvatske separatiste. Određene korake prema Italiji napravio je Perčec, ali su sami Talijani upozoravali kako on ne raspolaže "nikakvim službenim ovlaštenjem svoje stranke" i kako je njegov korak zapravo posljedica njegova revolucionarnog temperamenta.³⁵⁹ Galli je, međutim, još prije toga, u srpnju ocijenio da se Jugoslavija u strahu od Italije približava Njemačkoj i da će Njemačka, u slučaju njezina raspada, lako prigrabiti Austriju, Mađarsku, pa čak i Hrvatsku.³⁶⁰

U to je vrijeme i na bugarskoj političkoj pozornici bilo burno. Premijer Andrej Ljapčev bio je velikobugarski orijentiran, te je naslon tražio u Italiji i Velikoj Britaniji, za razliku od njegova predšasnika, Aleksandra Cankova, koji je saveznike tražio u Francuskoj i Jugoslaviji. Taj je rascjep uvjetovao i previranje u VMRO-u. Mihajlov je bio uz vladu, dok je uz oporbu stao jedan od njegovih suparnika, general Protogerov. Ubojstvo Protogerova (8. srpnja 1928.) značilo je pobjedu Mihajlovljeve struje. Mihajlov u srpnju saziva sedmi kongres VMRO-a, a na njemu su u tročlani Centralni komitet, osim njega, ušla još dvojica njegovih istomišljenika. Beograd se imao razloga bojati novih akcija makedonskih nacionalista. Jugoslavenski je tisak u kolovozu 1928. na istaknutim mjestima pisao o demaršu Velike Britanije i Francuske upravljenom Sofiji. Kako bi olakšali položaj jugoslavenske vlade i onemogućili povezivanje centrifugalnih, separatističkih pokreta, London i Pariz su od Bugarske zatražili obuzdavanje makedonske emigracije. Time je uvjetovano odobrenje obećanog zajma i najavljeno da će decentralizacijom jugoslavenske države biti poboljšane ne samo prilike u Makedoniji, nego i riješen hrvatsko-srpski spor.³⁶¹

Zaoštavanje prilika i najava uvođenja otvorene diktature u Kraljevini SHS, te njezin sve nestabilniji međunarodni položaj zapravo su nukali hrvatske političare, da veću pozornost posvete političkoj borbi u inozemstvu. Već je spomenuto, da je još prije skupštinskoga atentata, zbog pravaškoga nezadovoljstva Radićevom politikom i saveza HSS-a sa SDS-om, Pavelić odlučio preispitati raspoloženje hrvatskog iseljništva, pa je sredinom svibnja 1928., u ime HSP-a, poslao istaknutoga člana te stranke, novinara Stanka Hranilovića, da otputuje u Beč i, nakon susreta i dogovora s predstavnicima prve hrvatske emigracije, nastavi put u Sjedinjene Američke Države. Tamo je Hranilović, koji je govorio nekoliko jezika, te se odlikovao spretnošću i organizacijskim sposobnostima, trebao organizirati hrvatsko iseljništvo, koje bi onda djelatnije politički, moralno i materijalno pomoglo hrvatski otpor protiv beogradskoga režima. Zahvaljujući ranijim dodirima s VMRO-om, Hranilović je imao zadaću izgraditi čvršće sveze i s makedonskim nacionalistima, te se u svojoj misiji u SAD-u i oslanjao na tamošnje već postojeće makedonske organizacije. Otvoreno je, pak, pitanje, bi li se sâm Pavelić odlučio na odlazak u emigraciju, da nije došlo do skupštinskoga atentata. Tragedija u beogradskoj Skupštini i previranja, koja su uslijedila u Hrvatskoj, nesumnjivo su pri donošenju takve odluke, imala ključnu ulogu.

Prvoprosinačkim je demonstracijama 1928. hrvatski narod, poglavito njegova mladež, pokazao da ne će šutke trpjeti daljnja velikosrpska nasilja. Te su demonstracije odnosno odlučnost hrvatske mladeži prvi put izazvale ozbiljnu nelagodu kod Srba.³⁶² Hrvatska politička fronta doimala se posve jedinstvenom u zahtjevu za hrvatskom neovisnošću, a bilo je znakova da će bar srpski dio Samostalne demokratske stranke, na čelu sa S. Pribićevićem, napustiti savez s Hrvatima. Raspad jugoslavenske države mogao se spriječiti samo brutalnim nasiljem, ali je jaz

³⁵⁹ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 56-57.

³⁶⁰ V. Vinaver, "Austrijsko pitanje"..., 12-13.

³⁶¹ *Jutarnji list*, god. XVII, br. 5936 od 15.VIII.1928. *Politika*, god. XXV, br. 7289 od 16.VIII.1928.

³⁶² Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 76.

između Hrvata i Srba postao tako dubokim, da je i taj korak mogao računati samo na kratkoročne uspjehe.

S obzirom na to da je hrvatska reakcija na pokolj narodnih zastupnika u Skupštini bila ipak relativno mlaka, vodeći je čimbenik jugoslavenske politike, kralj Aleksandar, ocijenio kako može ići korak dalje. Štoviše, sterilnost parlamentarnih borbi, pa čak i ubojstvo u Skupštini, iskoristio je kao izgovor za ocjenu, da parlamentarni sustav nije u stanju riješiti krizu u zemlji. Projekt amputacije Hrvatske ubrzo je odbačen, kako zbog neprihvatljivosti za veliku većinu jugoslavenskih političara, tako i za odlučujuće europske čimbenike. Ostalo je rješenje, koje je Aleksandar ionako priželjkivao: diktatura. Dobivši za to pristanak i potporu kod vodećih europskih zemalja, 6. siječnja 1929. dokinuo je Vidovdanski ustav i proglasio diktaturu.

To rješenje zapravo i nije bilo neočekivano. *Hrvatski domobran*, u br. 5., od 13. prosinca 1928., donio je članak pod naslovom *Vojna diktatura nas ne plaši!*, u kojem stoji: "Prednaci vojničke diktature su tu, a proklet bio onaj, tko je se boji! (...) Beograde, Beograde! Živim ti se Bogom Hrvatska Omladina kune, da ti paklena nakana nikada upaliti ne će, pa makar na Markov Trg došlo još stotinu tvojih pukovnika i vojvoda. Borbe za Hrvatskom Slobodom s pravog puta maknuti ne možeš!!!

Beograde iz historije slabo učiš, pazi se, da ona tebe ne nauči!

Izrael, Izrael, propast je Tvoja od Tebe!"³⁶³

Šestosiječanjskim su proglasom ukinute sve političke i građanske slobode i prava, a u jugoslavenskoj je državi zaveden otvoreni policijski režim. Trenutak u kojem je diktatura uvedena, zabrana političkog djelovanja i podjela države u devet banovina, kojima su granice tako povučene da su Srbi u njih šest imali većinu, odavali su pravu svrhu tog Aleksandrova poteza: rješavanje hrvatskog pitanja u skladu sa srpskim interesima.³⁶⁴

U svojim uspomena, Pavelić tvrdi kako je konačne pripreme za utemeljenje ustaške osloboditeljske organizacije zapravo obavio pred kraj 1928.³⁶⁵ Kad je proglašena diktatura, 7. siječnja 1929. je okupio uži krug najborbenijih suradnika, te je tom prigodom, navodno, raspravljen ustav, ustrojstvo i način djelovanja te organizacije, čime se ona mogla smatrati utemeljenom.³⁶⁶ Iako se sam taj prikaz može držati prijepornim,³⁶⁷ nesumnjivo je, da je Pavelić još prije odlaska u emigraciju oko sebe okupio borbene pojedince, koji će izrasti u jezgru domovinskoga ustaškog pokreta. Usporedno s njim, ustaški će se pokret razvijati u inozemstvu.³⁶⁸ Pavelić, koji se od dana skupštinskog atentata nalazio pod policijskom paskom, a

³⁶³ Usp. B. Jelić, n. dj., 622-623.

³⁶⁴ R. Kiszling, n. dj., 141.

³⁶⁵ A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 185-186.

³⁶⁶ Isto, 201-202., 406-408.

³⁶⁷ Gospođa Marija Hranilović, koja je skupa s bratom Markom, obješenim 25. rujna 1929. zbog atentata na Schlegela, pripadala skupini koja se smatrala prvim ustaškim rojem, nije formalno položila prisegu niti potpisala kakav dokument o pristupu ustaškoj organizaciji. Jednostavno se radilo o tome, da je skupina borbenih hrvatskih nacionalista Pavelića priznavala svojim vođom, te je bila pripravna bezuvjetno slijediti njegove naloge.

³⁶⁸ Možda je upravo zbog svijesti o prijepornosti nadnevka osnutka ustaškog pokreta Srkulj u udžbeniku o novijoj povijesti naveo kako je Pavelić nakon nakon proglašenja diktature odlučio napustiti dosadašnji način borbe, pa je otišao u inozemstvu da "tamo potraži saveznike, a onda povede oružanu, ustašku borbu za oslobođenje Hrvata od srbskoga robstva. Odanle je organizirao ustaški pokret za oslobodjenje Hrvatske.

7. siječnja bio podvrgnut policijskoj pretrazi stana i odvjetničke pisarnice, emigrirao je 19. siječnja 1929., prešavši most na Rječini.³⁶⁹ Bit će da je odluka o odlasku u emigraciju bila motivirana njegovim uvjerenjem kako je, nakon skupštinskog atentata, nakon toliko radikalnih izjava hrvatskih političara i zavođenja diktature, bilo kakav sporazum s Beogradom, koji ne bi predstavljao potpunu hrvatsku kapitulaciju, posve isključen.³⁷⁰

Ostaje otvoreno pitanje u kojoj je mjeri na takvu njegovu odluku utjecala okolnost da je Maček, pa čak i Trumbić, u prvim danima diktature još uvijek gajio nadu da novi režim znači prekid s dotadašnjom protuhrvatskom praksom.³⁷¹ Nije isključeno da se o njegovu odlasku u emigraciju razgovaralo i u vodstvu hrvatskog pokreta. Prema talijanskim izvorima, Maček je, u svojstvu šefa hrvatske oporbe, odlučio poslati u inozemstvo predstavnike svih hrvatskih stranaka radi stvaranja posebnoga hrvatskoga emigrantskog komiteta. Odmah potom, Pavelić je, pod izgovorom da ide na liječenje, otputovao u inozemstvo. Iz toga bi proizlazilo da je Pavelić otišao u emigraciju na Mačekov poticaj. Talijani, koji su odmah odlučili olakšati odlazak i boravak hrvatskih političkih bjegunaca (ali i polučiti nadzor nad njihovim radom), Pavelića su smatrali predstavnikom hrvatske koalicije odnosno Mačekovim izaslanikom.³⁷² I Slavko Kvaternik nakon sloma NDH piše kako mu je Pavelić došao kazati da odlazi u inozemstvo, radi obavješćivanja stranoga svijeta o događajima u zemlji i hrvatskim težnjama za samostalnom državom. Tom mu je prigodom Pavelić priopćio kako je razgovarao i s dr. Mačekom, koji je "sporazuman s njegovim odlaskom pošto je strani svijet sasvim krivo upućen o događajima oko smrti Stjepana Radića i jer su strani novinari kupljeni od beogradskih vlastodržaca."³⁷³ Ne navodeći izvora, Benigar tvrdi da se Pavelić dan prije polaska susreo s Budakom i mons. Svetozarem Rittigom. Tom su se prigodom dogovorili da će on u inozemstvu, a oni u domovini raditi na rušenju Jugoslavije. Rittig je 1941. došao u nemilost upravo zato što je iznevjerio dogovor i počeo se poklonstvenim deputacijama dodvoravati Aleksandru.³⁷⁴

Činjenica da je odmah poslije proglašenja diktature u emigraciju otišlo nekoliko istaknutih članova Hrvatske stranke prava, izložit će pristaše također zabranjenog HSP-a oštrim

Dokora se pokazao ustaški pokret na djelu." (Stjepan Srkulj, *Poviest novoga vieka za VII. razred srednjih škola*. Peto prerađeno izdanje s 87 slika, Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1943., 349.)

³⁶⁹ Krizman navodi i druge u literaturi spominjane dane Pavelićeva odlaska u emigraciju. (Usp. B. Krizman, n. dj., 53-54.) Zabunu u tom nadnevku izaziva i činjenica da jugoslavensko redarstvo nikad nije utvrdilo točan datum Pavelićeva odlaska u emigraciju. Budući da je raspolagalo podatkom kako je u Beč stigao 20. siječnja 1929., datum odlaska je tomu prilagođen. Prema Vrančiću, sušački je most prešao 18. siječnja, te je otišao u Veneciju. Odatle se bez zadržavanja zaputio u Beč. (V. Vrančić, n. dj., I., 282.)

³⁷⁰ Tako je izjavio bugarskim novinarima prije nego što je, spremajući se na odlazak u Tursku, u travnju 1929. posjetio Ivana Vanču Mihajlova, šefa VMRO-a. (B. Krizman, n. dj., 58.)

³⁷¹ Karakteristično je da se u ustaškoj literaturi u doba NDH tvrdilo kako je Pavelić već u prosincu 1928. bio posve svjestan da krivicom nekih hrvatskih političara (čime se očito aludiralo na Mačeka) hrvatski narod nije spreman oduprijeti se diktaturi, koja se sprema, pa se valja pripremiti za druge oblike borbe. Ti hrvatski političari nisu vjerovali pravašima, kad su još 1918. ovi govorili protiv jugoslavenstva, pa vjerojatno ni danas, 1928., ne će povjerovati da je Hrvatska razapeta i da valja zametnuti tešku i krvavu borbu. (Usp. M. Bzik, *Ustaška borba*, passim.)

³⁷² IDDI, 7, VII, dok. 158, 179, 209. Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 79. Na isti zaključak upućuje i Trumbićevo pismo Seton-Watsonu, u kojem hrvatski političar ističe da su u emigraciju poslani Pavelić, Košutić, Krnjević, S. Cihlar i L. Kežman, kako bi svratili pozornost na hrvatsko pitanje i tražili potporu domovinskoj borbi. (R. W. Seton-Watson, *Korespondencija*, II., dok. 174., 177.)

³⁷³ S. Kvaternik, n. dj., 85.

³⁷⁴ Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*. II. popravljeno i prošireno izdanje, Glas Koncila-Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu, Zagreb, 1993., 329-330.

progonima. Tomu će uvelike pridonijeti i oružane akcije, koje hrvatska mladež pravaške orijentacije počinje poduzimati protiv predstavnika režima. Međutim, ni na strani režima, ni na strani oporbe, nije bilo oštroga lučenja na stranke, tim prije što su u ljeto 1929., pola godine nakon Pavelića i Perčeca, u emigraciju otišli i istaknuti članovi bivšeg HSS-a, dr. J. Krnjević i ing. A. Košutić. Za razliku od, recimo, Košutića koji je pobjegao u Italiju (Cres!), te mu je talijansko redarstvo odmah dalo dopuštenje za slobodno kretanje na području Kraljevine Italije,³⁷⁵ prva postaja puta budućega ustaškog Poglavnika bio je Beč, gdje su već od ranije boravili istaknuti protivnici jugoslavenske države iz tzv. prve emigracije.³⁷⁶ Beč je bio stjecištem predstavnika većine nezadovoljnih naroda. U njemu su utočište našli predstavnici makedonskih, bugarskih, albanskih, slovačkih, ukrajinskih, hrvatskih i drugih nezadovoljnika. U Beč se nešto prije Pavelića sklonio i istaknuti mladi hrvatski nacionalist Branimir Jelić,³⁷⁷ a krajem veljače tamo se pred diktaturom sklonio i komunistički predstavnik u zagrebačkoj Oblasnoj skupštini, Kamilo Horvatin.

U Beču je od ranije postojala skupina istaknutih hrvatskih emigranata (generalpukovnik Sarkotić, glavnostožerni dopukovnici Perčević i Duić, pukovnik Stipetić, dopukovnici Furjaković i Petričević itd.), s kojima su novopridošli emigranti odmah stupili u dodir. Sâm Pavelić je već od 1919. bio u svezi s Hrvatskim emigrantskim komitetom, poglavito s Perčevićem. Iako je većina pripadnika prve emigracije sa stanovitom nostalgijom promatrala Austro-Ugarsku, u kojoj bi Hrvatska, u sklopu trijalističkog preuređenja, postigla teritorijalnu cjelovitost i znatan stupanj autonomije, bili su svjesni da je restauracija Habsburgovaca utopija. Dolaskom nove emigracije, "stari" su uglavnom prihvatili modernije shvaćanje, tj. shvaćanje da nema alternative stvaranju republikanski uređene neovisne hrvatske države.³⁷⁸ Ne treba ispustiti iz vida da se značenje stare emigracije, za novopridošle sastojalo u njezinim vezama s najvišim političkim krugovima u Austriji, ali i u mogućnosti da se utjecanjem na austrijsko redarstvo onemogućući obavještajni i teroristički rad jugoslavenskih službi.³⁷⁹

Odmah po dolasku u Beč, Pavelić se susreo s predstavnicima prve emigracije, koji su mu pomogli u prvim kontaktima. Između ostaloga, tako je stupio u dodir i s tamošnjim talijanskim predstavnicima, Zingarellijem, Modrichem i Mazzottijem koji je imao određenih veza i s predstavnicima prve emigracije. Mussolini je uvjeravao hrvatsku emigrantsku jezgru da Italija ne će obnoviti sporazum o prijateljstvu s Kraljevinom SHS i da će poduzeti sve, kako bi se

³⁷⁵ Mirko Glojnarić, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919-1939)*, Naklada A. Velzek, II. izd., Zagreb, 1940., 54-55.

³⁷⁶ I nakon uspostave neovisne Hrvatske, u historiografiji se prva emigracija, nastala nakon Prvoga svjetskog rata, prikazuje površno, te se čak i u najkraćim opisima, optužuje za "suradnju s talijanskim iredentistima" i neprotivljenje njihovu zahtjevu na Dalmaciju. (Usp. N. Scotti, *Rimski ugovori...*, 45b.) Osim što je pojednostavljen i naslijeđen iz jugoslavenske pamfletistike, takav stav posve ispušta politički kontekst i preskače npr. Radićeve dodire s tim istim talijanskim iredentistima.

³⁷⁷ Jelić navodi, da su on i Perčec bili pobjegli u Mađarsku nakon prvoprosinačkih demonstracija, već 6. prosinca 1928. Nakon tri tjedna su se vratili, a onda je, poslije proglašenja diktature, prvi, 11. siječnja 1929., s putovnicom Dide Kvaternika, u Austriju pobjegao Jelić. Perčec da je devet dana kasnije prešao jugoslavensko-mađarsku granicu. (B. Jelić, n. dj., 29-30.)

³⁷⁸ B. Jelić, n. dj., 30. Pravaše se u Kraljevini SHS redovito optuživalo da su austronostalgicari i sl. Na to je Pavelić u jednoj skupštinskoj raspravi (2.III.1928.) kazao da Hrvati ne žale za Austrijom, nego za redom i zakonom koji je vladao u toj državi. Međutim, unatoč tome što su imali ograničenu samostalnost i svoj Sabor, tražili su puno više od toga. "Hrvatski narod ima sviest o svojoj prošlosti i o svojoj samostalnosti i to se ne da izbrisati. Hrvatski narod u toj sviesti radi, da bude samostalan, i da sam sobom gospodari. I ako Bog da to će biti." (A. Pavelić, n. dj., 300-302.) Samo zbog nasilništva režima i loše uprave u narodu se danomice čuje "da je bolje da vrag dodje nego da je ovako", izjavljuje on u Skupštini 5.III.1928. (Isto, 323.)

³⁷⁹ Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., bilj. 99. na s. 388.

jugoslavenskoj državi uskratili međunarodni zajmovi. Odbio je, međutim, prijedlog da Pavelić i drugi hrvatski emigrantski predstavnici posjete Rim.³⁸⁰ Italija je imala vlastitih planova i Hrvati se nisu u cijelosti uklapali u njih. Bilo je dvojbeno i to, koliko im se može vjerovati, s obzirom na glasine da je Kežman uspostavio veze s Moskvom. Povrh toga je na slabljenje hrvatskih pozicija utjecala i Mačekova odluka, u veljači 1929., da se zasad obustave nastojanja za stvaranjem hrvatskoga emigrantskog komiteta, jer da trenutak za to nije pogodan.³⁸¹ Iako su u Rim i dalje stizali izvještaji o nepodijeljenome separatističkom raspoloženju među hrvatskim političkim prvacima (o tome je i Maček uvjeravao novinara E. Morrealea),³⁸² još nije bilo konkretnih dokaza da bi hrvatska oporba mogla iz opstrukcije prijeći u akciju. Prema tada najbližem Pavelićevu suradniku, Branimiru Jeliću, prvi su se Pavelićevi dodiri s Talijanima (ponajprije novinarom I. Zingarellijem i attachéom za tisak bečkog talijanskog poslanstva E. Morrealleom) svodili samo na redovito i točno izvješćivanje o prilikama u Hrvatskoj. Nije bilo nikakvih dogovora o konkretnim političkim (ili oružanim) akcijama, a još manje govora o teritorijalnim pitanjima.³⁸³ Perčević je Pavelića upoznao sa šefom bečke policije, kao i s prvakom slovačkog pokreta za neovisnost, Andrejem Hlinkom. Također mu je otvorio mnoge veze u bečkome društvu stranih novinara, u koje se Perčec, inače, već bio učlanio.³⁸⁴

Iz pragmatičnih se i promičbenih razloga nametalo poduzimanje spektakularne akcije ubrzo nakon odlaska u izbjeglištvo. Istodobno je trebalo borbenošću i radikalnošću dati legitimaciju hrvatskoj oporbi pred inozemnom javnosti. Stoga se Pavelić odlučio s Perčecom, preko Budimpešte i Rumunjske, zaputiti u Sofiju. U Mađarskoj nije bilo želje da se podupiranjem hrvatskih separatista dodatno zakomplicira ionako složena situacija u Podunavlju. Mađarska je diplomacija strahovala da bi Italija mogla baš u ovom trenutku zaigrati na hrvatsku kartu, a to bi bilo opasno.³⁸⁵ Prvih mjeseci 1929. mađarska je vlada poradila na približavanju Jugoslaviji. U Rimu se već računalo da dolazi i do francusko-mađarskog zbliženja, a općenito se smatralo da Mađarska napušta savez s Italijom. Prvog listopada potpisan je sporazum o utvrđenju i likvidaciji pograničnih incidenata. Gömbös se u studenome 1929. povjerio jugoslavenskom poslaniku, kako se u Rimu morao ispričavati zbog toga što se Budimpešta zalaže za sporazum s Beogradom.³⁸⁶

Pavelićev posjet Bugarskoj bio je prethodno dogovoren u Beču, gdje se on sreo s dr. Konstantinom Staniševim, predsjednikom Makedonskoga nacionalnog komiteta i predsjednikom makedonske parlamentarne skupine u bugarskom parlamentu (Sobranju).³⁸⁷ Sasvim je izvjesno da je Pavelić posredovanjem probugarske makedonske emigracije kanio postići veze sa službenom Sofijom, računajući na to da će bugarski revizionizam i težnja za pripajanjem Makedonije Bugarskoj, unatoč povremenim, uglavnom tajnim i neslužbenim beogradsko-sofijskim kombinacijama o podjeli utjecajnih sfera u jugoistočnoj Europi, u budućnosti

³⁸⁰ IDDI, 7, VII, dok. 223, 231. Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 79-80.

³⁸¹ J. J. Sadkovich, n. dj., 80.

³⁸² IDDI, 7, VII, dok. 249. Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 80-81.

³⁸³ B. Jelić, n. dj., 109-110.

³⁸⁴ B. Krizman, n. dj., 68b.

³⁸⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, 153.

³⁸⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska...*, 412-428. i d. Isti, *Jugoslavija i Francuska...*, 163., 170.

³⁸⁷ Dr. Konstantin Stanišev u Zagrebu, 10.-20. travnja 1942., *Nova Hrvatska*, Zagreb, 19.IV.1942. (A. Pavelić, n. dj., 443.). Stanišev napominje, da je Makedonski nacionalni komitet zastupao interese jedne emigracije od 600.000 ljudi, te još 200.000 "dragovoljno iseljenih" u Bugarsku s područja pod grčkom vlašću. (Usp. K. D. Stanišev, Srbija i bugarsko-hrvatsko prijateljstvo, (bug. ćir.) u: *Zagreb-Sofija. Hrvatsko-bugarska smotra*, Izdaju zajednički Hrvatsko-bugarsko društvo u Zagrebu i Bugarsko-hrvatsko društvo u Sofiji (gl. urednik prof. Ivan Oršanić), br. 1/I., Zagreb, 22. prosinca 1942., 7.)

predstavljati snažnu polugu za razbijanje Jugoslavije. Bugarska, koja je mirovnim ugovorima teritorijalno okrnjena i obvezana na plaćanje 2.250 milijuna zlatnih franaka na ime ratne štete, bila je trajno nezadovoljna postojećim stanjem u Europi, tim prije što je tradicionalno težila stvaranju Velike Bugarske. Na tom joj se putu, međutim, između ostalih nalazila i Srbija odnosno Jugoslavija. Na toj su se podlozi, uostalom, temeljili i hrvatsko-bugarski dodiri i prije Pavelićeva nastupa na skopskom procesu, još od utemeljenja MMTRO-a u Zagrebu 1922. i razdoblja kad su postojale stanovite veze između Aleksandrova i Radića.³⁸⁸ Tada je, koncem 1921., ili početkom 1922., opunomoćenik Todora Aleksandrova došao na jednu sjednicu Hrvatskog bloka i izjavio da će Makedonci podići ustanak. Istodobno je zatražio da se i Hrvati pridruže, krene li makedonski ustanak po dobru. Iako je ta ponuda odbijena,³⁸⁹ tijekom čitava postojanja kraljevske Jugoslavije Hrvati su simpatizirali makedonsku borbu za slobodu, a nekad su je i izravno pomagali. Udruge hrvatskih i makedonskih sveučilištaraca potpisale su niz deklaracija o suradnji (u Beču, 1925., u Berlinu, 1928. te u Sofiji, 1933. godine), koje su imale jasnu političku potku.³⁹⁰

I predustaška emigracija utirala je puteve hrvatsko-makedonskoj odnosno hrvatsko-bugarskoj suradnji. *Hrvatsko kolo*, organizacija hrvatskih iseljenika u SAD, na čelu s mons. Davorinom Krmpotićem, 1927. je uspostavila tješnju suradnju s pet godina ranije osnovanom Makedonskom političkom organizacijom. Glavna svrha suradnje bio je zajednički nastup protiv velikosrpske tiranije nad Hrvatima i Makedoncima.³⁹¹ U Pennsylvanniji je 21. lipnja 1928. bio održan drugi redoviti kongres Hrvatskoga kola. Kao izaslanik iz Hrvatske, putujući u SAD, Stanko Hranilović se u Beču susreo s makedonskim emigrantima, koji su mu dali preporuku za službenoga predstavnika MPO-a u New Yorku, Lazara Kiseliševa. Pod dojmom skupštinskoga atentata učvršćena je hrvatsko-makedonska suradnja, i u program hrvatske emigrantske organizacije ugrađen je zahtjev za potpuno odcjepljenje od Jugoslavije.³⁹² Na demonstracijama održanim 8. kolovoza 1928. u New Yorku, radikalnim su se govorima hrvatsko-makedonskoj i američkoj javnosti obratili S. Hranilović i I. Krešić, urednik *Hrvatskog lista*. S makedonske je strane govorio Kiselišev, a u idućim je mjesecima ta suradnja nastavljena izrađivanjem proglašenja o pravoj naravi velikosrpskog režima.³⁹³ Iako je dvojio glede mogućnosti da se hrvatski pokret u Americi pretvori u revolucionarnu akciju, talijanski je veleposlanik u Washingtonu, De Martino, bio impresioniran uspješnim Hranilovićevim promičbenim akcijama i odzivom hrvatskih iseljenika u akcijama za prikupljanje novca i političko djelovanje.³⁹⁴

Pavelićev i Perčecov posjet Bugarskoj stoga nije posve iznenađujući. U Sofiji je 19. travnja 1929. svečano dočekan kao junački branitelj makedonskih sveučilištaraca. Bugarski je tisak Pavelićevu dolasku i svečanomu dočeku, koji mu je priredilo više tisuća pristaša makedonske revolucionarne organizacije, posvetio veliku pozornost, izražavajući velike

³⁸⁸ U jednom pismu iz kolovoza 1924., Aleksandrov je uvjeravao Radića, da će i Hrvati jednom doći do spoznaje da se protiv srpskog gospodstva ne može boriti drugim, doli puškom, nožem i bombom. (Usp. K. Vardarski, *Borba Hrvata i Makedonaca za neovisnost između dva svjetska rata*, Blgaro-hrvatski list, Izdanje na Blgaro-hrvatskoto društvo za kulturno-prosvetni vrzki, Sofia, (bug. ćir.) god. I., br. 1/1993.)

³⁸⁹ Sa sličnim su se ponudama, prema Drinkoviću, Bloku obratili i Mađžari "s obzirom na Vojvodinu." (Usp. I. Mužić, *Stjepan Radić...*, n. dj., 83.)

³⁹⁰ K. Vardarski, n. dj.

³⁹¹ Trendafil Mitev, *Načalo nasvmestnata borba meždu blgarskata i hrvatskata emigracia v Amerika za razobličavanje na srbski hegemonizam*, Blgaro-hrvatski list (bug. ćir.), br. 1/I, 1993.

³⁹² S. Hranilović je predlagao da se stvori hrvatsko-makedonski sabor u SAD radi djelotvornije borbe. (T. Mitev, n. dj.)

³⁹³ Opš. v. T. Mitev, n. dj.

³⁹⁴ J. J. Sadkovich, n. dj., 74-75.

simpatije za borbu hrvatskog naroda za slobodu.³⁹⁵ Dok se službeni bugarski tisak ustezao od izražavanja izravne potpore hrvatskim emigrantima, kako bi se izbjegla konfrontacija s Beogradom, glasila makedonske emigracije naglašavaju da u svečanome dočeku Pavelića i Perčeca zapravo pozdravljaju hrvatski narod, koji je saveznik u borbi protiv beogradskog nasilja. S oduševljenjem je zabilježena Pavelićeva izjava da nema slobode bez žrtava. Svi koji su poginuli i oni koji se nalaze po tamnicama, doprinose borbi svog naroda za oslobođenje. Na izravan upit novinara, Pavelić je odgovorio da je krajnji cilj hrvatske borbe "podpuno nezavisna Hrvatska, koja ne će imati uobće nikakve veze s Beogradom. Na to se spremaju svi Hrvati, koji danas predstavljaju jedinstvenu cjelinu."³⁹⁶ Osim predavanjâ o teškim prilikama u Jugoslaviji, Pavelić je, u sklopu obrazlaganja hrvatskog zahtjeva za državnu neovisnost, upozorio i na kulturnu odnosno gospodarsku snagu Hrvatske, ističući "naročitu važnost iztočne obale Jadrana, koja je u posjedu Hrvata."³⁹⁷

Već toga dana i sutradan, položeni su temelji djelatne suradnje s Makedonskim nacionalnim komitetom, a 20. travnja potpisana je zajednička deklaracija, koja u cijelosti glasi:

"Prigodom bratskog posjeta hrvatskog narodnog zastupnika Dra Ante Pavelića i gradskog zastupnika grada Zagreba Gustava Perčeca Nacionalnom Komitetu Makedonskih Emigrantskih Organizacija u Bugarskoj, konstatirano je s obje strane, da im nemogući režim, kome su podvrgnute Hrvatska i Makedonija, podjednako nalaže, da koordiniraju svoju legalnu djelatnost za izvođenje čovječjih i narodnih prava, političke slobode te potpune nezavisnosti i Hrvatske i Makedonije.

Tom zgodom izjavljeno je s obje strane, da će u buduće upeti sve svoje napore za postignuće tih ideala obih bratskih naroda.

Sofija, 20. travnja 1929. (Potpisi)"³⁹⁸

Potpisivanje te deklaracije objavljeno je na banketu kojemu je bilo nazočno oko 250 gostiju, među njima i predstavnici svih makedonskih organizacija u Sofiji.³⁹⁹ U govoru, koji su tom prigodom održali, Pavelić i Perčec prvi su put nagovijestili i mogućnost primjene nasilnih sredstava u borbi za slobodu, ako se legalni način borbe pokaže bezuspješnim. Pavelić je izjavio da se hrvatski narod nikad nije odrekao svoje slobode i neovisnosti. Tek 1918., stvaranjem jugoslavenske države, prekinut je kontinuitet njegove nacionalne i državne individualnosti. Tobažnji osloboditelji opljačkali su Hrvatsku i započeli agresivno posrbljavanje. Hrvatska i BiH gospodarski su opustošene, bosanskohercegovački Hrvati umiru od gladi, a beogradski režim zabranjuje o tome javno pisati. U školama se briše sve što je hrvatsko, jer Srbi hoće posrbiti sve slavensko:

³⁹⁵ Usp. izvještaje novina *Nezavisnost*, *Zname*, *Kambana*, *Zora* i *Preporec* u: A. Pavelić, n. dj., 445-447. Zagrebački *Obzor* 27. travnja tvrdi da je Pavelićevu dočeku "prisustvovalo desetak tisuća ljudi".

³⁹⁶ *Makedonija*, Sofija, 20.IV.1929. A. Pavelić, n. dj., 451-456.

³⁹⁷ *Obzor*, Zagreb, 27.IV.1928. A. Pavelić, n. dj., 450.

³⁹⁸ *Godišnjak (Kalendar) Hrvatskog Domobrana 1941*, Pittsburgh, 1940., 69. Prema. J. Jareb, *Pola stoljeća...*, 46b. Deklaracija je objavljena i u A. Pavelić, n. dj., 460.

³⁹⁹ Nakon uspostave NDH, Pavelić će potaknuti osnivanje hrvatsko-bugarskoga društva prijateljstva u Zagrebu. (Usp. Vasil Seizov, *Dojmovi iz Nezavisne Države Hrvatske. Prvo predavanje u Bugarskoj o uspostavljenoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb-Sofija, n. dj., 56-57.)

"Prijatelji i braćo! Mi imademo za simbol lipu - jedno nježno drvo, i goluba - jednu nevinu i krotku pticu, nu kad bude trebalo mi ćemo imati za simbol sokola, orla i hrast. Jer na ljutu ranu treba mećati ljutu travu.

Kada idemo na zabavu, oblačimo frak, nu kada pođemo u ljutu borbu, obući ćemo drugo odijelo.

Mi ne možemo da se borimo sa molitvenikom u ruci proti šumadijskim razbojnicima. Poslije Svjetskog Rata mnogi su mislili, da će nastupiti mir. No ne može biti mira ni spokojstva, dok jedan narod tlači drugi. Mir može vladati samo među slobodnim narodima. Kakav je to mir, kada su Makedonija i Hrvatska zarobljene. Ta su dva naroda došla u ropstvo na temelju jedne velike laži, da u Makedoniji i Hrvatskoj živu Srbi i da je makedonski narod srpski. Nu to nije bilo niti će biti. Ako skrstimo ruke, i čekamo tek na to da nam kulturni svijet pomogne, i naša unučad umirati će u ropstvu. Ako želimo da vidimo svoju domovinu slobodnu, treba da zasučemo rukave. (...) No danas je svatko na čistu o tome, da je jugoslavenstvo samo most za velikosrbstvo. Mi Hrvati i Makedonci ne ćemo takvoga jugoslavenstva, mi hoćemo: nezavisnu Hrvatsku i nezavisnu Makedoniju!

Što znači to jugoslavenstvo, kada u njegovo ime danas 500.000 makedonskih Bugara mora ostaviti svoju domovinu i mora bježati iz nje? Što znači to jugoslavenstvo kada Srbijanci u tobožnje njegovo ime ubijaju hrvatskog vodju Stjepana Radića u beogradskom parlamentu?

Braćo i sestre, naša borba ne će ostati samo kod riječi. Ona će prijeći i u djelo. Naša borba neće prestati, dokle god ne bude polučen cilj: uzpostava nezavisne i samostalne države Hrvatske i posve nezavisne i samostalne države Makedonije!"⁴⁰⁰

Ni Perčec u borbenosti nije zaostajao za Pavelićem. Naprotiv. On je 20. travnja izjavio: "Jučer u mom govoru kod susreta rekoh, da ćemo se boriti i sa nelegalnim sredstvima. To je iznenadilo neke novinare i oni dođoše danas pitati, što to znači i što mislimo pod nelegalnom borbom. Nu nijedan od njih nije mi mogao naznačiti niti jednog legalnog sredstva, s kojim bi se mogli boriti proti našim tlačiteljima. Mi danas ne možemo niti pisati, niti govoriti u domovini za naša prava. Kakovo još legalno sredstvo nam preostaje, kada ne možemo činiti ni to? Koje je sredstvo legalno, a koje nelegalno?"⁴⁰¹

Ovako borbene izjave imale su zapravo primarnu ulogu upozoriti europsku javnost na dramatičnost situacije u Kraljevini SHS i ozbiljnost nakana hrvatskih nacionalista. List *Dnevnik* ističe kako je Pavelićeva zamisao stvoriti jednu hrvatsko-makedonsku frontu, "da se odpočne borba obavještavanjem javnog mnijenja u Europi o istinskom položaju obih naroda. *Ona odgovara načelima civiliziranog svieta, da se na miran način postigne smirenje Europe i rješenje tugaljivih pitanja, koja su stvorena ugovorima o miru. Treba svietu dokazati, da ako se zapadna demokracija ne zauzme za pravo obiju (sic!) naroda, oni će uzeti oružje i sami sebi pomoći*".⁴⁰²

U tu je svrhu, prigodom njegova boravka u Sofiji između Pavelića i predstavnika makedonskih organizacija dogovoreno, da se svim europskim vladama pošalje promemorija o teškom položaju Hrvata i Makedonaca u Kraljevini SHS, te da se u svim važnijim prijestolnicama postavi po jedan predstavnik obaju naroda, koji bi propagandno i politički djelovao protiv velikosrpskog režima. Također je postignuta suglasnost da se iseljeničke organizacije Hrvata i Makedonaca apelima obrate europskim vladama.⁴⁰³ *Jugoslavenski LLoyd*

⁴⁰⁰ A. Pavelić, n. dj., 462-463. B. Krizman, n. dj., 56-57.

⁴⁰¹ B. Krizman, n. dj., 57.

⁴⁰² A. Pavelić, n. dj., 474-475. Ist. T. J..

⁴⁰³ *Ustaša, Vjestnik Hrvatskog Oslobođilačkog Pokreta*, god. XIII, br. 19, Zagreb, 16.V.1943. A. Pavelić, n. dj., 443-444.

je već 23. travnja javljao kako vijesti koje dolaze iz Amerike, govore o stvaranju nekoga makedonsko-hrvatskog udruženja, koje je sastavilo manifest za oslobođenje Hrvatske i Makedonije ispod beogradskog jarma.⁴⁰⁴ Ranije postignutu suradnju hrvatskih i makedonskih emigranata u SAD učvrstio je dinamičnom akcijom S. Hranilović, pa će *Hrvatsko kolo* i MPO i ubuduće nastaviti suradnju.⁴⁰⁵

Akcija hrvatskih emigranata u Sofiji nije ostala bez međunarodnog odjeka. Diplomatski su krugovi sa zanimanjem analizirali nove prilike, a najveći su svjetski listovi tim povodom upozoravali da jugoslavenska diktatura, baš kao svaka diktatura, ne može ništa riješiti (*The Manchester Guardian*, 8. kolovoza 1928.). Naprotiv, ona samo dovodi do novih sukoba, pače u njihovu zaoštrenu obliku. *The New York Times* objavljuje dopis iz Sofije, u kojem se prenosi izjava "predstavnik ekstremnih Hrvata", da su se "legalne metode borbe u Hrvatskoj pokazale beskorisnim i da je još preostalo upotrebiti nelegalne metode..."⁴⁰⁶

Početak političko-propagandne djelatnosti na Zapadu

"...Ovakovo izpovijedanje malovjernosti u sama sebe znači za beogradske vlastodršce, koji momentano provode najdivljiji režim nad hrvatskim narodom, da im je slobodno njihovu politiku nastaviti do bezkonačnosti, jer Hrvati taj režim moraju trpiti vječno iz malodušnosti i jednostavnog straha pred samim sobom i svojom slabosti. A u stvari? Zar nisu Hrvati s Venecijom megdan dielili još onda, dok su današnje beogradske režimlje turskim agama konje sedlali? Zar još i danas ban Jelačić ne upire svojom sabljom prema Vilagošu? (...) Iz straha pred Talijanima, Magjarima, pa bilo pred kim drugim, Stranka Prava ne može i ne će suspendirati svog političkog programa za slobodu Hrvatske i hrvatskog naroda..."

Paveliću očito ipak nije pošlo za rukom postići bilo kakav oblik institucionalne suradnje sa službenom Sofijom.⁴⁰⁷ To je i razumljivo, ako se promotri cjelokupna bugarska vanjska politika između dva svjetska rata. Ona je po definiciji bila revizionistička. Međutim, s obzirom na to da je čl. 48. pakta u Neullyju i čl. 19. pakta Društva naroda Bugarskoj otvarao mogućnost mirne revizije i gospodarskog izlaska na Egejsko more, Sofija je simpatizirala sa svakim zahtjevom za reviziju europskog stanja, ali se sve do 1941. odbijala bezrezervno svrstati na bilo

⁴⁰⁴ A. Pavelić, n. dj., 469.

⁴⁰⁵ T. Mitev, n. dj.

⁴⁰⁶ A. Pavelić, n. dj., 480.

⁴⁰⁷ Makar je Servatzy Talijanima - u vrijeme kad Pavelić nije imao neposrednih veza s njima - tvrdio kako je Pavelić oduševljen suradnjom s VMRO-om i kako je, štoviše, polučio opći, načelni sporazum s bugarskom vladom. (Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 84.)

koju stranu. Time je uspjela izbjeći konfrontaciju dvaju europskih blokova.⁴⁰⁸ Odnos između Sofije i Beograda također je ovisio o općoj europskoj situaciji, makar ga je djelatnost velikobugarskih krugova i napose VMRO-a stalno opterećivala. Zbog toga je Aleksandar odbio prijedlog cara Borisa, koji se krajem 1928. založio za jugoslavensko-bugarsko zbližavanje.⁴⁰⁹

S druge strane, prevratna bugarsko-makedonska organizacija VMRO uživala je snažnu potporu bugarske države, pa je u svome brojnom i dobro povezanom članstvu imala odlučne i odlično oboružane ljude. Okolnost da su u organizaciji VMRO-a stalno i sustavno vršene diverzije i sabotaze protiv Jugoslavije, potvrđivala je da hrvatska borba u inozemstvu ne će nužno biti samo platonske naravi. Stoga je Beograd poduzeo odlučne akcije u prijestolnicama susjednih država. U jugoslavenskome (i beogradskom i zagrebačkom) tisku, Pavelić je optuživan da je još ranije, prije odlaska u emigraciju "stao na drugu stranu barikada". Posebno je optuživana Bugarska koja je toleriranjem Pavelića povrijedila dobrosusjedske odnose i načelo nemiješanja u unutarnje stvari drugih država, pa je sa sjednice vlade 22. travnja upućen brzopjavni nalog poslaniku Lj. Nešiću, da najenergičnije prosvjeduje kod sofijske vlade, koja nije ništa poduzela protiv poziva na odcjepljenje Hrvatske i Makedonije od Kraljevine SHS. Naprotiv, u tisku se tvrdilo da je Pavelić posjetio i neke članove bugarske vlade.⁴¹⁰

Bugarska je na jugoslavenske napadaje zbog Pavelićeva i Perčecova boravka u Sofiji u prvi mah odgovorila oštro, ističući da Beograd jednako tako podupire emigrantske aktivnosti protiv Sofije. Unatoč novoj seriji pograničnih incidenata i pritužbi Sofije Društvu naroda zbog jugoslavenskoga ugnjetavanja manjinâ, bugarska je vlada ipak izrazila žaljenje zbog Pavelićevih istupa tijekom posjeta Bugarskoj. Foreign Office nije želio dopustiti eskalaciju bugarsko-jugoslavenskog spora, pa je britanskom poslaniku u Beogradu naloženo, da izvrši pritisak na beogradsku vladu u smjeru ratifikacije Pirotskih konvencija, kojima su tijekom veljače i ožujka uređena pitanja dvovlasnika i pograničnog prometa.⁴¹¹ Britanskom i francuskom intervencijom u Sofiji smirene su protujugoslavenske tirade u bugarskom tisku.

Iako je Pavelić u Bugarskoj otprije uživao simpatije (čak i prije skopskog procesa 1927.), Sofija je ipak udovoljila jugoslavenskom prosvjedu, pa je bugarski otpravnik poslova u Beogradu izrazio predsjedniku vlade generalu P. Živkoviću žaljenje, zbog incidenata, koje su Pavelić i Perčec izazvali u Vidinu i Sofiji, dodajući kako se službena Sofija ograđuje i obvezuje ubuduće spriječiti takve stvari.⁴¹² Makar je Pavelićev posjet, s jedne strane, pomogao Sofiji da natjera Beograd u tjesnac, ni u jednoj ni u drugoj zemlji nije postojao ozbiljan interes za eskaliranje sukoba, pa je nakon nekoliko mjeseci i došlo do smirenja. Samim time je prestala mogućnost da Bugarska bude jednim od utočišta hrvatske emigracije (ako se o tome uopće i razmišljalo), što je već i iz zemljopisnih, odnosno komunikacijskih razloga bilo nepogodno. U Beogradu se, inače, ocjenjivalo kako nije slučajno da se Pavelićev posjet Sofiji vremenski poklapa s novim valom protujugoslavenske kampanje u talijanskom tisku, a vladalo je i uvjerenje kako je on bio tempiran baš zato da bi pokvario jugoslavensko-bugarske odnose koji su bili u uzlaznoj liniji⁴¹³ nakon postignuća sporazuma u Pirotu. Podmetanje Italiji spadalo je u klasičan repertoar beogradske propagande. Nesumnjivo je, da s Pavelićevim i Perčecovim posjetom Sofiji

⁴⁰⁸ Opš. o glavnim tokovima bugarske vanjske politike usp. Valerián Bystrycky, *Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932-1934. (Nastanak Balkanskog pakta 1934.)*, Radovi, 11, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1978., 303-310. i d.

⁴⁰⁹ V. Bystrycky, n. dj., 310.

⁴¹⁰ Brojne izvještaje tiska v. u: A. Pavelić, n. dj., 466-474.

⁴¹¹ Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 595-596.

⁴¹² B. Krizman, n. dj., 58.

⁴¹³ Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 608.

Italija nije imala ništa, ali se, dakako, ne smije isključiti mogućnost, da je sprječavanje jugoslavensko-bugarskoga zbliženja bilo jednim od ciljeva, koje je Stanišev kanio polučiti, pozivanjem Pavelića u glavni grad Bugarske.

Nije sve stalo samo na propagandnoj kampanji i na međusobnom optuživanju Beograda i Sofije, nego je jugoslavenski režim posegao i za drugim mjerama kako bi suzbio Pavelićevu djelatnost. Beogradski Sud za zaštitu države izrekao je 17. srpnja 1929. Paveliću i Perčecu smrtnu osudu u odsutnosti.⁴¹⁴ Izricanje smrtne osude stvorilo je potpuno nove uvjete djelovanja, a činjenica da je postupak protiv Pavelića i Perčeca vođen sa znatnim manjkavostima, kršenjem čak i brutalnog zakona, a da je presuda izrečena na temelju tankih i površnih dokaza, pokazivala je da se Beograd odlučio svim sredstvima obračunati s hrvatskim separatizmom.

Napustivši Sofiju, Pavelić i Perčec su posjetili Vanču Mihajlova, koji je živio u Banki, nedaleko od bugarskoga glavnoga grada. Tu su se razdvojili. Perčec je ostao kod Mihajlova, dok je Pavelić odputovao u Tursku. Tu je svoju nakanu javno priopćio već u Sofiji, ističući da on nije emigrant, jer da vodi borbu koju vodi čitav hrvatski narod, a njegovo je putovanje u Sofiju i Carigrad samo informativnoga značaja. Turski je tisak o njegovoj akciji i njegovu boravku u Sofiji pisao s velikim zanimanjem, pa čak i simpatijama, a za pojedinosti u svezi s njegovim dolaskom u Carigrad interesirali su se i dopisnici najvećih svjetskih novina, poglavito američkih.⁴¹⁵ Ostaje otvoreno pitanje je li Pavelić prigodom puta u Tursku imao i kakvih drugih nakana osim "informativnih",⁴¹⁶ iako iz njegovih uspomena proizlazi, da je smisao tog putovanja bilo izbjegavanje Rumunjske, jer su doprli glasi, da će rumunjske vlasti uhititi hrvatske političare i izručiti ih Jugoslaviji.⁴¹⁷

Preko Turske Pavelić dolazi u Italiju, kamo je koncem travnja došla i njegova supruga, odnosno čitava obitelj. Njegov glavni pouzdanik i organizator političkih akcija i veza u Austriji, Njemačkoj i Mađarskoj bit će dopukovnik Perčević.⁴¹⁸ U zapadnoj su Europi nastavljeni dodiri s VMRO-om. Već 21. i 22. lipnja Pavelić i Perčec su se u Bologni sastali s izaslanicima Vanče Mihailova, te razgovarali o suradnji.⁴¹⁹ Suradnja s VMRO-om ipak nije mogla nadomjestiti potporu bugarske države. Slično je bilo i u Mađarskoj. Unatoč snažnim revizionističkim krugovima, početkom 1929. započelo je razdoblje mađarsko-jugoslavenskoga odnosno mađarsko-francuskog zbližavanja, koje će za posljedicu imati, između ostaloga, i revolt Beograda te prijetnju jugoslavensko-njemačkim prijateljstvom kao protutežom, kako se činilo, novomu francuskom osloncu u Podunavlju. Austrija, iako je udomila pripadnike prve emigracije, nije oklijevala protjerati Pavelića na zahtjev Beograda. Štoviše, kancelar Seipel je odbio bilo kakvo sudjelovanje u razbijanju ili slabljenju Jugoslavije. Njemačkom je poslaniku početkom

⁴¹⁴ A. Pavelić, n. dj., 483-490. Usp. *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. Petar Požar, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995., 23-26. R. Horvat, n. dj., 445-447.

⁴¹⁵ Tako *Obzor* od 27.IV.1929. (A. Pavelić, n. dj., 450.)

⁴¹⁶ Pavelić je jedan od rijetkih hrvatskih političara koji je zarana pokazivao interes za prilike u Turskoj i Bugarskoj. Na Vijeću HSP-a 3. ožujka 1924., kad se u svjetlu Radićeva razbijanja Hrvatskog bloka i njegova bezuspješnog puta po Europi raščlanjivala međunarodna situacija, drugi su govornici raspravljali o prilikama na Zapadu, dok je Pavelić posebnu pozornost posvetio Turskoj, ukazujući da je ona primjer kako se brane vlastiti nacionalni interesi. "Turska je danas u posjedu Carigrada", ističe Pavelić, "a to sigurno ne bi bila, da se držala metoda g. Radića." (A. Pavelić, n. dj., 129.)

⁴¹⁷ A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 221. i d.

⁴¹⁸ On će se, po Pavelićevu sudu, izrečenu Georgesu Desbonsu, 1935. u torinskoj tavnici, pokazati "dobrim glavnoštožernim časnikom", ali prilično "nesavršenim političarem". (J. J. Sadkovich, n. dj., 285.)

⁴¹⁹ Jovan Pavlovski, *Vančo Mihailov*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1985., 319.

1929. naglasio da Austrija želi jaku i konsolidiranu Jugoslaviju, koja će onemogućiti uspon talijanske sile.⁴²⁰

Na taj je način sužen prostor Pavelićeva djelovanja. Italija je bila jedna od rijetkih, ako ne i jedina europska država koja je – opet radi svojih računa – htjela trpjeti ograničeno djelovanje hrvatske i makedonske emigracije. Talijansko dopuštenje da se hrvatski emigranti (Pavelić, Košutić i drugi) smjeste u Italiji, nije značilo ujedno i odobrenje njihove političke djelatnosti. Prihvatanjem Hrvata, Mussolini je samo želio zadržati neke od konaca u jugoistočnoj politici, te spriječiti tješnji hrvatski naslon na Madžarsku, koji bi nužno imao prototalijanski značaj.

Stoga u prvo vrijeme emigrantskog djelovanja Pavelić nije imao izravna doticaja s talijanskim vlastima,⁴²¹ osim promičbenih dodira s talijanskim novinarima. Talijanima je bilo poznato, da su istaknuti hrvatski političari separatističke orijentacije, poput I. Franka, M. Šufflaya i A. Trumbića, još u ljeto 1928., neposredno nakon Radićeve smrti, uspostavili ili intenzivirali veze ne samo s makedonskom emigracijom, nego i s utjecajnim madžarskim čimbenicima, uključujući i Tibora Eckhardta. Pavelić je te dodire s Madžarima nastavio. U Bologni se 23. srpnja 1929. susreće s predstojnikom političkog odjela madžarskog ministarstva vanjskih poslova barunom Gáborom Aporom,⁴²² kojega je poznao otkrije. Tom je prigodom Apor, kako proizlazi iz njegove sačuvane zabilješke o razgovoru, izjavio da raniji Pavelićev posjet Budimpešti nije koristio ni hrvatskoj ni madžarskoj strani, ali se Madžarska i dalje zanima za hrvatsko pitanje odnosno za akcije hrvatske emigracije, što je kazano i Mačeku, pa je pripravna staviti na raspolaganje novac za akciju u inozemstvu. Iz ovoga je jasno kako je i Apor Pavelića smatrao Mačekovim predstavnikom u inozemstvu.⁴²³ Budimpešta ne može udovoljiti Pavelićevu zahtjevu da se nastani u Madžarskoj (ist. T. J.). Uglavljeno je da za stalne kontakte bude mjerodavan madžarski konzulat u Milanu. Pavelić je upitao, je li Budimpešta spremna oružjem opskrbljivati hrvatski ustanak, s obzirom na to, da je Madžarska već jednom Hrvatima dostavila oružje preko Sušaka.⁴²⁴ Hrvati su s madžarskim vojnim krugovima pregovarali o isporuci dvije tisuće samokresa, ali bez uspjeha. Apor je, međutim, odbio taj zahtjev, obrazlažući ga postojećim stanjem u Austriji, ali je obećao da će Madžarska pružiti azil ustašama nakon izvršenih akcija. Na koncu je Pavelić izvijestio Apora da Hrvati djeluju zajedno s Makedoncima,

⁴²⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, 165.

⁴²¹ J. J. Sadkovich, n. dj., 84. Jugoslavenski policajac V. Milićević u svojoj raspravi o atentatu u Marseilleu ustvrdio je kako je krupnu ulogu u povezivanju Pavelića s talijanskim diplomatskim krugovima imao šef VMRO-a, Vančo Mihajlov. (Vladeta Milićević, *Der Königsmord von Marseille*, Bad Godesberg, 1959., 32.). Tu tezu prihvaćaju i Hory i Broszat, ostavljajući dvojbu oko (netočne) tvrdnje da je Pavelića već 1929. primio sâm Mussolini. (Ladislav Hory - Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1964., 20-21.) Volkov, pak, glatko tvrdi kako je Pavelića odmah po dolasku u Italiju "primio i Mussolini, na koga je svojom mržnjom prema Jugoslaviji ostavio povoljan utisak". (Usp. Vladimir Konstantinovič Volkov, *Ubistvo kralja Aleksandra Hitlerova zavera*, Nova knjiga, Beograd, 1983., 60.)

⁴²² U svibnju 1929. su, tvrdi Vinaver, Talijani izvijestili madžarskog poslanika u Rimu da Italija pomaže hrvatske emigrante. (Vuk Vinaver, *Ugrožavanje Jugoslavije 1919-1932*, Vojnoistorijski glasnik, br. 1., Beograd, 1968, 142. Prema: Todor Stojkov, *O tzv. Ličkom ustanku*. ČSP, god. II., br. 2, IHRPH, Zagreb, 1970., 170.)

⁴²³ I Maček je Aporu, podsjetimo se, u listopadu 1928. izjavio kako više ne traži autonomiju, nego odcjepljenje Hrvatske.

⁴²⁴ Nije jasno, na što se ovdje misli. Vjerojatno Pavelić ima na umu pokušaj stvaranja oružane, prevratne organizacije odmah nakon uspostave Kraljevstva SHS, u čemu je i on imao, po svemu sudeći, velika udjela. Usp. A. Pavelić, *Doživljaji*, II., 33-41.

s kojima je sklopljen usmeni sporazum.⁴²⁵ Ne će, dakle, biti točna tvrdnja da je Apor Paveliću "ponudio svaku moguću pomoć", kao što to tvrdi Vinaver,⁴²⁶ a ostaje otvoreno pitanje, je li ova ugovarana isporuka oružja u ikakvoj svezi sa spomenutim pripremama oružanih akcija, koje opisuje Dido Kvaternik.

Iako se Pavelića i nakon odlaska u emigraciju smatralo Mačekovim izaslanikom, ubrzo nakon njega, u kolovozu 1929., u emigraciju će otići i istaknuti članovi HSS-a, ing. A. Košutić i dr. J. Krnjević, a razmišljalo se i o Trumbićevu odlasku u inozemstvo.⁴²⁷ Nije nezanimljivo pripomenuti, da postoje znaci kako su Krnjević i Košutić otišli u emigraciju na poziv engleskih masonskih i bankarskih krugova, te uz znanje, odnosno prešutnu suglasnost jugoslavenske policije. Krnjević je, po svemu sudeći bio članom jedne lozanske slobodnozidarske lože, a svrha njihova puta u izbjeglištvo bili su pokušaji reformiranja Jugoslavije.⁴²⁸ Dolazak Košutića i Krnjevića ojačat će Pavelićevu poziciju: činjenica da su emigrirali i istaknuti članovi vodstva Hrvatske seljačke stranke, činila je njegovu poziciju sasvim uvjerljivom. Iako mu je, nakon istupa u Sofiji, i mađarsko ministarstvo vanjskih poslova odbilo izdati ulaznu vizu za Mađarsku, hrvatsko-mađarski kontakti, za koje su Talijani znali još od ljeta 1928., budili su strahovanja u Rimu. Talijani su se bojali, da bi Hrvati mogli pristupiti tješnjem povezivanju s revizionističkom Mađarskom, čime bi Italija izgubila mogućnost utjecanja na zbivanja u Hrvatskoj i sudjelovanja u raspletu jugoslavenske krize.⁴²⁹ Samim time su intenzivirana razmišljanja da bi se u hrvatske prilike trebalo ozbiljnije "umiješati", a postojanje hrvatske emigracije nukalo je na akciju.

Početkom kolovoza 1929., Košutić se molbom obratio riječkomu prefektu, tražeći da mu se omogući susret s Pavelićem, koji ga je pozvao u Livorno. Talijani su to omogućili, a već sutradan nakon tog susreta, Maček je 13. kolovoza, zamolio Mussolinija da primi Košutića i Pavelića. Mussolini je to odbio unatoč obavještajnim saznanjima da su Hrvati odlučni glede ostvarenja svojih nacionalnih ciljeva, pa je stvar prepustio Grandiju, a ovaj je ovlastio Davanzatija da razgovara s hrvatskim predstavnicima. Do toga susreta ipak nije došlo.⁴³⁰

U međuvremenu su i mačekovski emigranti nastavljali svoju djelatnost. Oni su od samog početka svoga emigrantskog djelovanja nastojali da ih se ne poistovjećuje s Pavelićem, koji je već postao obilježen, ali su privatno održavali kontakte s njim, baš kao i s Talijanima i Mađarima. Mađarski je konzul u Zagrebu, G. Szabó, održavao veze kako s Mačekom, tako i s Pavelićem, Krnjevićem i Košutićem, povremeno izlazeći ususret hrvatskim emigrantima prigodom prijenosa korespondencije u domovinu.⁴³¹ U rujnu 1929. Krnjević je u Beču uvjeravao Morrealea, da bi hrvatski ustanak imao uslijediti tijekom iduće zime, a slično su nekoliko tjedana kasnije ustvrdili Pavelić i Košutić u razgovoru s Davanzatijem i Corteseom.

Razgovor je, prema talijanskim izvorima, trajao pet sati. Košutić i Pavelić su uvjerovali Talijane u to, da su oni predstavnici svega hrvatskog naroda. Hrvatski se narod bezuvjetno želi odvojiti od Srba, pa njih dvojica u tu svrhu traže talijansku zaštitu. Dobra organizacija, hrvatska

⁴²⁵ B. Krizman, n. dj., 66. Precizniji i sadržajiniji sažetak razgovora v. u: Đ. Zelmanović, n. dj., (3), *Danas*, 28.VI.1988.

⁴²⁶ V. Vinaver, "Austrijsko pitanje"..., 13.

⁴²⁷ On je to, navodno, odbio zbog poodmakle dobi. (Lj. Boban, *Prilozi...*, 25.). Prema Glojnarčiću, odlaske hrvatskih političara u inozemstvo Trumbić nije samo prihvaćao, nego čak i poticao. (M. Glojnarčić, n. dj., 52.)

⁴²⁸ Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)*, Crkva u svijetu, Split, 1983., 262. Usp. Zoran D. Nenezić, *Masoni Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Narodna knjiga, Beograd, bez god., 415.

⁴²⁹ IDDI, 7, VI, dok. 541, 545, 546, 550, 558, 587. J. J. Sadkovich, n. dj., 68.

⁴³⁰ J. J. Sadkovich, n. dj., 85-86.

⁴³¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska...*, 431. Đ. Zelmanović, n. dj., (1), *Danas*, Zagreb, 14.VI.1988.

nepomirljivost i slabost jugoslavenske vojske bi, uz talijansku potporu, morali voditi do uspjeha, odnosno do stvaranja neovisne Hrvatske. Hrvati računaju i na solidarnost drugih nesrpskih naroda, te vjeruju da će istodobni ustanci u Makedoniji, Hrvatskoj i Vojvodini izolirati Srbiju. Hrvatski je cilj stvoriti neovisnu državu, koja bi obuhvatila Bosnu i Hercegovinu, te Vojvodinu. Vjerujući da će živalj s etnički izmiješanih područja radije pristati uz napredniju i gospodarski zdraviju Hrvatsku, Košutić je napravio zemljovid buduće hrvatske države. Ona bi obuhvaćala Bansku Hrvatsku, Slavoniju, glavninu Dalmacije ("most of Dalmatia"), Bosnu sa Sarajevom (Hercegovina? Op. T. J.) i Vojvodinu. Hrvatskoj bi pripali i neki dijelovi Slovenije, dok bi ostatak imao biti ostavljen podjeli između Austrije i Mađarske. Stvaranje hrvatske države, obrazlagali su Košutić i Pavelić, u talijanskom je interesu, jer ona ima poslužiti i kao brana protiv Balkana. Hrvati talijansku pomoć smatraju nužnom, a računaju i na Britance. Stoga će Košutić otputovati u London, kako bi pridobio tamošnje krugove i uvjerio ih u potrebu zbacivanja Aleksandrove diktature i uspostave hrvatske države.⁴³²

Grandi je stvar smatrao toliko važnom, da je Davanzatijevo izvješće proslijedio i kralju. U trokutu Davanzati, Grandi i general Gazzera, talijanski ministar rata, razglabalo se o značenju Košutićevih i Pavelićevih izlaganja u sklopu talijansko-jugoslavenskih odnosa i uopće u sklopu talijanske vanjske politike. Bez obzira na dvojbe, koje su još uvijek postojale u pogledu pravih hrvatskih ciljeva i mogućnosti, čak i najmanji izgledi da Hrvati ostvare svoju državu, Italiji moraju biti važni gledom na Austriju i Mađarsku. Posebno je važno preduhitriti mogućnost da Hrvati glavni oslonac nađu u Budimpešti. Davanzati je ocijenio da hrvatsko pitanje treba dobro proučiti, baš kao i mogućnosti obavještajne provjere podataka, te "prostudirati i pripremiti" granice buduće hrvatske države, odnosno podjelu Slovenije, kako bi Italija pripravno dočekala trenutak izbijanja hrvatske revolucije. Uz neke je opaske Grandi izvješće proslijedio generalu Gazzeri, a ovaj je dva tjedna kasnije izložio svoje stajalište. Prema njemu, hrvatsko je pitanje neobično važno. Daljnji je razvoj, međutim, nepredvidiv, pa nije uputno uza nj vezati odnosno podređivati mu talijanske vojne planove. Nasuprot Davanzati i Grandiju, koji su se pribojavali prevelikoga mađarskog utjecaja, Gazzera je preporučivao suradnju s Budimpeštom, ako ni zbog čega, a ono radi provjere točnosti talijanskih podataka i procjena. U svakom slučaju, poželjna je suradnja ministarstva rata i ministarstva vanjskih poslova.⁴³³ Iako je u tom trokutu donesena odluka da se hrvatsko pitanje prati, hrvatska oporbena djelatnost pomaže (pa se u tom smislu može kazati da talijanska potpora Hrvatima datira iz listopada 1929.), ta je pomoć bila relativno mala, o čemu govori i podatak da je ministarstvo vanjskih poslova pozajmilo 70.000 lira od ministarstva unutarnjih poslova, radi pokrivanja troškova prouzročenih pomaganjem Pavelića i Mačeka.⁴³⁴

Držeći se predstavnikom hrvatskoga domovinskog političkog vodstva, Pavelić je u drugoj polovici 1929. intenzivirao političko-promičbenu djelatnost. Iz Italije se, očito je ne držeći najboljim sjedištem svoga političkog djelovanja, opet vraća u Austriju. Diplomatska ofenziva Beograda nakon njegova i Perčecova nastupa u Bugarskoj pokazala se, međutim, prilično uspješnom. Domovinsko vodstvo na čelu s Mačekom odoljelo je pritisku da se Pavelićev separatistički nastup u Bugarskoj osudi. Ta se činjenica tumačila kao sasvim jasno solidariziranje Mačeka, Trumbića i družine s Pavelićem i Perčecom. Emigrantska je pozicija time bila donekle jača, ali su obziri europskih država prema Beogradu ipak prevagnuli. Austrijske vlasti su već

⁴³² Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 86-90.

⁴³³ Isto, 90-93.

⁴³⁴ Isto, 93.

početkom svibnja 1929. Paveliću i Perčecu oduzele dopuštenje boravka,⁴³⁵ pa će Pavelić 25. rujna, u Beču, biti uhićen i protjeran u Njemačku.⁴³⁶

Austrijski poslanik u Beogradu priopćio je ministru Marinkoviću da nema bojazni od restauracije, dodajući kako je hrvatska emigracija bez ikakva utjecaja u Austriji, a Pavelić je protjeran iz zemlje. To je dao na znanje i diplomatskom zboru u Beogradu.⁴³⁷ Boravak u Njemačkoj nije obećavao puno,⁴³⁸ tim prije što je njemački poslanik u Beogradu (umro u veljači 1930.) Adolf Köster bio izrazito projugoslavenski orijentiran i prijateljevao s Aleksandrom, pa je sve činio kako bi se spriječila hrvatska aktivnost u Njemačkoj. Stoga je Pavelić prihvatio lažnu putovnicu, koju mu je u Münchenu ponudio Morreale, te je otputovao u Italiju, gdje mu se već nalazila obitelj.

U jesen 1929. on uspostavlja brojne veze s talijanskim novinarima, ali i s Mussolinijevim bratom Arnaldom koji se, navodno, zauzima za bezuvjetnu pomoć Hrvatima, bez traženja ikakvih teritorijalnih ili drugih ustupaka. Pavelić je svojim djelovanjem, naglašava Jelić, kod nekih talijanskih krugova, bez ikakve dvojbe probudio simpatije i razumijevanje za Hrvate.

Iste jeseni objavljuje brošuru *Uzpostava hrvatske države, trajni mir na Balkanu*, namijenjenu inozemnoj javnosti. Kratko saževši najvažnije događaje iz hrvatske povijesti, Pavelić nabroja tragična iskustva, koja je hrvatski narod stekao u jugoslavenskoj državi, te dodaje kako osim tih svojih argumenata, hrvatski narod u svojoj težnji za slobodom i državnom neovisnošću, imade i drugi argument koji ne može biti bez interesa za ostale narode, a to je - pitanje mira na jugu Europe.

"Ciela Europa" - piše Pavelić - "sviestna je i znade, da je ovdje ognjište, na kome je zapretana iskra budućeg plamena, a ipak se Europa, makar želi, da se očuva od ponovnoga krvoprolića, ne miče, da tu iskru ugasi prije, nego li plamen bukne. (...) A u čemu stoji pogibelj za mir? U dva pravca. U prvom redu ne može se očekivati, da će i kraj najbolje volje hrvatski narod moći mirno i dalje podnašati zulum, koji nad njim Beograd vrši. I jednoga dana, kada se čaša prelije, planut će požar, koji će bezuvjetno do temelja progutati nesolidnu zgradu umjetne tvorevine, države SHS, u kojoj nema ništa (više) centripetalnoga, nego što je bila bivša Austro-Ugarska Monarhija. Ako u tom slučaju tko pođe Beogradu u pomoć, kada se na njega digne sve, što pod njim sada trpi, mogao bi se požar razširiti na daleko.

Nu pogibelj za mir leži još kudikamo većma u međunarodnoj konstelaciji, kakova je ovdje. Današnja Velika Srbija predstavlja obćenitu pogibelj za svakog njezinog susjeda...⁴³⁹

⁴³⁵ Beč je taj korak, prema tvrdnjama britanskog poslanika u Beogradu, poduzeo na vlastitu inicijativu. (Ž. Avramovski, *Britanci...*, I., 607.)

⁴³⁶ Koliko god nisu mogle trpjeti kasniji revolucionarni rad hrvatske emigracije, austrijske vlasti su brižno sprječavale jugoslavenske agente da smaknu hrvatske emigrante. (B. Jelić, n. dj., 36-38.) Austrija je znala protjerivati emigrante, ali i jugoslavenske agente. Tek nakon Orebova atentata uhićeni su Singer, Pečnikar i Artuković, a ustaška je djelatnost uglavnom paralizirana nešto prije atentata u Marseilleu. (Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 180-183.)

⁴³⁷ V. Vinaver, "Austrijsko pitanje"..., 15.

⁴³⁸ Pred jugoslavenskim će komunističkim istražiteljima S. Kvaternik poslije rata ustvrditi kako Pavelić u Njemačkoj "nije našao potrebnog razumijevanja, a rečeno mu je da je po Nijemcima upućen u Italiju, jer da su Nijemci nemoćni, što su faktično i bili u ono doba, a Mussolini je već u internacionalnom životu tražio i vršio stanovitu ulogu." (B. Krizman, n. dj., 68b.) B. Jelić, međutim, tvrdi da su hrvatski nacionalisti na početku svog rada u tadašnjoj (demokratskoj) Njemačkoj uživali izuzetno veliku potporu. O tome svjedoči ne samo veliki broj hrvatskih publikacija, koji je izlazio u Njemačkoj, nego i činjenica da su, primjerice, 1930. Lorkovića i Jelića, nakon što ih je belgijska policija grubo uhitila u Bruxellesu, na kongresu Međunarodnog saveza sveučilištaraca, s počastima i obećanjima potpore primili najviši njemački dužnosnici. (B. Jelić, n. dj., 42.)

⁴³⁹ To su ponajprije Bugarska, Italija i Mađarska. Hrvati nisu voljni za račun Beograda ratovati sa susjedima, piše Pavelić, dodajući kako "hrvatski narod poštuje i voli izpaćeni bugarski narod i smatra ga svojim bratom." Vrijedno je dometnuti da sličnog izraza simpatija nema prema Talijanima ili Mađarima.

Hrvatski je narod pokazao da ne želi ostati u istoj državi sa Srbijom . To nije posljedica hrvatske obijesti ili hira, nego jednostavno rezultat činjenica za koje Hrvati nisu odgovorni. "Ako unatoč svemu tomu međunarodni faktori ostanu gluhi i posljednjim vapajima, koji dopiru iz zarobljene Hrvatske, i ako u dvanaesti sat ne reknu svoje, hrvatski će narod pribjeći onoj staroj poslovi, koja glasi: 'Pomozi si sam, pa će ti i Bog pomoći'. Nakon svega toga ne će moći nitko predbaciti Hrvatima lakoumnost ili bezobzirnost, jer u borbi i u prirodnom nagonu za samoodržanje prestaju obziri bilo kakve naravi."

Svoje uvjerenje da bi ozbiljan pritisak demokratske Europe mogao riješiti i hrvatsko pitanje, Pavelić izražava i u bilješci na koncu ove brošure. Ističući da je radio po željama i težnjama hrvatskoga naroda, on nudi Beogradu mogućnost da izvrši smrtnu osudu, koju je protiv njega izrekao. Neka se u hrvatskim zemljama provede plebiscit pod nadzorom Europe i, ako se većina Hrvata ne izjasni za odcjepljenje od Srbije i uspostavu neovisne Hrvatske, sâm će otići u Beograd i staviti se na raspolaganje vladajućim srbijanskim krugovima, da izvrše osudu.⁴⁴⁰

Još uvijek računajući na potporu demokratskih snaga, Pavelić 1. rujna 1929. Društvu naroda predaje promemoriju, u kojoj podsjeća na to da su se hrvatski predstavnici u više navrata (uzaludno) obraćali tomu međunarodnom forumu. Hrvatski je narod i u proteklom desetljeću pokazao, na svim izborima provedenima u Kraljevini SHS, da se nije odrekao prava na samoodređenje i da je njegova nepromjenjiva volja braniti svoju državnu i nacionalnu individualnost u okviru međunarodno određenih granica. Za to su se pravo, ističe Pavelić, Hrvati uvijek borili mirnim sredstvima, uvjereni da je mir najveće dobro čovječanstva i da će kulturni narodi od kojih je Društvo sastavljeno, omogućiti Hrvatima postizanje neotuđivoga prava na samoodređenje. Unatoč tome, šutke se promatra kako je Srbija najprije poništila crnogorsku neovisnost, a potom je oružanom silom i Hrvatskoj nametnula svoju dinastiju i hegemoniju. Hrvatsko je narodno zastupstvo unatoč svemu pokušalo "uz izvjestne pravne ograde", godine 1925., sporazumno i na miran način riješiti hrvatsko pitanje, ali se i taj pokušaj izjalovio. Nakon terora, koji su trpjeli u jugoslavenskoj državi, dogodio se, međutim, još i atentat na hrvatskoga narodnog prvaka S. Radića. I tada su Hrvati, "da se sačuva mir i da se sprieči veliki ustanak", pokazali volju za sporazum, s tim što je on postao nemoguć sa srbijanskim parlamentarnim zastupnicima, ali je bio moguć s kraljem Srbije. Umjesto da shvati ozbiljnost situacije i poduzme korake radi miroljubiva kompromisa s hrvatskim predstavnicima, kralj Srbije je prekršio vlastito obećanje da će uvijek vladati ustavno, dano 1. prosinca 1918., te je proglasio diktaturu i nametnuo osobni režim. Pavelić u promemoriji piše dalje:

"Premda Hrvati po svojoj stoljetnoj tradiciji poznaju borbu samo zakonitim sredstvima, ipak ne će oni u času, kada im se ta sredstva oduzmu, uzmaknuti pred drugim sredstvima, jer se sada radi o njihovom narodnom opstanku i slobodi.

Ovih se drugih borbenih sredstava ne može hrvatski narod u budućnosti odreći, i to tim manje, što su - za osam mjeseci apsolutističkog gospodstva srpskog kralja nad Hrvatskom - miroljubivi građani bili u masama zatvarani i mučeni, a njihov posjed bio zaplijenjen i opljačkan. Vjera se ne poštuje, te se uvijek opetuje, da službeni organi javno i bezkažnjeno ubijaju. Sukrivci umorstva u prijašnjoj Narodnoj skupštini hodaju okolo slobodni, a izvršitelj atentata dobio je samo formalnu kaznu lišenja slobode.

⁴⁴⁰ A. Pavelić, n. dj., 496-531. P. Požar, *Dokumenti*, 27-44. Zanimljivo je prenijeti kako Pavelić u toj brošuri - u prvoj rečenici - omeđuje hrvatske zemlje: "Duž Jadranskoga mora od Rieke do uključivo Kotora sa zapada, pa između Rieke Drave i Dunava sa sjevera i rieke Drine od iztoka prostire se starodrevna hrvatska država..." Kod B. Krizmana taj tekst izgleda znatno drugačije (bez spomena Rijeke i Kotora!), a da razlozi tomu nisu navedeni (makar su i neukomu jasni!): "Od Jadranskog mora sa zapada pa između rijeke Drave i Dunava od sjevera, i rijeke Drine od istoka prostire se starodrevna hrvatska država..." (Usp. B. Krizman, n. dj., 74-75.)

Tečajem posljednjih mjeseci uvedene su u Hrvatskoj metode, koje su do sada bile upotrebljavane samo u Macedoniji protiv macedonskog maroda, koji isto tako protiv svoje volje čami pod krvavom hegemonijom Srbije.

Poslije svega toga hrvatski je narod došao do konačnog osvjedočenja, da srpski kralj nema namjere potražiti pošteno i pravedno rješenje za odnošaj između Hrvatske i Srbije, čime bi poslužio stvari mira.

Lišen svoje slobode i tisućljetne državnosti, u svojoj živahnoj osjetljivosti i duboko povrijeđen hrvatski narod, nikako ne će uzmaknuti pred krvavim nasilnim gospodstvom jedne tuđe vlade, nego samo otklanja pred cijelim svijetom odgovornost, ako u budućnosti nastanu teški sukobi, koji moraju nastupiti, ostane li bez posljedica jednodušno i nepromjenljivo zahtijevanje, da oboruzana snaga kraljevine Srbije isprazni hrvatske zemlje, kako bi Hrvati opet mogli u miru urediti svoju državu, pa kako bi mogli u zajedničkom radu s kulturnim narodima uzeti djelotvoran udio za osiguranje vječnog mira."⁴⁴¹

U sličnom tonu se, malo nakon Pavelića, promemorijama Društvu naroda obraća J. Krnjević (7. rujna 1929.), a onda (25. siječnja 1930.) zajednički i Krnjević i Košutić. Na početku se, dakle, političko krilo emigracije posvećivalo promičbenom radu i pripremama političkog organiziranja hrvatskog iseljeničtva. Radu s iseljeničtvom posebno će se prionuti od sredine 1930. U isto vrijeme se, uglavnom po Perčecovim naputcima i u njegovoj organizaciji, u domovini poduzimaju oružane akcije. Najpoznatija od njih jest atentat na Aleksandrova pouzdanika Schlegela. Taj je čin imao uputiti na ozbiljnost i svojevrstu vjerodostojnost te borbe, pa je u stanovitom smislu predstavljao legitimaciju ne ustaštva nego hrvatske oporbe uopće.⁴⁴² Jugoslavenska je policija već u rujnu 1929. ocjenjivala da hrvatski separatisti posežu za nasilnim sredstvima, tj. atentatima i sabotажama, kako bi se održalo borbeno raspoloženje naroda i istodobno svijetu ukazivalo da hrvatsko pitanje nije riješeno.⁴⁴³

Represija u državi to je jasno pokazivala. *The Manchester Guardian* je 20. rujna 1929. o Jugoslaviji pisao: "Cijela je zemlja podvrgnuta ratnom stanju. Jugoslavija se može smatrati grobljem. U javnom mišljenju ne može biti formulirana nikakva kritika ni postavljeno nijedno pitanje. Vlast soldateske je apsolutna. Zatvori su prepuni. Posljednji tjedan mjeseca srpnja pustili su na slobodu kradljivce da bi na njihova mjesta utamničili političke okrivljenike. Zemlja je raj policista, uhoda, njuškala i klevetnika. U zatvorima priznanja se iznuđuju neljudskim mučenjima. To je diktatura sablje i revolvera. Ona pritiskuje zemlju poput olovnog ogrtača".⁴⁴⁴ U takvim će prilikama ustaška organizacija postupno jačati, propovijedajući bezuvjetnu borbu za uspostavu neovisne Hrvatske i nudeći kao odgovor na ljutu ranu – ljutu travu...

⁴⁴¹ R. Horvat, n. dj., 447-451. Usp. A. Pavelić, n. dj., 532-536. Potonji se tekst neznatno stilski razlikuje, budući da je preveden iz Pavelićeve knjige *Aus dem Kampfe um den selbstständigen Staat Kroatien. Einige Dokumente und Bilder*. Verlegt bei *Kroatischer Korrespondenz "Grič"*, Wien, 1931.

⁴⁴² Usp. J. J. Sadkovich, n. dj., 82-83.

⁴⁴³ B. Krizman, n. dj., 70.

⁴⁴⁴ Mirko Grmek-Marc Gjidara-Neven Šimac, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993., 95.